

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відп. ред.) (Україна); І. Г. Адамська, канд. іст. наук (відп. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна).
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22.12.16 (протокол № 5)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

4(131)/2016

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor)(Ukraine); Dr. Iryna Adamska (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskiy (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskiy (Ukraine); Prof. Sidney H. H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 5 of 22.12.2016)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

СТАТТІ

Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошунової	5
Гріффен Л., Титова О. Пам'яткознавство в системі наук	9
Желага Д., Радомський І. Трипільська спадщина Середнього Дністра: загроза руйнації та рятівна діяльність	14
Іванисько С. Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури та збереження Софійського собору в Києві	17
Казьмирчук М. Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях	20
Кравченко І. Київська Андріївська церква: заходи з ремонту та охорони пам'ятки у XIX – на початку XX століття	31
Лизун О. Сучасний стан і перспективи збереження палеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я	35
Моця Б. Проблемні питання організації системи охорони культурної спадщини	37
Панчук О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і в єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М. І. Петрова	41
Петраускене А. Розбудова археологічного музею під відкритим небом у місті Олевськ Житомирської області	44
Пількевич А. "Українська античність" як соціокультурний чинник у контексті євроінтеграційних прагнень України	48
Пількевич В. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження світової культурної спадщини	50
Самойленко Л. Освіта в музеї та музейна освіта в історії Київського університету	53
Самойленко Л., Шидловський П. Межиріцька стоянка: яке майбутнє в нашого минулого?	62
Самчук Т. Формування університетського простору в Києві (до історії перших будинків університету св. Володимира)	69
Філіпова Г., Колибенко М. Реконструкція історичної топографії Переяслава за розписним списком 1684 року	75
Хан Є., Слюсаренко А. Інтеграційні процеси Україна – Європейський союз: на прикладі співпраці у сфері вищої освіти	80
Шидловський П. Пам'ятки первісності: суспільна користь чи гальмо інвестиційного процесу?	85
Яненко А., Зіновіїва Ю. "Необхідна рішуча боротьба зі скарбошуканням": наукова спільнота USPP vs скарбошукачі у другій половині 1920-х роках.	89

CONTENTS

ARTICLES

Borovyk M. Choosing the other words: the unknown diaries of Irina Khoroshunova	5
Hriffen L., Tytova O. Monument studies in the system of sciences	9
Zhelaga D., Radomskii I. The Trypillian archaeological heritage in the Middle Dniester area: threats of destruction and saving activities	14
Ivanysko S. Kyiv regional inspectorship for the protection of cultural heritage and the conservation of the Saint Sophia's Cathedral	17
Kazmyrchuk M. Memorial and nostalgic tourism in the domestic and foreign studies	20
Kravchenko I. Kiev St. Andrew's Church: protection and repairment of the monument in the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century	31
Lyzun O. Present state and prospects of preservation of Paleolithic sites in the Middle Dnieper Area	35
Motsia B. Problems in organization of the protecting system for cultural heritage	37
Panchuk O. The establishment of the church archaeological museums at the theological academies and in the eparchies in Ukraine: idea, origins, role of N. I. Petrov	41
Petrauskene A. Development of the archaeological open air museum in Olevsk city, Zhytomyr region	44
Pilkevych A. "The Ukrainian Antiquity" as a socio-cultural factor in the context of Ukraine's European integration	48
Pilkevych V. The activities of the UNESCO in the preservation of cultural heritage	50
Samoilenko L. Education in museum and museum education in the history of the University of Kyiv	53
Samoilenko L., Shydlovskiy P. Mezhyrich Settlement: what will be the future of our past?	62
Samchuk T. The formation of the university space in Kyiv (the history of the first facilities of the University of St. Volodymyr)	69
Filipova F., Kolybenko M. Reconstruction of the historical topography of Pereiaslav based on the city list from 1684	75
Khan E., Sliusarenko A. Ukraine's European integration: an example of cooperation in higher education	80
Shydlovskiy P. Prehistoric sites: a public benefit or a waste of investments?	85
Yanenko A., Zynoviyiva Yu. "A decisive struggle against treasure hunting is needed": the scientific community in the UkrSSR vs treasure hunters in the second half of 1920s	89

СТАТТІ

УДК 94(477)(093.3)"1932/1943"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.01>

М. Боровик, канд. іст. наук, наук. співроб.,
Вища школа досліджень Східної та Південно-Східної Європи /
Університет Людвіга-Максиміліана, Мюнхен, Німеччина;
доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОБИРАЮЧИ ІНШИХ СЛІВ: НЕВІДОМІ ЩОДЕННИКИ ІРИНИ ХОРОШУНОВОЇ

Присвячено аналізу невідомих досі щоденника та подорожніх нотаток Ірини Хорошунової, автора одного з найцитованіших щоденникових джерел про життя в Києві під час нацистської окупації. Цей аналіз є внеском до дискусії про природу "радянської суб'єктності" й механізми соціального контролю, що функціонували у сталінському СРСР. Особливу увагу приділено дискурсивним особливостям аналізованих текстів у їхньому ставленні до офіційного радянського дискурсу соціалістичної революції. Показано, що в передвоєнний час Хорошунова займала критичну позицію щодо реалій радянського соціалізму й не належала до беззастережних прибічників радянської влади. Аналізовані джерела дозволяють повніше уявити ідеологічний клімат, а також картину соціальних поділів та ієрархій у сталінському СРСР. Доводиться, що уявлення про повне домінування комуністичної ідеології у світогляді представників "першого радянського покоління" не відбиває всієї складності історичних реалій того часу. Також показано, що у свідомості та соціальних практиках радянських громадян, поряд із класовими характеристиками, які є традиційними для нашого розуміння радянського суспільства, усе ще зберігали свій вплив старі імперські поділи й ієрархії.

Ключові слова: Хорошунова, щоденник, Україна, сталінізм, "радянська суб'єктивність".

Ірина Олександрівна Хорошунова відома як автор одного з найцитованіших щоденників про життя в Києві в часи нацистської окупації. Уривки з її "Київських нотаток" публікувалися в кількох виданнях [8; 9; 12]. Карел Беркгоф у книзі "Жнива розпачу", одному з кращих досліджень про нацистську окупацію в Україні, цитує цей щоденник дванадцять разів. Він говорить про Хорошунову як про "молоду жінку, що симпатизувала радянській системі" [11]. "Київські записки" дійсно демонструють очевидну прихильність автора до радянської влади і написані мовою, яка виглядає цілком органічно для радянського дискурсу про Велику Вітчизняну війну. Однак наскільки автор "Київських записок" насправді симпатизувала "радянській системі", на чому ґрунтувалися її симпатії і чи внесла якісь зміни в її позицію війна?

Проблема вивчення суб'єктивного світу людей, їх ідентичностей і політичних позицій у закритих системах диктаторського типу, яким був сталінський СРСР, є дуже складною. Перш за все, це пов'язано з браком джерел, які би могли містити безпосередній відбиток таких позицій. Крім того, довгий час історики були методологічно більш орієнтовані на вивчення "великих" історичних об'єктів – державних інститутів та ідеологій, як це було у випадку з т. зв. "тоталітарною школою", чи взаємодії соціальних класів і груп у випадку "ревізйоністів" [23].

Лиш останнім часом методологічні новації, що зазвичай описуються поняттям "лінгвістичного" чи "культурного повороту", спричинилися до зміщення фокусу дослідницького інтересу. У центрі уваги нового, "пост-ревізйоністського" покоління дослідників сталінізму опинилися суб'єктивний досвід переживання історичних подій, а також роль мови як фактора соціальної взаємодії. Найбільший вплив у цьому плані мали теоретичні концепти французького пост-структуралізму, зокрема ідеї Мішеля Фуко.

Рубіжною для формування нової, "пост-ревізйоністської" історіографії вважається книга Стівена Коткіна "Магнітна гора" [20]. Можливо найбільш продуктивною новоцією Коткіна була його увага до ролі мови як фактора соціальної ідентифікації. У його інтерпретації мешканці СРСР, приймаючи нав'язаний державою дискурс соціалістичної революції, засвоювали також відповідні цінності та моделі поведінки. Водночас, Коткін не вважає, що мова була єдиним фактором формування світогляду радянського робітничого класу та наголошує на ролі позатекстуальних факторів.

Надалі вивчення природи "радянського суб'єкта" зусиллями таких істориків, як Ігал Халфін і Йохен Гельбек, розвинулося в окреме міждисциплінарне дослідницьке поле [16; 26; 27]. Аналізуючи ставлення індивіда до зовнішнього світу і режиму, ці історики спираються насамперед на его-документи (автобіографії, щоденники тощо), концентруючись на дискурсивних механізмах соціального контролю.

В інтерпретаціях Халфіна мова набуває вирішального, навіть онтологічного значення. Дискурс не лише описує, але і конструє реальність для його носіїв. Ніякий інший варіант реальності, окрім того, що витікає з дискурсу, для них просто не міг існувати [17]. Йохен Гельбек дещо поміркованіший у своїх висновках. Він допускає для "радянських суб'єктів" більший рівень самостійності. Під впливом "інтелектуальної привабливості марксизму та створюваної ним перспективи особистого звільнення і перетворення", прагнучи до "цілеспрямованого і осмисленого життя", радянські люди свідомо обирали шлях самовдосконалення відповідно до диктованих революційним дискурсом вимог [18, с. 13].

Концепт "радянського суб'єкта" викликав широку дискусію і, часом, дуже гостру критику [6; 13]. В основі цих дискусій, насамперед, проблема підходів до інтерпретації такого роду документів. Чи маємо ми відмовитися від "схильності вчитувати сталінську суб'єктність між рядків і концентруватися на пропусках і умовчаннях", а натомість починати читання "з самих рядків автобіографічних тверджень", як пропонують Гельбек і Халфін [17, с. X; 18, с. 11]. Чи, можливо, ми маємо бути більш обережні щодо прямих маніфестацій "радянської суб'єктності", пам'ятаючи, що жоден текст в сталінському СРСР не міг бути гарантовано приватним і що кожне написане чи сказане слово могло мати непередбачувані наслідки?

Дискусійним залишається також питання, чи були радянські люди, які писали ті щоденники і автобіографії, цілком залежні від мови, якою могли чи мусили користуватися? А чи, можливо, вони зберігали поза тим певний рівень самостійності та могли обирати дискурс залежно від потреб і ситуації і ми, принаймні в окремих випадках, стикаємося в таких текстах з явищем, яке Джеймс Скотт визначив як "публічний транскрипт" – своєрідну маску, яку надягають підлеглі, аби приховати свої справжні думки і ставлення до влади? [24]

І, нарешті, не менш важливими є питання, наскільки репрезентативними є такого роду документи? На проблематичність надмірної генералізації інтерпретацій,

запропонованих Халфінім і Гельбеком, вказують навіть дослідники, які визнають їх евристичну цінність, зокрема, Ерік Найман [22], Девід Хоффман [19], Джеремі Сміт [25]. Водночас, існують дослідження, які пропонують картину, яка виглядає або цілком інакше, або суттєво складнішою. Деякі з них базуються переважно на джерелах "офіційного" характеру [7; 28], інші виконані в межах "мікроісторичних" підходів і ґрунтуються на его-документах Сталінової доби, на матеріалах усної історії [15; 21].

Очевидно, що в цьому випадку особливу вагу мають не лише методика аналізу, але і принципи селекції такого роду джерел. "Соціологічні дослідження не можуть бути проведені серед мертвих, – пише Еткінд. Замість того ми змушені покладатися на персональні свідчення, які є вразливими до селективного відбору. А такий відбір, в свою чергу, базується на наших сучасних переконаннях" [13, с. 178].

У контексті поставлених питань щоденники й нотатки Хорошунової становлять інтерес із двох основних причин. По-перше, ці документи є ще одним важливим джерелом, яке дозволяє повніше уявити ідеологічний клімат, картину соціальних поділів і ієрархій у сталінському СРСР. Ці документи додають до загальної картини ще одну персональну перспективу, ще один погляд "знизу" й дозволяють перевірити, чи справді радянський дискурс у той час був єдиною можливим варіантом презентації власного "я".

По-друге, "Київські записки" є текстом, важливим для розуміння процесів формування радянського дискурсу про війну. У цьому сенсі, довоєнні тексти Хорошунової можуть бути своєрідною вихідною точкою для аналізу, відштовхуючись від якої можна оцінити, як трансформується мова, яку вона використовує для опису історичних подій, і який вплив мали позатекстуальні фактори, зокрема страх і насильство, на подібного роду текстуальні презентації.

Важливо, що в цьому випадку ми маємо справу з документами, які належать одному автору, але писалися за різних обставин і, головне, для різного адресата. "Київські записки" від початку писалися (швидше за все, вони були написані відразу після війни, як спогади, у формі щоденника [10]), а потім редагувалися і переписувалися з розрахунком на публікацію. Хорошунова пише, що "прийняла на себе зобов'язання все розповісти нашим, коли вони повернуться" [3, арк. 152]. Натомість, "Дорожні записки", які цитувалися на початку та її короткий довоєнний щоденник [1] писалися "для себе". Хорошунова пише обережно, навіть зізнається, що не може говорити, що хотіла: "Але навіщо мені мова, якщо все одного нічого говорити не можна" [1, арк. 12]. Однак обидва тексти ніколи не планувалися для оприлюднення.

Перше, що кидається в очі при порівнянні довоєнних текстів Хорошунової та її "Київських записок", їх несхожість і за мовою, і за змістом. Із тексту "Щоденника" взагалі складно скласти уявлення про ставлення Хорошунової до соціальних питань. Ми можемо знати про це лиш з окремих фраз, що вплетені в розлогі описи природи, а також концепти прочитаних книг, що разом складають основну частину тексту. Хорошунова сама зізнається, що використовує "ліричні відступи", аби втекти від реалій і від роздумів про події, які відбуваються навколо. "Шуму водоспаду лісової річки не заглушити шуму подій. Нічого ховатися, нічого втікати" [1, арк. 12 зв.].

Частина "Щоденника", що збереглася, писалася в розпал "Великого терору" (від 4 серпня до 5 листопада 1937 р.). Очевидно, саме ці події має на увазі Хорошунова. На той час репресії ще не торкнулися її сім'ї, але щоденник відбиває гнітючу атмосферу, яка панувала серед її друзів і колег. Її мати буде заарештована пізні-

ше, 18 грудня того ж року. Схоже, що її арешт став однією з найважчих травм в житті Хорошунової.

У радянський час вона намагалася приховувати цей факт. Вона написала в своїй автобіографії, що мати померла в грудні 1941 р. [10, арк. 2] і не написала жодного слова про її долю в рукописі воєнного щоденника. Однак у версії для друку, підготовленій тоді, коли репресовані родичі вже не становили небезпеки і про такі теми можна було писати, вона замінила цілий запис від 18 грудня 1941 р. на розповідь про долю матері: "Сьогодні особливо згадується мама. Рівно чотири роки тому о 6 год ранку її забрав "чорний ворон". Ми її бачили востаннє ... Як я її шукала! Як божевільна! У тюрмах, на етапах, в таборах" [8, с. 79]. Вона мала список таборів, який передавали одна одній родичі заарештованих. У списку було 98 таборів. Вона пише, що в той день, 18 грудня 1941 р., вона вирішила знищити ці списки: "Хто знає, що з нами буде? Навіщо ж передавати в руки ворогів документ, який так ганьбить нашу країну?" [8, с. 79].

Важко сказати, чи стали репресії "останньою краплею" чи безпосередньою причиною розчарування Хорошунової в радянській дійсності. Можливо, не менший вплив мав очевидний для неї розрив між радянськими реаліями і пропегованими ідеалами. Конспектуючи діалоги Платона, вона підсумувала, що з усього прочитаного її цікавить лише, чи вірили Сократ і Платон у безсмертя душі і ідеї, які вони проповідували. "І якщо так, то наскільки вони були щасливішими за нас, які ні в що не вірують" [1, арк. 11].

Виглядає так, що вся її "робота самоперетворення", яка формує "радянських суб'єктів" в аналізованих Гельбеком текстах, на час написання словника закінчилася повним розчаруванням. Вона пише, що всі її "просторікування", це спроба втекти від розчарування. "Просто, коли народишся без віри у будь-що. Потім прагнеш до цієї віри. Потім виховуєш себе з дня у день, прагнучи до віри. І потім, зрештою, коли вся ця вибудована будівля руйнується, тому, що віра, прищеплена самовихованням, не є вірою, тоді утворюється пустка, величезна пустка, яку нічим заповнити" [1, арк. 13-13 зв.]. Вона зізнається також, що ні з ким не може поділитися своїми переживаннями, оскільки "люди навколо" будуть "показувати пальцем, як на юродивого". Вона має влаштований побут і ніхто не зрозуміє, що їй ще потрібно [1, арк. 13 зв.].

Не очевидним є також і зміст віри, яку намагалася виховувати в собі Хорошунова. Можливо, ішлося про віру в більш чи менш абстрактні ідеали соціалізму. "В пошуках великого і простого йде життя. Але ні того, ні іншого нема навколо нас зовсім" [1, арк. 11]. Однак у наявних текстах ми не бачимо нічого від "орієнтації на самовираження в колективі і на службі історії", чим, на думку Гельбека, визначалася соціалістична суб'єктність [18, с. 349].

Про час, в якому вона живе, Хорошунова висловлюється швидше з роздратуванням. Її ніяк не зачаровує і радянське захоплення прогресом і прагнення до опанування природи: "Люди хочуть пережити природу, взяти в неї все, що можливо і неможливо, але не пережити їм природи" [1, арк. 3]. Хорошунова також невисокої думки про людську натуру і ніде не висловлює сподівань, що її можна змінити: "Люди за природою своєю дрібні, а тому бундючні" [1, арк. 12]. Ніде не помітно також і прагнення з її боку "подолати своє хворобливе відокремлення від колективного тіла радянського народу" [18, с. 113-4]. Значно більше її хвилює те, що вона не знаходить в собі "великої людини" і через те також думає, що тих "великих людей" взагалі нема, або вона не знає, де їх слід шукати [1, арк. 13]. Як для часу, коли культ особи Сталіна виглядав вже всеосяжним і супроводжувався ушляхенням радянських "знатних

людей" різних категорій, така заява виглядає несподівано і навряд чи свідчить на користь уявлення про тотальний вплив радянської пропаганди.

Очевидна відмова від використання того, що називають "державною, або революційною мовою" є характерною ознакою, що поєднує обидва довоєнні тексти Хорошунової. Народжена в 1913 р., вона за віком цілком потрапляє до покоління, яке визначають як "перше радянське покоління". Щоправда, вона походила з т.зв. "колишніх людей" (її батько був випускником юридичного факультету Київського університету, а мати – Смольного інституту у Петербурзі [10, арк. 2]), виховувалася і жила в інтелігентському середовищі. Але все її свідоме життя припало на радянський час. Хорошунова навчалася в радянській школі і навіть 5 років пробула в дитячому будинку [10, арк. 5]. Зрозуміло, що вона не могла залишитися поза впливом радянського революційного етосу. Але більш як на ста сорока сторінках тексту такі важливі для того дискурсу, мобілізуючі в термінах Коткіна [20, с. 225], фрази, як "комунізм", "соціалізм", "більшовик" не вжито жодного разу. Ім'я Леніна зустрічається тільки в назві річкового порту в Запоріжжі [2, арк. 5], а ім'я Сталіна – в назві санаторію. При цьому, якщо у "Щоденнику" 1937 р. звучить гостра моральна криза, то "Дорожні записки" виглядають вже швидше як спокійна і послідовна спроба "текстуального протесту".

Можливо найкраще це помітно в описах часу. Гельбек відзначає, що автори багатьох радянських щоденників гостро відчують, що живуть "у виключний, історичний період" [18, с. 55]. Для Хорошунової час також важливий, але її погляд швидше обернений у минуле, вона часто згадує про старі часи, про минуле "нашого народу". При цьому вона пише, що думаючи про минулі епохи, "не шкодує, що живе саме в нашу епоху". "Кожен час має свої хороші і погані сторони. Так про що вже шкодувати? Трішки краще, трішки гірше, чи не однаково" [2, арк. 13].

У тексті також немає патетики соціалістичного будівництва, гордості за велич індустріальних гігантів, що так підкреслювалася радянською пропагандою. Подорожуючи Дніпром на кораблі повз нові промислові райони, вона пише лиш про "похмурі, безкінечні заводи, що випльовують дим": "Чому крім смутку і меланхолії нічого іншого не відчуваю я, коли бачу величезні заводи, домни, корпуси промислових центрів. Чи можна любити залізних потвор, що вбивають кращі людські прагнення! Закіптюжені, стомлені обличчя людей. Чи пам'ятають вони про те, що є безкрайне море трав, вод, луків і лісів, і синього, безкінечного синього неба?" [2, арк. 8].

В Радянському Союзі кінця тридцятих років всі громадяни вважалися звільненими від експлуатації і визнавалися конституцією 1936 р. рівними в правах. СРСР офіційно був проголошений "соціалістичною державою робітників і селян", а пропаганда голосно вихваляла зростання добробуту пролетаріату і колгоспного селянства. Для Хорошунової радянські реалії виглядали суттєво інакше. Вона згадує, як селянка зі стомленим, колись красивим обличчям, розповідала їй "сумну повість свого життя". "Це сумна повість тисяч таких, як вона, ні, не тисяч, мільйонів, повість тяжкої праці, – пише Хорошунова. Це не та праця, до якої закликає Епікур – праця-насолада, це важка праця боротьби за існування, за виживання" [2, арк. 8 зв.].

Хорошунова була свідком голоду 1932–33 рр. і запам'ятала побачене на все життя. Дописуючи до "Київських записок" епізоди, пов'язані з Бабиним Яром (у "радянському" варіанті щоденника між 20 вересня і 11 жовтня взагалі немає жодного запису), вона порівнює обличчя євреїв, яких вели на страту, з тим, що вона

бачила "під час колективізації в 1933 р." [8, с. 69]. За свідченням її близької знайомої, Наталії Гозулової, Хорошунова, направлена, як і багато киян, на роботу в село, з обуренням згадувала, як містянам роздавали пайки в той час, як голодні селяни стояли за огорожею [10]. Можливо, той шок відбився в її нотатках: "Чи може бути лютим і жадібним народ, що розповідає таку сумну повість. Може. Саме тому і може, що нема межі незнищенному нерівномірному розподілу благ на нашій землі, тому нема межі вічному стражданню" [2, арк. 8 зв.].

Важливо, що позиція оповідача в таких описах хоча і співчутлива, але завжди зовнішня. Освічена містянка, художник-дизайнер, Хорошунова ніколи не ототожнює себе з селянами, навіть коли їй доводиться спати разом з ними на "запльованій підлозі" річкової пристані. Місцями її текст виглядає просто як ілюстрація до Еткіндового концепту "внутрішньої колонізації" [14]. Цей документ показує, наскільки складнішою була реальна картина в порівнянні з традиційними для історіографії схемами, що спираються на поняття етнічності, нації чи політичної лояльності.

Пасажири, мешканці міст можуть розповідати дорожні історії, загравати, можуть різнитися за характерами і поведінкою. Селяни не відрізняються нічим. Вони виступають пасивним тлом, як елемент, який погано виділяється з природи: "Поряд зі мною, на лавці спить селянин. Він спить тут, поки весь обслуговуючий персонал корабля розійшовся по каютах. Потім його проженуть звідси. Навколо його босих брудних ніг роями в'ються мухи. Далі на палубі, в солом'яних кріслах коверкотові мужчини і жінки в крепдишинах скупають і фліртують" [2, арк. 22].

Цікаво, що під час подорожі Україною Хорошунова ніколи застосовує щодо селян ніяких етнічних чи національних характеристик. Етнічні поділи стають важливішими і очевиднішими, коли опис перемістився в "зовнішню" колонію, на Кавказ. В свої захоплені розлогі описи ландшафтів Абхазії вона досить органічно вписує і місцевих мешканців, що "порпаються у своїх темних і брудних будинках" [2, арк. 33]. Це і кривоногі, але дуже гостинні абхазы [2, арк. 33 зв.], і "безславні сини великого народу" греки [2, арк. 32 зв.]. Тут же вона з подивом зустрічає і українців, "допитливих і чорнооких малоросів", яких закинула далеко від дому "політика колонізації", що її проводив царський уряд [2, арк. 33].

Щодо своєї етнічної чи національної належності Хорошунова не говорить майже нічого. Можливо, це питання не видається їй важливим. Можливо воно є для неї надто складним. Мережа групових ідентичностей в довоєнному радянському суспільстві являла собою надзвичайно запутаний і багаторівневий конструкт, в якому нові радянські реалії "націоналізуючої держави" поєднувалися зі ще живими імперськими кордонами і ієрархіями.

Просторові уявлення Хорошунової визнають нові адміністративні поділи. Коли корабель, на якому вона подорожувала, залишив порт Одеси, "закінчилась Україна, починався Крим, а за ним Кавказ" [2, арк. 20 зв.]. Разом з тим, живучи в Києві, вона чітко відчуває, що перебуває на периферії значно ширшого культурного простору, центрами якого є колишні імперські столиці – Москва і Ленінград. "Як це, очевидно, кумедно, коли кияни починають перед москвичами и ленинградцями вихвалити визначні місця і чудеса Києва! А Київ ще і не дуже маленьке і погане місто" [2, арк. 4 зв.].

Швидше за все, вона відчуває себе частиною великого російського народу, до якого належали і українці. Символами історії, "глибокого дитинства народу", який вона також визначає як "наш народ", в тексті є одночасно і київоруський "шлях із варяг у греки", традиційний сим-

вол великого початку російської історії, і козацька Запорозька січ [2, арк. 7]. По лінії матері серед предків Хорошунової був відомий український історик і фольклорист Микола Маркевич, дворянський рід якого походив з української козацької старшини. Судячи з її автобіографії, Хорошуновій було відомо про козацьке походження її матері, вона ставилася до цього серйозно, збирала інформацію про свій родовід, але не бажала, або боялася це афішувати [10, арк. 1-6; 11, арк. 27, 28 зв.].

І ще одна, може, найважливіша ознака нерадянськості аналізованого тексту. У "Нотатках" взагалі відсутній образ ворога. Є експлуатовані і соціальна несправедливість, але майже нічого не говориться про експлуататора. В усьому тексті є лише один епізод, коли ці люди були хоча б якось означені. Хорошунова відзначає, що серед мешканців санаторію, де вона відпочивала, "мало робітників і майже нема селян. Більш за все серед них всякого роду завів, директорів, та інших, хто вміє не багато працювати, а володіє здатністю робити "довгі рублі". На курорті рідше за все зустрічаються хворі і бідні" [2, арк. 31 зв.]. Однак Хорошунова і в цьому випадку не йде далі констатації невідповідності між декларованою пропагандою рівності і радянськими реаліями. Підсумовуючи свою оповідь, Хорошунова заявила, що свідомо не розвивала цієї теми і не писала багато "про людей", аби не піднімати "нерозв'язних" питань [2, арк. 43 зв.].

Таким чином, обидва аналізовані тексти напевне не вказують у їх авторці сформованого революційним дискурсом "соціалістичного суб'єкта" і не демонструють особливих симпатій до радянської системи. Хоча будь-які узагальнення в цьому випадку будуть дуже умовні, але все ж припускаємо, що уявлення про повне домінування комуністичної ідеології навіть у середовищі міської молоді, що традиційно вважається однією з найбільш відданих опор радянської влади в той час, є великим спрощенням. Очевидно, що за фасадом радянського революційного дискурсу завжди залишався простір, в якому можна було бачити відмінності між реальністю і текстом.

Цілком можливо, що досвід війни змінив світогляд Хорошунової і вона буде цілком щирою, коли писатиме, що всі "хто породжує гноблення і війну" мають "перестати жити" [3, арк. 98]. Можливо також, що вона намагалася використати цей досвід, аби знайти своє місце в радянському суспільстві. У будь-якому випадку, ми зможемо оцінити цю еволюцію та зрозуміти зміст її "воєнного" щоденника тільки беручи до уваги те, у якому світі жила, які цінності сповідувала і якою себе бачила Ірина Хорошунова, коли вона була на початку цього шляху.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ, ф. 5270, оп. 1, спр. 1, 28 арк.
2. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 2, 46 арк.
3. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 7, 220 арк.
4. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 10, 7 арк.
5. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 11, 31 арк.
6. Бойм С. Как сделана "советская субъективность"? / С. Бойм // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – С. 285–296.
7. Герасимов И. Перед приходом тьмы. (Пере)ковка нового советского человека в 1920-х годах: свидетельства участников / В. Герасимов // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – С. 297–320.
8. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / И. Хорошунова // "Ступень": Художно-публицистический альманах Института Юдайки. – К.: Дух і літера, 2001. – № 9. – С. 5–110.
9. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки // "Ступень": Художно-публицистический альманах Института Юдайки. – К.: Дух і літера, 2002. – № 10. – С. 10–73.
10. Посканная Е. Киевлянка Хорошунова. Как сложилась жизнь автора мемуаров об оккупации Киева после войны [Электронный ресурс] / Е. Посканная // Интернет-издание "Гордон". – 2016. – 11 января. – Режим доступа: <http://gordonua.com/publications/kiyvianka-horoshunova-kak-slozhilas-zhizn-avtora-memuarov-ob-okkupacii-kieva-posle-voyny-112353.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

11. Berkhoff K.C. *Harvest of Despair: life and Death in Ukraine under Nazi Rule* / K. C. Berkhoff. – Cambridge, Massachusetts; London: Belknap press of Harvard UP, 2004.

12. Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / hrsg. E. W. Roy, I. A. Chorošunova. – Konstanz: Hartung-Gorre, 1991.

13. Etkind A. Soviet Subjectivity: Torture for the Sake of Salvation? / A. Etkind // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2005. – Vol. 6 (1). – P. 171–186.

14. Etkind A. Internal colonization: Russia's imperial experience / A. Etkind. – Cambridge: Polity, 2011.

15. Figes O. *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia* / O. Figes. – London: Penguin Books, 2007.

16. Griesse M. Soviet Subjectivities: Discourse, Self-Criticism, Imposture / M. Griesse // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2008. – Vol. 9 (3). – P. 609–624.

17. Halfin Y. *Terror in my soul: Communist autobiographies on trial* / Y. Halfin. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003.

18. Hellbeck J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* / J. Hellbeck. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2006.

19. Hoffmann D. Power, discourse and subjectivity in Soviet history / D. Hoffmann // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 273–278.

20. Kotkin S. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization* / S. Kotkin. – Berkeley: University of California Press, 1997.

21. Matsui Y. *Soviet Diary as a Medium of Communality and Intersubjectivity: a Study of a Collective Diary* / Y. Matsui // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 385–396.

22. Naiman E. On the Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them / E. Naiman // *The Russian Review*. – 2001. – Vol. 60. – № 3. – P. 312–313.

23. Pavlova I.V. Contemporary Western Historians on Stalin's Russia in the 1930s: A Critique of the "Revisionist" Approach / I. V. Pavlova // *Russian Social Science Review*. – 2001. – Vol. 42. – Issue 6. – P. 4–30.

24. Scott J. *Domination and the art of resistance: Hidden Transcripts* / J. Scott. – New Haven: Yale University Press, 1990.

25. Smith J. The Soviet State and the Individual / J. Smith // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 279–284.

26. The analysis of subjectivization practices in the early Stalinist society / *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 209–417.

27. Uhl K. "Oppressed and Brainwashed Soviet Subject" or "Prisoners of Soviet Self"? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity / K. Uhl // *Былые годы. Российский исторический журнал*. – 2013. – № 28 (2). – P. 4–10.

28. Yekelchik S. *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War* / S. Yekelchik. – New York: Oxford University Press, 2014.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vladny ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 5270, opys 1, sprava 1, 28 arkushiv.
2. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 2, 46 arkushiv.
3. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 7, 220 arkushiv.
4. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 10, 7 arkushiv.
5. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 11, 31 arkush.
6. BOYM, S. (2002) *Kak sdelana sovetskaya sub"ektivnost?* *Ab Imperio*, 3, 285-296.
7. GERASIMOV, I. (2002) *Pered prikhodom t'my. (Pere)kovka novogo sovetskogo cheloveka v 1920-kh godah: svidetelstva uchastnikov*. *Ab Imperio*, 3, 297-320.
8. KHOROSHUNOVA, I. (2001) *Pervyy god vojny. Kievskie zapiski. In: "Yehupets": Khudozhno-publitsistichnyy almanakh Instytutu Judaiky*. Vol. 9. Kyiv: Duh i Litera, pp. 5–110.
9. KHOROSHUNOVA, I. (2001) *Pervyy god vojny. Kievskie zapiski. In: "Yehupets": Khudozhno-publitsistichnyy almanakh Instytutu Judaiky*. Vol. 10. Kyiv: Duh i Litera, pp. 10–3.
10. POSKANNAYA, E. (2016) *Kievlyanka Khoroshunova. Kak slozhilas' zhizn' avtora memuarov ob okkupatsii Kieva posle vojny*. [Online] *Internet-izdanie "Gordon"*. 11 January. Available from: <http://gordonua.com/publications/kiyvianka-horoshunova-kak-slozhilas-zhizn-avtora-memuarov-ob-okkupacii-kieva-posle-voyny-112353.html> [Accessed: 19.10.2016].
11. BERKHOFF, K.C. (2004) *Harvest of Despair: life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, Massachusetts; London: Belknap press of Harvard UP.
12. ROY, E. W., KHOROSHUNOVA, I. A. (eds.) (1991) *Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken*. Konstanz: Hartung-Gorre, 1991.
13. ETKIND, A. (2005) *Soviet Subjectivity: Torture for the Sake of Salvation? Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 6 (1), 171–186.
14. ETKIND, A. (2011) *Internal colonization: Russia's imperial experience*. Cambridge: Polity.
15. FIGES, O. (2007) *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia*. London: Penguin Books.
16. GRIESSE, M. (2008) *Soviet Subjectivities: Discourse, Self-Criticism, Imposture. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 9 (3), 609–624.
17. HALFIN, Y. (2003) *Terror in my soul: Communist autobiographies on trial*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

18. HELLBECK, J. (2006) *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
19. HOFFMANN, D. (2002) Power, discourse and subjectivity in Soviet history. *Ab Imperio*, 3, 273–278.
20. KOTKIN, S. (1997) *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley: University of California Press.
21. MATSUI, Y. (2002) Soviet Diary as a Medium of Communality and Intersubjectivity: a Study of a Collective Diary. *Ab Imperio*, 3, 385–396.
22. NAIMAN, E. (2001) On the Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them. *The Russian Review*. 60 (3), 312–313.
23. PAVLOVA, I.V. (2001) Contemporary Western Historians on Stalin's Russia in the 1930s: A Critique of the "Revisionist" Approach. *Russian Social Science Review*. 42 (6), 4–30.

24. SCOTT, J. (1990) *Domination and the art of resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
25. SMITH, J. (2002) The Soviet State and the Individual. *Ab Imperio*, 3, 279–284.
26. The analysis of subjectivization practices in the early Stalinist society (2002). *Ab Imperio*, 3, 209–417.
27. UHL, K. (2013) "Oppressed and Brainwashed Soviet Subject" or "Prisoners of Soviet Self"? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity. *Bylye Gody. Rossijskij istoricheskij zhurnal*. 28 (2), 4–10.
28. YEKELCHYK, S. (2014) *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War*. – New York : Oxford University Press.

Надійшла до редколегії 02.11.16

M. Borovyk, PhD in History, Postdoctoral Researcher,
Graduate School for East and Southeast European Studies / LMU Munich, Germany;
Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHOOSING THE OTHER WORDS: THE UNKNOWN DIARIES OF IRINA KHOROSHUNOVA

The purpose of this research is to analyse previously unknown diaries of Irina Khoroshunova, who is the author of one of the most cited sources of personal origin about the life in Kyiv during the Nazi occupation. The analysis is an attempt of contribution to the discussion on the problem of the nature of the "soviet subjectivity" and the social control mechanisms had been functioning in Stalin's USSR. The special attention is paid to the discourse features of the texts in their relations to the official Soviet discourse of socialist revolution. It is shown, that in the prewar time Khoroshunova had quite a critical stance regarding the realities of the Soviet socialism and did not belong to the enthusiastic supporters of Soviet power. The analyzed sources enable the deeper understanding of the ideological environment and more detail picture of social divisions and hierarchies, which dominated the Soviet society. According to the article, the conception, that the world-view of the "first Soviet generation" was completely dominated by the communist ideology is too simplistic and does not reflect the historical realities of that time. It is also shown in the article that the traditional imperial divisions and hierarchies had not lost their influence in the prewar USSR and coincided in the consciousness and social practices of Soviet citizens with the class characteristics, which are traditional to our understanding of the Soviet society.

Key words: Khoroshunova, diary, Ukraine, Stalinism, "Soviet subjectivity".

УДК 904(477)+351.853.2(477):06.051(477)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.02>

Л. Гріффен, д-р техн. наук, проф., провідний наук. співроб.
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, Київ, Україна,
О. Титова, канд. іст. наук, доц.
директор Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, Київ, Україна

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАУК

Пам'ятокознавство – молода наукова дисципліна, що постала внаслідок потреби теоретичного обґрунтування заходів із виявлення, збереження та використання культурної спадщини, яка все більшою мірою відчувається суспільством. Пам'ятокознавство тільки визначається зі своїм категорійним апаратом. Це стосується об'єкта та предмета дослідження цієї науки. Об'єктом досліджень є матеріальна історико-культурна спадщина, до якої входять два види матеріальних об'єктів – технічні пристрої та знаки, а предмет визначається особливостями її використання в соціалізації індивіда на основі аксіологічної (емоційної) інформації. Саме предметом пам'ятокознавства відрізняється від інших наук, об'єктом яких також є культурна спадщина (таких як археологія, культурологія, джерелознавство, історія науки і техніки, музеєзнавство тощо). Важливим завданням є систематизація та класифікація об'єктів культурної спадщини, що має суттєві відмінності від інших наук. Вивчення пам'ятокознавством особливості конкретних видів культурної спадщини теж має свою специфіку. Надзвичайно важливим є опрацювання методів і засобів ефективного включення об'єктів культурної спадщини до сучасного культурного контексту. Відповідно до такої мети цієї науки виникають три основні завдання пам'ятокознавчих досліджень щодо об'єктів культурної спадщини, їхніх груп та окремих артефактів: виявлення історичного контексту пам'яток; дослідження їхньої матеріальної структури; безпосереднє дослідження методів і теоретичне опрацювання включення до сучасного культурного контексту.

Ключові слова: пам'ятокознавство, культурна спадщина, пам'ятки історії та культури, історичні джерела, соціалізація.

Часом кажуть, що хто не має минулого, не матиме й майбутнього. Свідомо й розумно будувати майбутнє можна, лише спираючись на ту основу, яку створювали покоління наших предків. І не лише в матеріальному відношенні, але й в ідеологічному. Безперервну лінію розвитку народу можна продовжити як сьогодні, так і назавтра, лише спираючись на його культурну спадщину. Бо саме вона репрезентує собою суспільне буття тих, хто жив до нас. Однак щоб культурний доробок минулих поколінь справляв вплив на нинішнє суспільство, він повинен бути включеним до того сучасного культурного контексту, що визначає функціонування суспільства сьогодні. Це стосується й тих артефактів – матеріальних свідчень минулих подій, які дійшли до нас попри руйнівний вплив часу. Більшість із них давно втратили свою утилітарну функцію, але стали безцінними носіями інформації про колишнє суспільство, історичні події, людей, що жили в цьому суспільстві і творили історію.

Ряд соціальних процесів, що відбуваються у світі взагалі, і в нашій країні зокрема, приводять до значної

активізації зацікавленості різних верств українського суспільства збереженням та використанням історико-культурної спадщини. Адже лише через неї може здійснюватись адекватна реконструкція об'єктивної картини тих подій та процесів, які в різний час відбувалися на українських теренах. Матеріальною складовою частиною національної історико-культурної спадщини є рухомі й нерухомі пам'ятки історії та культури. Ефективне використання в суспільному житті країни нашої культурної спадщини своєю основою має цілеспрямовану діяльність громадських організацій, державних органів, окремих громадян. Саме завдяки їй вирішуються задачі як самоідентифікації усього нашого народу та окремих індивідів, виконання соціально-значимої функції підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку, так і щодо заходів з охорони та збереження пам'яток, які забезпечували б не лише їхнє сучасне використання, але й передачу майбутнім поколінням.

Така суспільна потреба посилює увагу до охорони пам'яток історії й культури в нашій країні, їхнє виявлен-

ня, консервації, реставрації, збереження та використання, вимагає інтенсифікації практичної діяльності в цій сфері. А це, у свою чергу, потребує опрацювання відповідних теоретичних засад, на яких ґрунтувалась би така діяльність, тобто відповідних пам'яткознавчих досліджень, які могли б скласти надійну основу для збереження та використання нашої культурної спадщини. Таким чином, попри їх безсумнівно важливе загальнометодологічне значення, розвиток пам'яткознавчих досліджень в першу чергу став реакцією на потреби пам'яткоохоронної справи. Однак у той же час і пам'яткоохоронна діяльність надає відповідний матеріал для вирішення теоретичних проблем, пов'язаних із культурною спадщиною. Із часом виявилось, що останні мають свою важливу специфіку, яка відрізняє їх від тих проблем, що вирішуються іншими галузями науки. Ця обставина й стала причиною появи нового наукового напрямку досліджень – пам'яткознавства.

Отже, нині важливим видом діяльності суспільства щодо культурної спадщини є пам'яткоохоронна робота. А потреба в пам'яткознавстві – теоретичному осмисленні ряду проблем, що при цьому виникали, виявилась в її процесі. Виникнувши відносно недавно, пам'яткознавство швидко розвивається. У тому числі і стосовно власних методологічних основ. Від початку мали місце спроби визначити обсяг компетенції пам'яткознавства як науки, його специфічні теоретичні й практичні завдання, місце серед інших наукових дисциплін, взаємозв'язок із ними.

Пам'яткознавство – наука досить молода. Фактично, більш чи менш чітко визначитися як окрема наукова дисципліна вона почала в останній третині минулого століття. Сьогодні пам'яткознавство активно розвивається, завойовуючи власні позиції серед інших наук, і має уже чималі доробки у вирішенні як теоретичних, так і практичних завдань щодо нашого культурного надбання. Тим часом вона все ж поки що недосить чітко конституювалась у статусі окремої науки.

Одним із перших обґрунтування пам'яткознавства як окремої науки спробував дати П. Боярський [2] (основні положення, викладені у його статті, були потім розвинені автором у монографії [1]). Відтоді до питання про теоретичні й методологічні проблеми пам'яткознавства неодноразово зверталися різні дослідники (наприклад, [6; 9; 17] та ін.), що розвивали й уточнювали основні положення П. Боярського, але в головному всі вони дотримувались запропонованих ним основних засад.

А згідно з формулюванням П. Боярського, "предметом дослідження в галузі пам'яткознавства є інформація, вміщена у пам'ятках історії й культури. Завданнями пам'яткознавства є: розробка власних теоретико-методологічних принципів, що дозволяють вивчити ступінь адекватності пам'яток історичній дійсності; вироблення методів виявлення, відбору, вивчення, оцінки значимості й взаємозв'язків інформації, що міститься в них; методів цілеспрямованого використання інформації в навчальних і виховних цілях; розробка теоретичних основ комплексного збереження історико-культурного та природного середовища" [1, с. 41]. При цьому основою пам'яткознавчого методу є "комплексний аналіз і міждисциплінарні дослідження цих об'єктів з метою одержання конкретних даних, необхідних для встановлення їх наукового, культурного, художнього, виховного й іншого значення, особливостей функціонування й взаємодії з навколишнім природним і антропогенним середовищем з метою ефективного управління охороною та збереженням історико-культурної спадщини" [1, с. 19].

Зрештою, склалося розповсюджене уявлення, що пам'яткознавство "комплексно вивчає різноманітні елементи історико-культурної спадщини (пам'ятки історії та культури) у їхній нерозривній єдності як частини навколишнього природного та культурного середовища, теоретично узагальнює їх місце і роль у загальному культурно-історичному процесі, існуючий досвід їх дослідження та збереження в контексті їх оптимальної інтеграції в сучасну і майбутню систему функціонування суспільства як складного соціального комплексу"; а отже, "пам'яткознавство – соціальна наукова дисципліна, предметом якої є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії та культури як складової частини національної та всесвітньої культурної спадщини" [12, с. 19].

Очевидно, що в основу всіх визначень, які стосуються пам'яткознавства, явно чи опосередковано покладено поняття "пам'ятки історії та культури". Хоч пам'ятки історії та культури важливе місце займають не лише в пам'яткознавчій та пам'яткоохоронній діяльності, але й в археології, джерелознавстві, історії науки і техніки, культурознавстві, герменевтиці, музеєзнавстві тощо, щодо пам'яткознавства, то вони взагалі посідають чільне місце, відповідно привертаючи до себе пильну увагу. Саме вони перш за все й стали об'єктом досліджень нової науки.

Конституюючись у статусі особливої науки, новий науковий напрям обов'язково повинен визначитися з об'єктом і предметом своїх досліджень. Та поки що пам'яткознавство більш-менш впевнено визначилося лише зі своїм об'єктом – матеріальною культурною спадщиною, хоча й тут залишаються дискусійними деякі питання щодо складу останньої. А от із предметом поки що такої визначеності, із нашого погляду, ще не спостерігається.

Як відомо, об'єктом будь-якого наукового дослідження є певна частина об'єктивної дійсності, на яку це дослідження спрямоване. Це відповідає загальнофілософському поняттю об'єкта – тобто тому, "що протистоять суб'єкту, на що направлена його предметно-практична та пізнавальна діяльність" [20, с. 123]. Тобто, як об'єкт дослідження зазвичай розглядають певну область природної чи соціальної реальності, на яку спрямовано процес наукового пізнання.

Що стосується предмета, то в загальному вигляді він визначається як "окрема частина, одиниця існуючого; усе те, що може знаходитись у відношенні чи посідати яку-набудь властивість" [20, с. 356]. І далі: "Зміна предмета є явище або процес. У свою чергу кожне явище (процес) можна розглядати як предмет у широкому розумінні... Під предметом нерідко розуміють об'єкт, оскільки він включений до людської діяльності". Відповідно в методології, де виділяється предмет дослідження, який протиставляється об'єкту дослідження, "під предметом дослідження розуміють ту сторону об'єкта, яка розглядається в цьому дослідженні" [20, с. 357]. Отже, як предмет дослідження розуміються ті найістотніші в цьому відношенні властивості, сторони, характеристики об'єкта, що підлягають безпосередньому дослідженню, результатом якого повинно стати вирішення тієї чи іншої теоретичної або практичної проблеми. А от "у загальноносеологічному плані протиставлення предмета і об'єкта є відносним. Головна відмінність предмета від об'єкта полягає в тому, що в предмет входять лише головні, найбільш суттєві (із погляду цього дослідження) властивості та ознаки" [18, с. 330].

Що стосується пам'яткознавства, то за самим визначенням ідеться про пам'ятки історії та культури, тобто ті матеріальні утворення, у яких утілились історичні й

культурні процеси та явища минулого, інакше кажучи, об'єкти нашої культурної спадщини. Таким чином, у широкому плані визначення об'єкта пам'яткознавства рівнозначне визначенню об'єктів культурної спадщини. Що ж вони собою являють?

Для того, щоб об'єкти історико-культурної спадщини, що виступають як пам'ятки історії та культури, могли стати предметом наукового дослідження, вони повинні бути тим або іншим чином виділені серед різноманіття існуючих об'єктів реального світу. Культурна спадщина як цілісний і специфічний об'єкт пам'яткознавства може бути визначеною шляхом її співставлення з іншими класами суспільно-значимих об'єктів. Якщо виходити з реального буття цих об'єктів, то будь-яка така пам'ятка історії та культури мусить мати своє фізичне існування в предметному світі, тобто бути матеріальним утворенням. Завдання полягає в тому, щоб їх виділити серед усіх інших матеріальних утворень за певними ознаками.

Матеріальні утворення розпадаються на ті, які виникли в результаті об'єктивних природних процесів, незалежних від людської діяльності, – природні утворення, і ті, які своїм існуванням завдячують перетворюючій діяльності людини – артефакти. Природні утворення виникають унаслідок природних же процесів відповідно дії "несвідомих" сил природи. Ці матеріальні утворення за певних обставин можуть вважатись природними пам'ятками, але повинні чітко відмежовуватись від тих, причиною виникнення яких є функціонування суспільства.

Між цими групами об'єктів існує істотна різниця. Джон Дьюї представив її так: "Припустимо заради пояснення, що прекрасно зроблений предмет, чия будова й пропорції приємні для сприйняття, приймається нами як витвір яких-небудь первісних людей. Але от з'являється підстава для доказу того, що він є випадковим природним продуктом. Як зовнішня річ, він і тепер є точно таким, як був раніше. Однак він одразу перестає бути твором мистецтва й стає природною "дивиною". Тепер він перебуває в музеї природної історії, а не в музеї мистецтва" [7, с. 149]. Не перестаючи бути тим самим матеріальним утворенням, але, не будучи результатом втілення людських потенцій, даний предмет втрачає підстави для сприйняття його в якості пам'ятки історії та культури. Бо природні утворення виникають внаслідок не суспільних, а природних процесів відповідно до дії законів природи, тобто поза будь-якою "зовнішньою" доцільністю; об'єкти ж, що виникають унаслідок людської діяльності, обов'язково продукуються з тією або іншою метою. Інакше кажучи, в останньому випадку ми маємо артефакт – штучне утворення, створене суспільною людиною для певних цілей. Саме в забезпеченні доцільної творчої діяльності, направленої на перетворення світу і підпорядкування його інтересам людини, суспільства, полягає основний життєвий сенс і історична необхідність виникнення й розвитку свідомості, що надає людині здатності правильно відображати дійсність, передбачати майбутнє і на цій основі "творити світ" [19, с. 119].

Матеріальні об'єкти, що виникають унаслідок людської діяльності (артефакти), створюються завжди як речі, корисні для задоволення тих або інших людських потреб, а тому їх класифікація вже усередині цього виду тісно пов'язана з класифікацією відповідних потреб. Саме у цих матеріальних об'єктах предметно фіксується творча, перетворююча діяльність суспільства, а отже саме вони як матеріальні утворення відбивають і фіксують інформацію про функціонування суспільства, що й є передумовою для їхнього перетворення – за певних умов – на пам'ятки історії й культури.

Людина взаємодіє з навколишнім середовищем як і будь-яка інша істота. Уже саме по собі функціонування

живої істоти в навколишньому середовищі є такою взаємодією – за допомогою тих або інших її органів. Що стосується тварин, то у ряді випадків вони додатково утворюють певні матеріальні структури (від павутиння до бобрової греблі), призначені для підвищення ефективності такої взаємодії, – "прототехніку". У людини цей момент отримав вельми істотний розвиток у вигляді комплексу відповідних матеріальних утворень – техніки, що є якісно іншим явищем. Значною мірою ця якісна відмінність визначається характером взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Справа в тому, що на відміну від тварини взаємодія з навколишнім середовищем людина здійснює не як окремих індивідів, а як елемент структури вищого порядку – суспільства, яке само по собі представляє певну цілісність, що взаємодіє з середовищем саме у цій якості. Саме з метою матеріальної взаємодії з останнім суспільство створює певну систему матеріальних утворень – технічних пристроїв. Призначені для такої взаємодії технічні пристрої в комплексі утворюють певну техносферу, розташовану між суспільством і навколишнім середовищем, через яку і здійснюється взаємодія між ними. Ці пристрої в основному й складають важливий вид артефактів – пам'ятки техніки [5].

Проте слід також враховувати, що суспільство як ціле складається з достатньо складних і відносно самостійних елементів-індивідів (а також часткових об'єднань індивідів – соціальних підсистем). І забезпечити цілісність суспільства можна лише за рахунок різноманітних зв'язків між його елементами-індивідами (як і між згаданими підсистемами). Попри їх конкретну різноманітність, у принципі існують лише два фундаментальні види зв'язку між елементами системи: матеріальний (речовий та енергетичний) і інформаційний. На перших етапах розвитку суспільства для цієї мети було досить біологічних можливостей його членів. У міру розширення та розвитку для підвищення ефективності зв'язків людство все більше застосовує для цього як різноманітні технічні пристрої, так і систему особливих матеріальних агентів, штучно створених людиною з цією метою – знаків [15].

Однак вказані матеріальні утворення, виконуючи певні суспільні функції, одночасно втілювали в собі саме суспільство, що їх породило, а відтак вони для нас сьогодні є не лише певними матеріальними агентами, що свого часу сприяли задоволенню суспільних та індивідуальних потреб людей, але й матеріальними ж свідченнями тих соціальних та історичних процесів, які відбувалися в цьому суспільстві свого часу, тобто на відміну від минулих часів, коли виконували свої утилітарні функції, вони набувають для нас додаткової функції специфічних носіїв інформації. Усі разом вони складають ту сукупність артефактів, що утворюють пам'ятки історії та культури. Саме вони в цій якості й підлягають дослідженням пам'яткознавства як науки. Отже, як об'єкт пам'яткознавства ми можемо визначити ті артефакти, які дійшли до нас з минулого, що складають дві специфічні групи – технічні пристрої та знаки, у яких втілено культурні й історичні процеси суспільства свого часу – об'єкти культурної спадщини. Тому певним чином об'єкт пам'яткознавства повністю чи частково співпадає з об'єктом згаданих вище інших наук, які також досліджують питання, пов'язані з пам'ятками історії та культури – хоча й в дещо інших аспектах.

А от щодо предмету дослідження в цій науці, то він для пам'яткознавства є достатньо специфічним. Зауважимо, що вже здавна існує інша наука, яка займається матеріальними свідченнями минулого – джерелознавство, яке аналізує об'єкти культурної спадщини і використовує їх заради отримання історичних відомостей про

минуле [3]. Ця наука виявляється найближчою до нової наукової дисципліни. Тому неодноразово робилися спроби обґрунтування пам'яткознавства як окремої науки, у тому числі маючи на увазі його відмінність від джерелознавства шляхом порівняння об'єкта та предмета досліджень. Як зазначалося, обидві згадані науки мають практично спільний об'єкт – матеріальну культурну спадщину (хоча джерелознавство переважно займається писемними пам'ятками, а пам'яткознавство речовими). Однак вони досить істотно різняться щодо їх предметів.

Обидві науки ті артефакти, що збереглися, розглядають, перш за все, як носії інформації про минуле суспільство та історичні події. Однак джерелознавство має на увазі наукову інформацію для відтворення подій минулого, а для пам'яткознавства цього виявляється замало. Бо використання пам'яток історії та культури в сучасному культурному контексті передбачає, що об'єкти культурної спадщини не лише дають нам "суху" інформацію про минуле, але й змушують ставитись до нього особистісно, емоційно. Саме така інформація не лише надає імпульс до дії, але й "приводить в рух" людський розум [4, с. 263].

Саме так об'єкти культурної спадщини й включаються до сучасного культурного контексту, виконуючи надзвичайно важливе завдання – сприяння соціалізації індивіда [13] як нащадка культурно-історичного доробку пращурів. А цього можна досягти виключно через емоційний вплив на свідомість людини за допомогою ціннісної (аксіологічної) [10]) інформації. Попри надзвичайну важливість у цьому процесі історичних відомостей, які можна отримати різними шляхами, вказану інформацію може надати людині лише автентичний артефакт, що відіграє для індивіда роль достовірної "реперної точки" як в особистісному, так і в соціокультурному та історичному просторі. Відповідно, саме у визначенні комплексу способів і засобів використання об'єктів культурної спадщини для соціалізації індивідів та соціальних груп, для визначення не лише логічними міркуваннями, але й на ціннісному рівні, на рівні відчуттів ними своїх координат у складному й багатомірному суспільно-історичному просторі й полягає предмет дослідження пам'яткознавства як особливої науки. Хоча включення пам'ятки в певний історичний контекст є важливим елементом даного процесу: артефакт "доповнюється" історичною інформацією – "об'єктивуючись, вона виявляє значення, що піддаються виявленню і розумінню іншою історичною істотою, яка долає свою власну історичну ситуацію" [16].

Особливо істотним сказане є щодо соціального простору, що має складний і багатовимірний характер, обумовлений розгалуженістю і розмаїттям соціальних зв'язків. Тут уже неможливо обмежитися особистими "реперними точками" – соціальна пам'ять вимагає відповідних соціальних інститутів, функцію яких було б виявлення, вивчення, систематизація, збереження та використання таких "реперних точок". Результатом зазначеної соціальної потреби й став розвиток музейної справи, а також пам'яткоохоронної діяльності взагалі, і пам'яткознавства як його теоретичного фундаменту, зокрема, спрямованих саме на виявлення, збереження та використання в згаданих цілях історико-культурної спадщини.

Такі загальні проблеми для пам'яткознавства як науки мають важливе методологічне значення. Однак вирішення основних завдань пам'яткознавства все ж відбувається через використання конкретних видів пам'яток історії та культури. Їх різноманіття природно викликає необхідність певної систематизації, що теж входить до кола інтересів пам'яткознавства як науки, причому за критеріями вона є істотно відмінною від тих, що мають місце в інших науках. Згідно із Законом України "Про охорону культурної спадщини" [8], видами нерухомих пам'яток є археологічні, історичні, монументаль-

ного мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки (останній вид як окремий виділено в редакції 2004 р.). Головним чином такий поділ, звісно, обслуговує потреби пам'яткоохоронної діяльності, але він також в основному цілком прийнятний для наукових досліджень, хоча й потребує певних уточнень. У першу чергу це стосується пам'яток історії.

Кожен із згаданих видів об'єктів культурної спадщини, перелічених в Законі, відрізняється від інших за своїми типологічними ознаками. Однак це не стосується пам'яток історії. Немає жодного об'єкту серед цих видів, який би не був одночасно й пам'яткою історії. І навпаки, кожна пам'ятка історії за тими чи іншими ознаками входить і до якогось іншого виду об'єктів культурної спадщини. Тут доцільно було б врахувати, що такий поділ відсутній в міжнародній практиці, коли здебільшого говориться лише про певну точку зору на пам'ятку – культурну чи історичну [11]. Тому, на наш погляд, суть об'єкта матеріальної спадщини найбільш точно передається поширенням серед пам'яткознавців його визначенням як пам'ятки історії та культури.

Крім того, ставлення як до окремих видів пам'яток через їхню специфіку потребують такі об'єкти культурної спадщини, як культові (сакральні), що призначалися для символічного представлення вищих (божественних) сил, та некрополістичні, які, як правило, втілюють індивідуальну пам'ять щодо певних конкретних осіб (і ті, й інші, до речі, сьогодні включаються саме до пам'яток історії). Тому повинно б постати питання щодо виділення вказаних пам'яток в окремі види об'єктів історико-культурної спадщини і закріплення такого стану в національному законодавстві України.

Відтак важливим завданням пам'яткознавства як науки є дослідження специфіки різних видів пам'яток. Зрозуміло, що кожен вид об'єктів культурної спадщини має своє особливе значення, і всі вони викликають певні проблеми, які потребують теоретичного вирішення. Так, наприклад, це стосується пам'яток археології, що містять найціннішу історичну інформацію дописемного періоду. Одними з найдавніших у пам'яткознавчих дослідженнях, а особливо в пам'яткоохоронній діяльності, є пам'ятки архітектури. Саме з них, власне, і починались пам'яткознавчі студії. Проте останнім часом до них долучився новий вид пам'яток – пам'ятки містобудування. Специфічні особливості пам'яток архітектури та містобудування, їх відмінності і взаємозв'язок сьогодні перебувають під пильною увагою дослідників. Зокрема, важливою відмінністю містобудівних утворень від архітектурних є те, що вони являють собою природно-техногенні комплекси і входять до певного рукотворного ландшафту, що сам є важливою пам'яткою, у тому числі визначним місцем – навіть якщо жодних уречевлених знаків і кодів колишньої події не залишилось.

Значна частина об'єктів культурної спадщини могла б бути віднесена до пам'яток техніки [5]. Однак вельми важливим є те, що нерідко ті чи інші матеріальні утворення одночасно і різною мірою виконують роль як технічних пристроїв, так і знаків. Крім того, зазвичай техніку згадують одночасно з наукою, а об'єкти історико-культурної спадщини щодо цієї групи об'єднують під загальною назвою пам'яток науки і техніки, що надає їм специфічного характеру.

І, нарешті, звернемося ще до одного виду пам'яток, – тих, що пов'язані з художньою діяльністю. Якщо щодо інших видів культурної спадщини визначальною є переважно минула технологічна функція їх об'єктів, то щодо пам'яток мистецтва, у тому числі монументального, такою є функція знакова. Однак по суті справи об'єкти такого роду, якщо вони виступають перед нами саме як художні твори, не можна вважати просто знаками як пам'я-

тками історії та культури у вузькому сенсі цього слова. Бо в художніх творах як пам'ятках, крім втілення в них сучасного їм соціуму, що взагалі характерно для пам'яток історії та культури, і "другого" шару смислів, звичайного для будь-яких знаків (безпосередньо самого знака і того, що ним позначається), має місце також відбиття того, що складає суть художнього ефекту – внутрішнього світу їх творців. У зв'язку з цим слід зазначити, що артефакт, перетворюючись на пам'ятку, майже завжди фактично або повністю, або значною мірою втрачає свою технологічну функцію. Однак це не стосується творів мистецтва – їх "технологічна функція" має у певному розумінні по-надісторичний характер. Твори давніх митців, виконуючи функцію пам'ятки (скажімо, відносно стилю, зображальних засобів, технічних прийомів і тому подібне), жодним чином не втрачають притаманної їм головної якості – художньої, а тому з цієї точки зору продовжують грати ту ж роль, що і в момент створення.

Отже, вирішення теоретичних питань, які пов'язані з дослідженням особливостей різних типів та видів об'єктів культурно-історичної спадщини, є одним з важливих завдань саме пам'яткознавства як науки. Однак усе ж головним напрямом діяльності пам'яткознавства повинно бути дослідження проблем, які виникають при виконанні об'єктами культурної спадщини свого основного соціального призначення – включення до сучасного культурного контексту.

Із цього погляду надзвичайно важливими є питання, пов'язані з безпосереднім сприйманням суспільством тієї інформації, яку несуть об'єкти культурної спадщини. Організація виставок, експозицій і взагалі музейної справи, екскурсійного обслуговування, туристичних маршрутів, – усі ці й інші моменти, що забезпечують доступ широкому загалу до наших культурних надбань, їх адекватного та ефективного сприйняття повинні бути в центрі уваги пам'яткознавства – але не самі по собі, а відповідно до найбільш доцільного використання артефактів для зазначеної вище мети соціалізації індивідів. Значну увагу потрібно приділяти також популяризації об'єктів історико-культурної спадщини через різні засоби масової інформації. Звісно, усе це робиться, але, на жаль, далеко не завжди на відповідній науковій основі. А вона часом конче необхідна. Зокрема, слід пильну увагу звернути на відносно нове явище в даному напрямі, що швидко розвивається, – віртуальні музеї. Ці "музеї" в дійсності не є музеями в стислому розумінні цього слова, оскільки не представляють автентичних артефактів в їх фізичній реальності. Однак використання цієї форми діяльності значно полегшує популяризацію останніх, попереднє знайомство з ними, виконання другорядних (порівняно з соціалізацією індивіда) музейних функцій (наприклад, просвітницької) і т. ін. Тут також відкривається широке поле для теоретичних досліджень.

Як зазначалось, пам'яткознавство як наука досить швидко розвивається. Українські вчені надають у цей розвиток свій вагомий внесок. Вирішено ряд важливих теоретичних та практичних питань, що стосуються проблематики цієї науки. Дещо гірше положення щодо загальнотеоретичних питань та праць узагальнюючого характеру. Згадана вище праця П. Боярського дещо застаріла, та й відсутня в основних наукових бібліотеках нашої держави. Тому наприкінці хочемо звернути увагу фахівців на видану Центром пам'яткознавства колективну монографію, яка в міру сил намагається заповнити цю прогалину [14].

Таким чином, сучасні суспільні потреби викликали виникнення та розвиток нової наукової дисципліни, що отримала назву "пам'яткознавство". Об'єктом досліджень цієї науки є матеріальна історико-культурна спадщина, у яку входять два види матеріальних утворень – технічні пристрої і знаки, а предмет визначається особ-

ливостями її використання в соціалізації окремих соціальних груп та індивідів на основі аксіологічної інформації, що її несуть автентичні артефакти минулого – об'єкти культурної спадщини. Важливим завданням пам'яткознавства також є систематизація та класифікація об'єктів культурної спадщини з вказаної точки зору, що має суттєві відмінності від інших наук. Тому і вивчення пам'яткознавством особливостей конкретних видів культурної спадщини теж має свою специфіку. І, нарешті, надзвичайно важливим є опрацювання методів і засобів ефективного включення об'єктів культурної спадщини до сучасного культурного контексту. Узагальнюючи сказане, можна стверджувати, що щодо об'єктів культурної спадщини, їх груп та окремих артефактів найчастіше виникають три основні завдання пам'яткознавчих досліджень: виявлення історичного контексту пам'яток; вивчення їхньої матеріальної структури; безпосереднє дослідження методів і теоретичне опрацювання включення їх до сучасного культурного контексту, що в комплексі вирішуються лише цією науковою дисципліною. Отже пам'яткознавство як наукова дисципліна, вирішуючи цілий ряд теоретичних і практичних завдань, надзвичайно важливих для суспільства, які, однак, не входять до кола інтересів і можливостей інших наук – як згаданих вище, так й інших, має самостійний і особливий статус. Відповідно пам'яткознавчі дослідження мають непересічне теоретичне та практичне значення для забезпечення успішного функціонування суспільства і потребують їхнього подальшого розвитку.

Список використаних джерел

- Боярский П. В. Введение в памятниковедение / П. В. Боярский. – М. : Центр "Культура и Мировой океан" при Творческо-производственном объединении Советского фонда культуры, 1990.
- Боярский П. В. Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы) / П. В. Боярский // Памятниковедение: Теория, методология, практика: Сб. науч. тр. / под ред. В. И. Батова. – М. : Научно-исследовательский институт культуры, 1986. – С. 3–15.
- Гусарова Т. П. Введение в специальные исторические дисциплины / Т. П. Гусарова, О. В. Дмитриева, И. С. Филиппов и др. – М. : Издательство МГУ, 1990.
- Гельвеций К. А. Об уме / К. А. Гельвеций. – М. : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1938.
- Гриффен Л. О. Пам'ятки техніки / Л. О. Гриффен, В. О. Константинов, О. М. Титова. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 2010.
- Дулов О. Пам'яткознавство як наука / О. Дулов // Пам'ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 139, 203–204.
- Дьюи Д. Обладание опытом / Д. Дьюи // Современная книга по эстетике: Антология / Общ. ред. А. Егорова. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957.
- Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
- Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К. : Логос, 1995.
- Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. – М. : Изд-во МГУ, 2005.
- Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
- Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства / С. Кот // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Відп. ред. В. Горбик. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 7–64.
- Мудрик А. В. Социализация человека: учебное пособие / А. В. Мудрик. – М. : Изд. центр "Академия", 2004.
- Основы пам'яткознавства ; за ред. Л. О. Гриффена, О. М. Титовой. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2012.
- Пирс Ч. С. Избранные философские произведения / Ч. С. Пирс. – М. : Логос, 2000.
- Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр. – М. : "КАНОН-пресс-Ц", 2002.
- Руденко С. П. Про фундаментальні засади пам'яткознавства / С. П. Руденко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2008. – Вип. 14. – С. 18–40.
- Старостин Б. А. Предмет / Б. А. Старостин // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Науч.-редсовет: В. С. Стёпин и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Мысль, 2010. – Т. 3. – С. 330.
- Сапрыкин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Сапрыкин. – М. : Политиздат, 1972.
- Философская энциклопедия : в 5 т. / Ред. колл.: Ф. В. Константинов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1967. – Т. 4.

References

1. BOYARSKIJ, P. V. (1990) *Vvedenie v pamyatnikovedenie*. Moscow: Tsentr "Kultura i mirovoj okean" pri Tvorchestvo-proizvodstvennom ob"edinenii Sovetskogo fonda kultury.
2. BOYARSKIJ, P. V. (1986) *Teoreticheskie osnovy pamyatnikovedeniya (postanovka problemy)*. In: Batov V. I. (ed.) *Pamyatnikovedenie: Teoriya, metodologiya, praktika*. Moscow: Nauchno-issledovatel'skij institut kultury, pp. 3–15.
3. GUSAROVA, T. P., DMITRIEVA, O. V., FILIMONOV, I. S. et al. (1990) *Vvedenie v spetsial'nye istoricheskie distsipliny*. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo Gosudarstvennogo universiteta.
4. GEL'VETSIJ, K. A. (1938) *Ob ume*. Moscow: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatel'stvo.
5. HRIFEN, L. O., KONSTANTINOV, V. O., TITOVA, O. M. (2010) *Pamiatky tekhniki*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury.
6. DULOV, O. (1993) *Pamiatkoznavstvo yak nauka. Pamiatky Ukrainy*, 1-6, 139, 203–204.
7. D'YUI, D. (1957) *Obladanie opytom*. In: Egorov A. (ed.) *Sovremennaya kniga po estetike: Antologiya*. Moscow: Izdatel'stvo inostranno literatury.
8. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy, № 1805-III [2000]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 39, 333.
9. ZAREMBA, S. Z. (1995) *Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriya, teoriya, suchasnist*. Kyiv: Logos.
10. IL'IN, V. V. (2005) *Aksiologiya*. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo Gosudarstvennogo universiteta.
11. *Konventsija pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny*. [Online] Available from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089. [Accessed: 19 October 2016].
12. KOT, S. (2007) *Teoretichni problemy pamiatkoznavstva*. In: Horbik V. (ed.) *Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriya i praktyka*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 7-64.
13. MUDRIK, A. V. (2004) *Sotsializatsiya cheloveka: uchebnoe posobie*. Moscow: Izdatelskii tsentr "Akademiya".
14. HRIFEN, L. O., TITOVA, O. M. (eds.) (2012) *Osnovy pamiatkoznavstva*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury.
15. PIRS, Ch. S. (2000) *Izbrannye filosofskie proizvedeniya*. Moscow: Logos.
16. RIKYOR, P. (2002) *Konflikt interpretatsii. Ocherki o germenевitke*. Moscow: KANON-press-Ts".
17. RUDENKO, S. P. (2008) *Pro fundamentalni zasady pamiatkoznavstva. Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 14, 18–40.
18. STAROSTIN, B. A. (2010) *Predmet*. In: Styopin V. S. et al. (eds.) *Novaya filosofskaya entsiklopediya: [in 4th vol.]*. 2nd ed. Vol. 3. Moscow: Mysl, p. 330.
19. SAPRYKIN, A. H. (1972) *Soznanie i samosoznanie*. Moscow: Politizdat.
20. KONSTANTINOV, F. V. (ed.) (1967) *Filosofskaya entsiklopediya: [in 5th vol.]*. Vol. 4. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya.

Надійшла до редколегії 28.11.16

L. Hriffen, PhD, Professor, Senior Research Fellow
Center of monuments of NAS of Ukraine and USPMHC, Kyiv, Ukraine,
O. Tytova, PhD in History, Associate Professor, Director
Center of monuments of NAS of Ukraine and USPMHC, Kyiv, Ukraine

MONUMENT STUDIES IN THE SYSTEM OF SCIENCES

Monument studies is a young scientific discipline. It has appeared because of need for the theoretical justification of measures for identification, preservation and use of cultural heritage. The categorical apparatus of monument studies is still in progress. It concerns the object and subject of study of this science as well. The object of the research is the tangible historical and cultural heritage, which includes two kinds of material objects – technical devices and signs. The object is determined by the peculiarities of its use in individual socialization based on axiological (emotional) information. That is the subject of monuments is different from other sciences, which are also the object of cultural heritage (such as archaeology, cultural studies, knowledge of source, history of science and technology, museology, etc.). The systematization and classification of cultural heritage is an important task, which has significant differences from other sciences. Different types of cultural heritage have their peculiarities. It is extremely important to process with methods and tools for effective integration of cultural heritage to the modern cultural context. According with the main purpose of monument studies, we can distinguish three main tasks for object-based researches on cultural heritage. Let us name them: to identify the historical context of the monuments; their material structure researches; direct research of methods and theoretical study of inclusion in the modern cultural context.

Keywords: monuments study, cultural heritage, historical and cultural monuments, historical sources, socialization.

УДК 902:903'13

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.03>

Д. Желага, магістр,
І. Радомський, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТРИПІЛЬСЬКА СПАДЩИНА СЕРЕДЬНОГО ДНІСТРА: ЗАГРОЗА РУЙНАЦІЇ ТА РЯТІВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Розглядається стан археологічних пам'яток території середньої течії Дністра, проблеми антропогенного чинника їхнього руйнування та шляхи виходу з цієї ситуації. Вказано коротку історію досліджень пам'яток Трипільської культури. Також розглядається законодавство України, що мало б захищати пам'ятки археології. Через недостатню проінформованість, незрозуміння що таке культурна спадщина, невідомість будівельників та, що гірше, органи місцевої влади не звертають увагу на руйнацію археологічних пам'яток. Причиною цього є декілька взаємопов'язаних чинників: мала кількість інформації у медіа просторі України про наукові надбання власне українських учених, у тому числі про археологічні дослідження; невідомі дії органів місцевої влади стосовно кадрової політики (ту невелику кількість робочих місць в охоронних органах часто не займають спеціалісти в окремій галузі); скорочення власне робочих місць і скорочення бюджетних місць для підготовки молодих кадрів. Якщо ці питання вирішуватимуться, то проблем з охороною культурної спадщини буде набагато менше. На основі археологічних досліджень можна прокладати туристичні маршрути, розвивати невеликі міста, піднімати рівень свідомості та поваги до минулого громадян. Скоротити!

Ключові слова: археологія, пам'ятки археології, охорона культурної спадщини, трипільська культура, Дністер.

Археологічні пам'ятки, що опинились у зонах будівництва або ж руйнуються через природні чинники, знаходяться в непевному стані. З одного боку їх як можуть намагатися охороняти археологи, з іншого ж боку забудовники, приватні підприємці і власники, а також громади і органи виконавчої влади на місцях, зазвичай, залишаються байдужими до такої ситуації (а буває і займають ворожу позицію). На нашу думку, така ситуація склалась через недосконалу законодавчу базу (і навіть виконавчу – оскільки органи які слідкують за ви-

конанням законів іноді не підозрюють про існування таких) і недостатнє освітлення наукових досягнень у культурному просторі нашої країни. Однак у першу чергу проблема полягає в нестачі професійних кадрів. Як завжди, на науку виділяються малі кошти, нових робочих місць у сфері науки (зокрема в археології) не з'являється. Ці робочі місця скорочуються, а в навчальних закладах зменшується кількість бюджетних місць для підготовки професійних кадрів.

Як результат, великий шмат археологічної й культурної спадщини зникає назавжди. Пам'ятки руйнуються і будівельниками, і внаслідок природних чинників. Через недостатню інформацію про діяльність науковців, населення не розуміє навіщо ті пам'ятки зберігати. Органи ж влади намагаються закрити очі на пам'ятки археології та віддати землі під забудову або ж не звертають увагу на їхню руйнацію. При чому інколи забувають про те, що археологія в багатьох невеликих населених пунктах відкрила шлях для туризму (як наприклад сталося в Олевську Житомирської обл., де розвиток археології, і створення музею-скансену на місці городища обрано як пріоритетний напрям для розвитку бізнесу, у випадку з археологією – туристичного) [8, с. 11–15]. На прикладі пам'яток трипільської в середній течії Дністра розглянемо в якому стані знаходиться пам'ятки археології.

Із 1973 до 1983 рр. тривало будівництво Дністровської греблі, що створила штучне водосховище. Треба зазначити, що 29 липня 1977 р. робітники Дністровської ГЕС змінили русло річки поблизу селища Новодністровськ (тепер міста). Це безумовно вплинуло і на археологічні пам'ятки, про що йтиметься нижче. Унаслідок будівництва, гребля ГЕС створила водосховище довжиною 194 км.

У зв'язку з початком будівництва, на цій території проводились активні дослідження, серед яких як розвідки, так і рятівні роботи. Одним із найвдаліших прикладів рятівних досліджень можна назвати дослідження багатошарового поселення Бернашівка в Могилів-Подільському р-ні Вінницької обл. Тут було відкрито найраніше поселення Трипільської культури в Україні, а також ранньослов'янську ювелірну майстерню [3; 5; 9].

Із 60-х рр. минулого століття були проведені багатьма дослідниками (серед яких С. М. Бібіков, В. І. Довженко, Г. Л. Євдокімов, В. Г. Збеневич, А. О. Колесников, А. Ф. Гуцал, І. С. Винокур, Т. Г. Мовша, О. О. Шумова, С. М. Рижов, Д. К. Черновол), масштабні розвідки, які продовжуються щороку. Так були виявлені зокрема трипільські пам'ятки – Голосков, Калюс, Березівські Хутори, Субоч, Галица, Дарабани (ур. Вал), Берново (ур. Малинки) с. Бабшин, Волошкове (ур. Горби) тощо [1; 2; 7].

Попри тривалі дослідження, безліч пам'яток залишилось без стаціонарних досліджень і були частково зруйновані будівельними роботами, або, наприклад, створеним водосховищем.

Так, наприклад, було частково затоплене трипільське поселення Василівка (під час будівництва ГАЕС, яку почали будувати у 1983 р.) [10], а також продовжує руйнуватись багатошарове поселення Березівські Хутори.

Березівські хутори не зазнали стаціонарних досліджень, хоча про пам'ятку знали ще як мінімум із 70-х рр. минулого століття [1; 7]. Можливо, тоді пам'ятці не загрожувала руйнація. Проте, у 90-х рр. було з'ясовано, що пам'ятка руйнується. За результатами обстежень пам'ятки була написана стаття [6]. Однією з можливих причин, початку руйнації пам'ятки, на наш погляд, може бути або змінене русло, або саме водосховище.

Оскільки пам'ятці Березівські хутори загрожує руйнація, виникає питання, чому нічого не було зроблено для проведення рятівних досліджень?

Згідно із Законом України "Про охорону археологічної спадщини" 2004 року [4], здійснення державного контролю у сфері охорони археологічної спадщини проводить Кабінет Міністрів України (розділ II, стаття 5).

До того ж існує система спеціальних уповноважених органів охорони культурної спадщини.

Згідно з розділом II, статтею 4 ця система виглядає так: Міністерство культури України видає розпорядження чи дозвіл обласним і районним державним адміністраціям, ці в свою чергу мають передати це розпорядження до міських чи сільських рад (табл. 1). У випадку виявлення порушення Закону, система має працювати в зворотному напрямі.

У Законі також прописано юридичну відповідальність фізичних і юридичних осіб за його порушення, чи руйнування пам'ятки археології. Проте, руйнування почалося ще в 90-х, а сучасне пам'яткоохоронне законодавство діє відповідно з 2000-го та 2004-го рр. і можна згідно з логікою міркувати, що пам'ятка приречена на руйнацію.

Табл. 1. Система спеціальних уповноважених органів охорони культурної спадщини

Усе ж, у розділі VI, статті 19 прописано, що: "Юридичні і фізичні особи, у користуванні або володінні яких перебувають археологічні об'єкти або предмети, зобов'язані дотримуватися всіх вимог законодавства щодо охорони і використання археологічних об'єктів або

предметів". Вимогами ж буде, проведення рятівних археологічних досліджень.

Якщо це все прописано в Законі, чому ж воно не виконується? Причиною може бути те, що в цій ситуації може не розповсюджуватися інформація між рівня-

ми системи спеціальних уповноважених органів охорони культурної спадщини. Або ж, на нижчих рівнях цієї системи немає кваліфікованого спеціаліста – археолога (що до речі є характерним для більшості території України), який би був зацікавлений у дослідженні й розумінні специфіку руйнування археологічних пам'яток. Можна довго "вгадувати" чому ж так виходить, проте ми хотіли б наголосити, що бачимо вихід в глобальних і системних змінах.

Держава має переглянути свою політику, щодо ставлення до археологічних пам'яток. У бюджеті країни немає коштів на проведення подібних досліджень – тоді потрібно розробити більш прогресивну систему фінансування.

Держава має звернути більшу увагу на популяризацію науки, щоб протистояти міфологізації давньої історії (це особливо стосується преісторії та, звичайно ж, вивчення трипільської культури), прищепити громадянам усвідомленість того, що пам'ятки культури потрібно зберігати. Держава також має ефективно протистояти грабуванню пам'яток, а також діяльності "приватних виставок" награвованого з пам'яток.

Однак у першу чергу, треба змінити кадрову політику – вкрай необхідно збільшити кількість не лише робочих місць, а й місць для навчання. В Україні надзвичайно мала кількість кваліфікованих археологів, їх не вистачає не лише для районних управлінь культури, а інколи і для обласних. У цьому році склалась жакхлива ситуація коли державне замовлення на навчання професійних спеціалістів на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка склало всього одне місце! Із такою кількістю професійних кадрів жодна пам'ятка культури не переживе і чверті століття. Керівництву університету конче необхідно переглянути своє ставлення до археології, яка в інших вищах стає популярнішою. Незважаючи на все це, інструментом для вирішення цих проблем ми бачимо у підготовці більшої кількості кваліфікованих кадрів – археологів, спеціалістів з охорони культурної спадщини. На нашу думку, у вищих навчальних закладах по всій країні, повинні засновуватися нові спеціальності, чи підрозділи, що працювали б з вирішенням проблем археології й культурної спадщини нашої країни. Зокрема необхідною є співпраця з юристами, за для розробки ефективної законодавчої бази.

Список використаних джерел

1. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1970/24. Бібиков С.Н., Збеневич В.Г., Євдокімова Г.Л., Отчет о разведках и развед. раскопок на Днестре (с. Исаковцы, Лисичаны, Бернашевка; ГЭС, левый

берег; Березовские хутора, Бабшин, Волошково, Дарабаны), 15 с.+9 таб.+26 рис.

2. Там само. 1989/176. Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Мегей В.Ф., Отчет об археологических исследованиях 1989 года в с. Бернашевка Могилев-Подольского р-на Винницкой обл., 28 с. + 134 рис.

3. Винокур И.С. Ювелирна майстерня ранньосередньовічних слов'ян / І. С. Винокур, В. П. Мегей // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 82–95.

4. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 № 1626-IV [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

5. Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры) / В. Г. Збеневич. – К.: Наук. думка, 1980.

6. Корвін-Піотровський О.Г. Багатотарове трипільське поселення Березова, ур. Берг / О. Г. Корвін-Піотровський, С. О. Гусев // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 35–40.

7. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1979/27в. Мовша Т.Г. Отчет о работе Позднетрипольского отряда Днестровско-Трипольской новостроечной экспедиции в 1979 г., 22 с.+36 табл.

8. Стратегічний план розвитку м. Олевськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://olevsk-rada.gov.ua/files/_1.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

9. Черновол Д. Поселення трипільської культури Бернашевка 1 / Д. Черновол // Міжнародна наукова конференція "Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології". (3-5 лютого 2016, Київ, Україна): Тези доповідей. – К.: Стародавній Світ, 2016. – С. 68.

10. Шумова В.О. Трипільське поселення Васиївка на Середньому Дністрі / В. О. Шумова // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 79–88.

References

1. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. 1970/24. Bibikov S. N., Zbenovych V. H., Yevdokimova H. L. *Отчет о разведках и развед. раскопок на Днестре (с. Isakovtsy, Lisichany, Bernashevka; GES, levyy bereg; Berезovskiy khutora, Babshchin, Voloshkovo, Darabany)*, 15arkushiv + 9 tablyts + 26 rysunkiv.

2. Ibid. 1989/176. Vynokur Y. S., Hutsal A. F., Mehey V. F. *Отчет об археологических исследованиях 1989 года в с. Bernashevka Mogilev-Podolskogo r-na Vinitskoy obl.*, 28 arkushiv + 134 rysunka.

3. VYNOKUR, I. S., MEHEI, V. P. (1992) Yuvelirna maisternia rannoserednovichnykh slovian. *Arkheolohiia*, 3, 82-95.

4. Pro okhoronu arkeolohichnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy, № 1626-IV [2004]. [Online] Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>. [Accessed: 19 October 2016].

5. ZBENOVICH, V. G. (1980) *Poselenie Bernashevka na Dnestre (k proiskhozhdeniyu tripolskoy kul'tury)*. Kiev: Naukova dumka.

6. KORVIN-PIOTROVSKYI, O. H., HUSEV, S. O. (2000) Bahatosharove trypilske poselennia Berezova, ur. Bereh. *Arkheolohiia*, 4, 35-40.

7. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrayiny. 1979/27v. Movsha T. H. *Отчет о работе Позднетрипольского отряда Днестровско-Трипольской новостроечной экспедиции в 1979 г.*, 22 arkushi +36 tablyts.

8. Stratehichnyi plan rozvytku m. Olevs'k (2012). [Online] Available from: http://olevsk-rada.gov.ua/files/_1.pdf. [Accessed: 19 October 2016].

9. CHERNOVOL, D. (2016) Poselennia trypils'koi kul'tury Bernashevka 1. In: Proceedings of "Liudyna ta landshaft: heohrafichnyi pidkhid v pervisnii arkeolohii" international conference, Kyiv, Ukrayina, 3-5 February 2016. Kyiv: Starodavnyi Svit, p. 68.

10. Shumova, V. O. Trypilske poselennia Vasyivka na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, 1, 79-88.

Надійшла до редколегії 28.11.16

D. Zhelaga, MA student, I. Radomskiy, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE TRYPILLIAN ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN THE MIDDLE DNIESTER AREA: THREATS OF DESTRUCTION AND SAVING ACTIVITIES

The article considers the human impact on archaeological sites in the middle Dniester river area, their destroying and possible solutions. Specified short history of researching the sites and Ukrainian law about protection of the cultural heritage. The sites and locations of Trypillian culture in this area are very important for researching of eneolithic cultural interactions in Eastern Europe. Citizens, building companies and local authorities do not care about archaeological sites because famous and popular information agencies mostly do not have qualitative content about cultural heritage protection and new studies of Ukrainian scientists (including archaeologists). Moreover, the lack of professionals in the government structures versed in heritage protection does not make the situation with local policy better. Resolving the problems with employment policy and changes in law will help to lessen the amount of destructed archaeological sites. Worldwide the archaeological studies help to develop small towns and increase respect for the World history.

Keywords: archeology, archaeological sites, cultural heritage protection, Trypillian culture, Dniester river area.

УДК 94(477): 351.853:726:27-523.41"1920/1930"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.04>

С. Іванисько, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КИЇВСЬКА КРАЙОВА ІНСПЕКТУРА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

Присвячено діяльності Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури для вивчення та збереження Софійського собору в Києві. Зокрема, досліджуються питання проведення ремонтних робіт і реставрації монументального живопису, проблеми, що пов'язані з охороною та збереженням пам'ятки, перетворенням храму на музейну устанovu. Також аналізується проблема відсутності підтримки Київської інспектури з боку органів влади у справі охорони та збереження Софії Київської (наприклад, звернення з прийняттям необхідних рішень і недофінансування тощо).

Ключові слова: охорона пам'яток, Київська крайова інспектура охорони пам'яток, Софійський собор в Києві, Київський акрополь, Ф. Ернст.

У 1926 р. постановою Народного комісаріату освіти (НКО) організували Інспектуру охорони пам'яток культури НКО [7; 29, с. 87; 30]. Було створено чотири крайові відділи (інспектури) у Києві, Одесі, Харкові та Катеринославі. Розмежовувалися повноваження різних наукових і пам'яткоохоронних, державних і недержавних установ. Усю відповідальність за охорону пам'яток поклали на Інспектуру та її крайові відділи. Зокрема, Інспектура курувала питаннями реєстрації пам'яток, класифікації на республіканські й місцеві, охорони, дослідження та реставрації, інспектування та інструктування роботи на місцях.

На одному з перших засіданні Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури (КІОПК), її перший керівник, знаний учений, Ф. Ернст, зазначив, що установа створена в складні для пам'яток часи: якщо раніше вони руйнувались під час бойових дій, то тепер "...це нищення набуває цілком організованих форм й провадиться майже виключно державними установами та організаціями..." [1, арк. 1–2]. Однією з пам'яток, збереженням та охороною якої опікувалась КІОПК, стала Софія Київська.

Питанням системи охорони пам'яток культури в 20–30-х рр. ХХ ст. і діяльності Інспектури охорони пам'яток присвячені праці Г. Денисенко та В. Горбика [35; 36], С. Заремби [38], С. Кота [39], О. Нестулі [40; 41; 42], С. Нестулі [44] та ін. Ряд робіт українських дослідників присвячені діяльності Київської крайової інспектури охорони пам'яток [33; 37] і життєвому та науковому шляху її першого очільника Ф. Ернста [31; 32; 34; 43]. Однак, у цих публікаціях, не ставилось завдання вивчення зусиль Київської інспектури для охорони та збереження Софійського собору в Києві. Саме така робота Інспектури стала об'єктом дослідження нашої статті.

Роботи з охорони та дослідження Софії Київської велись Інспектурою у співробітництві з Всеукраїнським археологічним комітетом (ВУАК) і Софійською комісією Всеукраїнської академії наук (відбувались спільні засідання КІОПК і Софійської комісії). Зокрема, ці наукові та пам'яткоохоронні установи планували реставрацію архітектури та монументального живопису храму, наукові дослідження, заходи для охорони та збереження пам'ятки.

Однією з перших завдань, яке довелося вирішувати пам'яткоохоронцям, стала реставрація фрескового живопису храму. На спільних зборах Софійської Комісії ВУАК та Інспектури в січні 1927 р. було заслухано звіт про стан фресок Софійського собору та визначено необхідність їхньої реставрації, обмеження доступу на хори для відвідувачів. Роботи з очищення та закріплення фресок змогли розпочати лише в 1928 р., для їхнього виконання запросили Ленінградського вченого Д. Киплика. Проте, надалі не вдалося продовжити роз-

почату реставрацію фрескового живопису, лише проводились роботи з забезпечення збереження вже відреставрованих [2, арк. 55; 13, арк. 5-9; 14, арк. 6, 23-26, 52-53; 15, арк. 29]. Для забезпечення охорони відреставрованих фресок південної вежі вирішили випустити її з користування парафії, ізолювати за допомогою скляних чи дерев'яних дверей, наукові екскурсії допускалися лише з дозволу Інспектури та ВУАКу в окремо визначені дні й години. Також, проводились роботи з усунення помилок попередніх реставрацій. У 1930 р. виділені НКО кошти вирішили витратити на огляд та очищення софійських мозаїк [11, арк. 5; 16, арк. 23].

З ініціативи Інспектури також оглянули споруду Митрополічного будинку, у якому розташовувався Архів давніх актів, констатували жахливий стан дерев'яних конструкцій, які були пошкоджені природними чинниками та людьми, що випіляли частину крокв на паливо [4, арк. 11, 20]. Проте, на жаль, кошти виділялись на потреби КІОПК ситуативно, доводилось обмежуватись найнеобхіднішими заходами, ремонтних робіт не проводилось.

Іншим напрямом діяльності планувались проведення археологічних досліджень. Однак, знову ж таки, коштів не вистачало і змушені були лише проводити нагляд за земельними роботами, що проводились на території пам'ятки. Варто зазначити що, земляні роботи не завжди узгоджувались з Інспектурою та ВУАКом. У вересні 1928 р. роботи біля Братського корпусу розпочав Київський центральний історичний архів без погодження з Київською інспектурою та ВУАКом [9, арк. 38]. Через місяць, знову ж таки без погодження з належними інституціями, Архів проклав траншею на території комплексу [8, арк. 147].

Так сталося також під час копання могили для архієпископа Української автокефальної православної церкви Н. Шараївського у 1929 р. [15, арк. 65-67]. Навіть намітився конфлікт між органами влади, релігійною громадою та пам'яткоохоронними органами. Адміністративний відділ ОВК категорично заборонив ховати Н. Шараївського на будь-якому цвинтарі Києва і, не зважаючи на протести ВУАКу та Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, дозволив здійснити поховання під стінами пам'ятки [15, арк. 65-68; 25, арк. 1]. До того ж, пам'яткоохоронні організації не були вчасно попереджені про копання ями. Її викопали на відстані 1 м від південної вівтарної апсиди пам'ятки, роботи велися в повній темряві. Наступного дня співробітники Інспектури та Комітету знайшли свіжу могилу, а поруч – викопані людські кістяки [25, арк. 3, 5]. Представники ВУАКу та Інспектури склали акт із протестами, який надіслали до Київського виконкому та НКО. Вони вимагали роз'яснень і наполягали на забороні здійснення поховань на території комплексу св. Софії. Київський виконком потім у таємному листі пояснював, що

дозвіл на поховання о. Нестора Шараївського під стінами собору дано з тих міркувань, щоб уникнути під час провадження тіла до Лук'янівського кладовища величезної демонстрації, яка складалася б із "...української інтелігенції шовіністичної..." [25, арк. 6].

Незалежна думка Ф. Ернста не всім подобалась в НКО України. Зокрема, у НКО та Українському комітеті охорони пам'яток культури вченого звинувачували в невиконанні розпоряджень органів влади, викривленні загальної політичної лінії НКО, підтримці позицій релігійної громади Софійського собору, а також недбалості в підготовці планів і звітів, і більше, у тяганині, шкідництві та халатному відношенню до обов'язків голови Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури [24, арк. 2, 3, 5; 26, арк. 4, 5]. Не зважаючи на всі виправдання Ф. Ернста, що він неодноразово звертався до органів влади, але безрезультатно, йому оголосили догану та в 1930 р. звільнили з посади керівника Київської інспектури. На щастя, роботи з охорони та збереження Софії Київської Інспектура не припинила, Ф. Ернста продовжували залучати до цієї діяльності.

Так, на 1931 р. планувалось детальне наукове обстеження Софійського собору, а з 1932 р. провести його реставрацію. КЮПК подала до Київської міської Ради та сектору науки НКО план робіт у св. Софії на 1931 р. Зокрема, зазначалося, що споруда доведена до стану "напівруїни", а на ремонт необхідно 40 тис. крб. [6, арк. 19-22; 27]. Усю провину за стан пам'ятки Інспектура покладала на релігійну громаду та недогляд міськради. Київський крайовий інспектор звертався до НКО, київської міської влади з проханнями посприяти справі ремонту св. Софії. Проте, необхідної підтримки та коштів він так і не знайшов.

Із 1932 р. Інспектура планувала почати ґрунтовні ремонтно-реставраційні роботи в Софійському соборі. Із її ініціативи було створено бригади, що мали виробити попередні плани, схеми та кошториси ремонтно-реставраційних робіт [18, арк. 8; 19, арк. 5-6; 41, с. 85]. Усі бригади очолювали визнані фахівці: архітектурно-ремонтну І. Моргилевський, станкового малярства та фресок – М. Вайштейн, археологічну – Ф. Козубовський, архівознавчо-документальну – В. Базилевич.

У кінці 1932 р. на засіданні Президії ВУАК констатували, що пам'ятка знаходилася в жахливому стані, причинами чого могли бути давні пошкодження, діяльність релігійної громади та коливання, що виникали від руху вантажівок військового округу, штаб якого розмістився в садибі собору [17, арк. 12; 20, арк. 32-34, 73]. Також неприпустимим співробітники Софійської комісії та Київської інспектури вважали накопичення тут великої кількості бензину для потреб військового округу. Голова ВУАК і крайовий інспектор клопотали про перенесення штабу в інше місце.

Члени президії ВУАН вирішили доручити Софійській комісії підготувати вичерпні відомості про стан пам'ятки й надіслати їх до Київської інспектури охорони пам'яток і Сектору науки НКО разом із проханням посприяти в справі ремонту. На початку 1933 р. знову створили бригади для обстеження стану та складання кошторису на ремонт Софійського собору [23, арк. 107]. Унаслідок огляду пам'ятки виявили нові пошкодження.

Із метою покращення збереження та охорони Софійського собору, проведення ремонту та реставрації за державний кошт, оскільки органи влади відмовлялись фінансувати роботи в діючому храмі, Київська інспектура та ВУАК піклувались про вилучення Софії Київської у релігійної громади та перетворення на музей. Ще навесні 1929 р. під час обговорення звіту Софійської комісії на засіданні ВУАН, у присутності голови Укр-

науки Ю. Озерського, київський інспектор охорони пам'яток культури Ф. Ернст порушив питання про перетворення всього комплексу будівель навколо Софійського собору на державний заповідник [15, арк. 58-62; 24, арк. 7зв]. Із цією метою секретар інспектури В. Базилевич після закінчення сесії показав мистецькі цінності собору Ю. Озерському й одержав від нього принципову згоду на заходи в цьому напрямку.

Подібне рішення зафіксовано і в Постанові Ради Всеукраїнської академії наук (ВУАН) від 17 червня 1929 р. на доповідь Софійської комісії. Зокрема, ВУАН вказувала на місце Софії Київської в українській і світовій культурі та зазначала, що на цей момент пам'ятка знаходиться в загрозовому становищі. Також наголошувалося, що фінансування урядом збереження та дослідження собору св. Софії незадовільне. Тому, ВУАН вирішила звернутися до Народного Комісаріату Освіти з проханням підняти перед урядом клопотання про оголошення Софійського собору з комплексом пам'яток на території його садиби Державним Софійським Заповідником. На думку пам'яткоохоронців саме цей крок дасть можливість "...достатньою мірою забезпечити правильний постійний догляд, охорону й всебічне дослідження як самої Софії, так і усієї садиби з її пам'ятками, що знаходяться на землі і під землею, й підведе під це дослідження тверду юридичну й економічну базу..." [15, арк. 22].

У той же час Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури вела роботу з створення заповідника "Київський акрополь", до складу якого планувалося включити Софійський собор та інші пам'ятки культури Старого Києва. Цей план затвердив голова Укрнауки Ю. Озерський [10, арк. 89; 12, арк. 86-90; 24, арк. 7зв.]. Інспектура звернулася до органів влади з проханням передати їй пам'ятки, що мали увійти до складу "Київського Акрополя", у тому числі і собор св. Софії.

Основною метою закладу київський інспектор К. Антипович визначив забезпечення охорони, проведення наукової та політосвітньої роботи з пам'ятками [3, арк. 2; 18, арк. 5; 28]. Також, інспектор вказував, що пам'ятки майбутнього заповідника постійно привертають увагу радянських та іноземних туристів, і необхідно все зробити для їхнього використання з культосвітньою метою.

Ухвалений Народним комісаріатом освіти статут заповідника передали на затвердження Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету. Наступного року Київська інспектура охорони пам'яток культури знову піднімає клопотання перед Президією Київського обласного виконкому про створення на базі пам'яток Старого Києва заповідника республіканського значення "Київський Акрополь" [6, арк. 19-22]. Проте, вищий орган влади не підтримав ідею утворення великого заповідника в центрі Києва, і цей грандіозний за своїм значенням проект так і не здійснили.

У 30-х рр. розпочалась реорганізація НКО і Інспектура охорони пам'яток культури перестала діяти.

Слід зазначити, що успішному вирішенню питання перетворення Софійського собору з комплексом споруд на музей заважала невизначеність із його підпорядкованістю. Після проведеної більшовиками націоналізації всі споруди стали державною власністю й були передані в користування релігійним громадам, як Софійський собор і Трапезна церква, або різним світським установам, як інші будівлі комплексу. Влада іноді приймала суперечливі рішення щодо тих чи інших будинків, надавала право на користування кільком організаціям одночасно. Так, на подвір'я ж Софійського собору претендували і отримали право користування Всеукраїнський Музейний Городок, Всеукраїнська академія наук, На-

родний комісаріат освіти, місцеві органи влади [5, арк. 3-4, 6-7].

Із часом заклик пам'яткоохоронців закрити діючий храм собору св. Софії знайшли підтримку в органів влади. Остаточно Софійський храм закрили взимку 1934 р. Рішенням Міськради від 17 січня 1934 р. споруди комплексу передали у користування Всеукраїнському Музейному Городку [6, арк. 34, 36; 21, арк. 1, 3; 22, арк. 2]. У завданнях нового культурного закладу зазначалося, що науково-дослідна робота музею буде тісно пов'язана з агітаційно-антирелігійною. Завідуючим "Софійського музею" став І. Скуленко.

Отже, Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури, фактично, діяла невеликий проміжок часу, з 1926 до 1933 р. Це були часи хронічної нестачі коштів, активної антирелігійної політики, початку репресивних заходів. Зокрема, у 1930 р. почалися гоніння на Київського інспектора Ф. Ернста і його було усунено від керівництва установою. Практично, Інспектура мало що могла зробити в той час. Київський відділ Інспектури відразу намагався брати активну участь у вирішенні проблем збереження Софійського собору. Співробітники пам'яткоохоронних установ клопоталися аби Софію Київську включили до списку споруд, що мають історичну цінність. Не розуміння ситуації органами центральної та місцевої влади, зволікання з виділенням необхідних коштів могли мати руйнівні наслідки для собору. Важливим є врахування всіх уроків роботи пам'яткоохоронних установ і, зокрема, Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури в сучасній діяльності з охорони культурної спадщини України. На щастя, одна з ініціатив Інспектури, а зокрема, перетворення Софійського собору на музейний заклад, була втілена в життя і це сприяло збереженню пам'ятки для прийдешніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Державний архів Київської області, м. Київ, ф. р-212, оп. 1, спр. 4, 13 арк.
2. Там само, ф. р-212, оп. 1, спр. 13, 67 арк.
3. Там само, ф. р-212, оп. 1, спр. 18, 43 арк.
4. Там само, ф. р.-433, оп. 1, спр. 811, 43 арк.
5. Державний архів міста Києва, м. Київ, ф. р-1, оп. 1, спр. 2797, 7 арк.
6. Там само, ф. р-1, оп. 1, спр. 5475, 36 арк.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 279, спр. 812, 1 арк.
8. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ, ф. ВУАК, спр. 176, 160 арк.
9. Там само, ф. ВУАК, спр. 189, 310 арк.
10. Там само, ф. ВУАК, спр. 329, 93 арк.
11. Там само, ф. ВУАК, спр. 342, 26 арк.
12. Там само, ф. ВУАК, спр. 374, 90 арк.
13. Там само, ф. ВУАК, спр. 410/5, 59 арк.
14. Там само, ф. ВУАК, спр. 410/6, 65 арк.
15. Там само, ф. ВУАК, спр. 410/8, 87 арк.
16. Там само, ф. ВУАК, спр. 410/9, 92 арк.
17. Там само, ф. ВУАК, спр. 410/11, 36 арк.
18. Там само, ф. ВУАК, спр. 413а, 10 арк.
19. Там само, ф. ВУАК, спр. 413б, 7 арк.
20. Там само, ф. ВУАК, спр. 437, 81 арк.
21. Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська", гр. 36. НАДР, № 147/1, 5 арк.
22. Там само, гр. 36. НАДР, № 147/3, 11 арк.
23. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, ф. 13, оп. 1, спр. 7, 127 арк.
24. Там само, ф. 13, оп. 2, спр. 18, 20 арк.
25. Там само, ф. 13, оп. 3, спр. 105, 8 арк.
26. Там само, ф. 13, оп. 5, спр. 305, 5 арк.
27. Доповідна записка до Київської міської Ради, копія: сектор науки НКО, від київського обласного інспектора охорони пам'яток культури К.Є. Антиповича // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII.
28. Лист Київського краєвого інспектора охорони пам'яток культури К. Антиповича до Сектору науки НКО (копія до керівника музейної групи тов. Кушнірука К. І.) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII.
29. Охорона природи та пам'яток культури // Наука на Україні: Бюлетень Украуки. – 1926 – № 2. – С. 87–88.

30. Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР "Про пам'ятники культури і природи України" 16 червня 1926 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927: 36. докум. і матеріалів / Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 451–55.

31. Білокінь С. Автобіографія Федора Ернста початку 1930-х років / С. Білокінь // Студії мистецтвознавчі. – 2009. – № 1 (25). – С. 135–150.

32. Білокінь С. Федір Ернст / С. Білокінь // Репресоване "відродження" / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – С. 300–321.

33. Вережомська С. З історії охорони церковної старовини на терені Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури (1926–1930 рр.) / С. Вережомська // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2004. – Кн. II. – С. 566–571.

34. Вережомська С.Ж. Ф. Ернст у пам'яткоохоронному русі України 1917–1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України" / С. Ж. Вережомська; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005.

35. Горбик В.О. "Звід пам'яток історії та культури України" у дослідженні і охорони культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012.

36. Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект / В. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11. – С. 85–90.

37. Железко А.М. Пам'яткоохоронна діяльність Київської крайової інспектури на Київщині у 1928–1930 рр. / А. М. Железко // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2015. – Вип. 44. – Т. 1 – С. 212–215.

38. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К.: Логос, 1995.

39. Кот С. Витоки: з перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 2. – С. 128–139.

40. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр.: у 2-х ч. / О. Нестуля. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – Ч. 1.

41. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр.: у 2-х ч. / О. Нестуля. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – Ч. 2.

42. Нестуля О. Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. / О. Нестуля. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1989.

43. Нестуля О.О. Україна стала його долею (Ф. Л. Ернст) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / редкол.: І. С. Винокур та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 101–113.

44. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / С. Нестуля. – Полтава: Археологія, 1997.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, Kyiv, fond r-212, opys 1, sprava 4, 13 arkushiv.
2. Ibid, fond r-212, opys 1, sprava 13, 67 arkushiv.
3. Ibid, fond r-212, opys 1, sprava 18, 43 arkushi.
4. Ibid, fond r.-433, opys 1, sprava 811, 43 arkushi.
5. Derzhavnyi arkhiv mista Kyeva, fond r-1, opys 1, sprava 2797, 7 arkushiv.
6. Ibid, fond r-1, opys 1, sprava 5475, 36 arkushiv.
7. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, fond 279, sprava 812, 1 arkush.
8. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, fond VUAK, sprava 176, 160 arkushiv.
9. Ibid, fond VUAK, sprava 189, 310 arkushiv.
10. Ibid, fond VUAK, sprava 329, 93 arkushi.
11. Ibid, fond VUAK, sprava 342, 26 arkushiv.
12. Ibid, fond VUAK, sprava 374, 90 arkushiv.
13. Ibid, fond VUAK, sprava 410/5, 59 arkushiv.
14. Ibid, fond VUAK, sprava 410/6, 65 arkushiv.
15. Ibid, fond VUAK, sprava 410/8, 87 arkushiv.
16. Ibid, fond VUAK, sprava 410/9, 92 arkushi.
17. Ibid, fond VUAK, sprava 410/11, 36 arkushiv.
18. Ibid, fond VUAK, sprava 413a, 10 arkushiv.
19. Ibid, fond VUAK, sprava 413b, 7 arkushiv.
20. Ibid, fond VUAK, sprava 437, 81 arkushiv.
21. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka "Sofiia Kyivska", hrupa zberigannia NADR, № 147/1, 5 arkushiv.
22. Ibid, hrupa zberigannia NADR, № 147/3, 11 arkushiv.
23. Rukopysni fondy Instytutu mystetstoznavstva, folklorystyky ta etnografii im. M. T. Ryl'skoho, fond 13, op. 1, spr. 7, 127 arkushiv.
24. Ibid, fond 13, opys 2, sprava 18, 20 arkushiv.
25. Ibid, fond 13, opys 3, sprava 105, 8 arkushiv.
26. Ibid, fond 13, opys 5, sprava 305, 5 arkushiv.
27. Dopovidna zapyska do Kyivskoi miskoi Rady, kopiia: sektor nauky NKO, vid kyivskoho oblasnoho inspektora okhorony pamiatok kultury K. Ye. Antypovycha. (1999). *Pamiatky Ukrainy: Istorii ta kultura*. 1, VIII.
28. Lyst Kyivskoho kraievoho inspektora okhorony pamiatok kultury K. Antypovycha do Sektoru nauky NKO (kopiia do kerivnyka muzeinoi hrupy tov. Kushniruka K. I.). *Pamiatky Ukrainy: Istorii ta kultura*. 1, VIII.
29. Okhorona pryrody ta pamiatok kultury. (1926) *Nauka na Ukraini: Biuletен Ukrnauky*. 2, 87–88.
30. Postanova VUTsVK i Radnarkomu USSR "Pro pamiatnyky kultury i pryrody Ukrainy" 16 June 1926 r. (1979) In: Yu. Yu. Kondufor (ed.) *Kulture budivnytstvo v Ukrainskii RSR. 1917–1927. Zb. dokum. i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 451–455.

31. BILOKIN, S. (2009) Avtobiografiia Fedora Ernsta pochatku 1930-kh rokiv. Studii mystetstvovnavchi. 1 (25), 135–150.
32. BILOKIN, S. (1993) Fedir Ernst. In: Sydorenko O. I., Tabachnyk D. V. (eds.) *Represovane "vidrodzhennia"*. Kyiv : Ukraina, pp. 300–321.
33. VEREZOMSKA, S. (2004) Z istorii okhorony tserkovnoi starovyny na tereni Kyivskoi kraiovoi inspektury okhorony pamiatok kultury (1926-1930 rr.). *Istoriia relihii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Vol. II, pp. 566–571.
34. VEREZOMSKA, S. Zh. (2005) *F. Ernst u pamiatkookhoronnomu rusi Ukrainy 1917 – 1933 rr.* Abstract of unpublished thesis (Doctor of Philosophy). Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina.
35. HORBYK, V. O., DENYSENKO, H. H. (2012) "Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy" u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektivy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
36. HORBYK, V. O., DENYSENKO, H. H. (2004) Okhorona ta zberezhennia pamiatok istorii ta kultury v Ukraini: istorychnyi aspekt. *Istorychnyi zhurnal*, 10-11, 85–90.
37. ZHELIEZKO, A. M. (2015) *Pamiatkookhoronna diialnist Kyivskoi kraiovoi inspektury na Kyivshchyni u 1928–1930 rr. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 44 (1), 212–215.

38. ZAREMBA, S. Z. (1995) *Ukrainske pamiatkoznavstvo: Istoriia, teoriia, suchasnist*. Kyiv: Lohos.
39. KOT, S. (2005) Vytoky: z pered chasiv Ukrayinskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury. *Pamiatky Ukrainy: Istoriia ta kultura*. 2, 128–139.
40. NESTULIA, O. (1995) *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917 – 1941 rr.: [in 2 vol.]*. Vol. 1: 1917 r. – seredyna 20-kh rokiv. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
41. NESTULIA, O. (1995) *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917 – 1941 rr.: [in 2 vol.]*. Vol. 2: Kinets 20-kh – 1941 rr. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
42. NESTULIA, O. (1989) *Okhorona pamiatok istorii ta kultury. 1926 – 1941 rr.* Kyiv: Instytut istorii AN URSR.
43. NESTULIA, O. (1991) Ukraina stala yoho doleiu (F. L. Ernst). In: Vynokur I. S., V. B. Vrublevska, T. F. Hryhoreva et al. (eds.) *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky)*. Kyiv: Ridnyi kraj, pp. 101–113.
44. NESTULIA, S. (1997) Stanovlennia Vseukrainskoho arkhеологічного комітету VUAN (seredyna 1920-kh rokiv). Poltava: Arkheolohiia.

Надійшла до редколегії 28.11.16

S. Ivanysko, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KYIV REGIONAL INSPECTORSHIP FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE AND THE CONSERVATION OF THE SAINT SOPHIA'S CATHEDRAL

The article deals with the function of Kyiv regional inspectorship for the protection of cultural monuments and the conservation of Saint Sophia's Cathedral in Kyiv. The issue of a restoration of monumental painting and repair work, the problems of conservation, and the transformation of the church to the museum institution are studied in the research. In addition, the paper looks at the problem of lack of support from Kyiv's authority for Inspectorship in the protection and preservation of Saint Sophia's Cathedral (such as delay in taking the necessary decisions and lack of financing, etc.).

Key words: protection of cultural monuments, Kyiv regional inspectorship in the protection of cultural monuments, Saint Sophia's Cathedral in Kyiv, necropolis of Kyiv, F. Ernst.

УДК 930:[338:48-6:001.891](477+100)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.05>

М. Казьмирчук, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕМОРІАЛЬНИЙ І НОСТАЛЬГІЙНИЙ ТУРИЗМ У ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Нині відбувається активний розвиток нових видів туризму, серед яких меморіальний і ностальгійний туризм знайшов відображення на сторінках наукових праць ряду українських і зарубіжних вчених. На тепер серед теоретиків і практиків туризму немає єдиної думки щодо позначення поняття ностальгійного туризму. Метою статті є аналіз термінологічних варіантів меморіального й ностальгійного туризму, а також виділення загальних тенденцій щодо вивчення цих нових видів туризму у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях.

Ключові слова: Меморіальний туризм, ностальгійний туризм, вітчизняні та зарубіжні дослідження, нові види туризму.

Зі швидким розвитком туристичної галузі почали з'являтися нові (спеціальні) види туризму, зокрема меморіального та ностальгійного туризму. Вважається, що приблизно одна з десяти поїздок у світі обумовлена ностальгійними мотивами. Дослідники звертають увагу на зростання внеску ностальгійних подорожей у створення потоків міжнародного туризму. Звісно, офіційної статистики для підтвердження цих процесів не існує, тим більше, що сучасні туристи можуть поєднувати відразу кілька видів туризму. Збільшенню нових видів туризму сприяє небажання споживачів туристичних продуктів відпочивати пасивно, а також зростаючий попит на активний відпочинок із багатьма атракціями й наявними гострими та незвичними відчуттями. Великою популярністю нині користуються маловідомі та переважно індивідуальні види туризму, зокрема темний, діаспорний, генеалогічний туризм, пов'язані з меморіальним і ностальгійним туризмом. Подорожі з традиційними цілями – оздоровчими або пізнавальними – уже не задовольняють потреби сучасної людини. Бажання відвідати нові місця й отримати автентичний продукт стає частиною мотивації сучасних туристів. Керуючись потребою вийти за межі буденного, випробувати щось екстраординарне, у сучасних туристів велику популярність набувають різні екстремальні та нетрадиційні види ту-

ризму. Для туристського ринку це означає розквіт нових видів туризму: меморіального, ностальгійного, похмурого, діаспорного, катастрофічного тощо.

Незважаючи на збільшення попиту на нові види туризму, у вітчизняній туристології немає комплексних досліджень присвячених аналізу меморіального й ностальгійного туризму та туристичних пропозицій. Зустрічається також невелика кількість фрагментарно описуваних цей феномен досліджень, особливо справедливим це твердження є щодо меморіального туризму. Можливо, це обумовлено появою великої кількості нових видів туризму одночасно та порівняно недавно, що робить їх новим об'єктом дослідження. Також дається в знаки відсутність необхідної статистичної бази для систематичного економічного аналізу.

Меморіальний і ностальгійний туризм знайшов відображення на сторінках наукових праць ряду українських і зарубіжних вчених. Однак не існує єдиного підходу до визначення понять і усталеної класифікації цих видів туризму. У сучасній науковій літературі поняття "ностальгійний туризм" часто вживають, як синонім слів "сентиментальний", "етнічний", "етнографічний", оскільки цей різновид туризму тісно пов'язаний із психологічною установкою людини, її бажанням відвідати місця свого історичного проживання, походження предків, глибше пізна-

ти культурні традиції краю, налагодити контакти із земляками чи родичами. Так само і "меморіальний туризм" ототожнюють із багатьма новими видами туризму. Спроби цілеспрямованого історіографічного аналізу досліджень щодо меморіального та ностальгійного туризму не проводилися. Нині існують лише фрагментарні та непослідовні спроби дослідити певні аспекти щодо феномену меморіального та ностальгійного туризму. Метою статті є аналіз термінологічних варіантів меморіального та ностальгійного туризму, а також виділення загальних тенденцій щодо вивчення цих нових видів туризму у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях.

У Законі України "Про туризм" запропоновано виділити за метою поїздки 13 видів туризму, зокрема пізнавальний відпочинок і ностальгійний туризм [5]. Класичне визначення "ностальгійного туризму" – це різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання. Його часто ототожнюють із сентиментальним, етнічним, родинним та іншими новими видами туризму. Ностальгійний туризм передбачає відвідування туристами місць свого історичного проживання, походження предків та інші факти, пов'язані безпосередньо з туристом або його родиною. Часто він поєднуваний із відвідами місць історичних подій, себто виселень, переселень, еміграційних рухів, місцями битв, давніми кордонами держав і переважно зосереджений у регіонах із багатим історико-архітектурним і культурним потенціалом [3].

Із сентиментальним туризмом ототожнення ностальгійного відбувається через те, що під час ностальгійної подорожі панівними мотивами в туриста є почуття, емоції та сентименти. Основними засадами сентиментального туризму вважається ностальгія за рідною домівкою, батьківщиною, бажання повернутися на землю, де народилася людина або проживали її предки. Термін "сентиментальний туризм" вважає за доцільне вживати канд. екон. наук, доц. Львівського національного університету імені Івана Франка С. П. Кузик, для позначення тих подорожей, головним мотивом яких є "прагнення повернення". Дослідник вважає, що сентиментальний туризм включає й діаспорні тури, тобто "пошук коріння". Відзначаючи близькість сентиментального й етнічного туризму, він наголошує на їхній подібності через важливість для туриста побачення з рідними та близькими або відвідування місць їхнього перебування, проте підкреслює в сентиментального туризму значно ширші горизонти, бо його основою є людські почуття, емоції, ностальгія. У С. П. Кузика можна помітити і зв'язок сентиментального туризму з меморіальним, адже, на його думку, здебільшого сентиментальні відносини пов'язані з вивченням історико-архітектурних пам'яток, давніх поселень, місць поховань тощо [15]. Асистент Львівського національного університету імені Івана Франка О. І. Вуйчик, аналізуючи розвиток ностальгійного туризму вживає паралельно терміни "сентиментальний" і "ностальгійний туризм". Основним споживачем сентиментального туристичного продукту вона називає діаспору [4, с. 40–46]. Вірогідно, що сентиментальний і ностальгійний туризм, які спираються на почуття, можуть охоплювати не лише відвідини місць пов'язаних із предками, але й місць де уже побував турист і його спогади впливають на його емоційний стан при виборі подорожі або маршруту.

При класифікації туризму, д-р екон. наук, проф. Тернопільського національного економічного університету П. Р. Пуцентейло виділяє окремо "ностальгійний туризм" і тлумачить його як різновид туризму, заснований на потребі людей у відвідуванні родичів, місць народження і проживання близьких, зауважуючи, що він

займає важливе місце в міжнародному туристичному обміні [23, с. 72].

Українські дослідники часто ототожнюють ностальгійний туризм з етнічним. Д-р екон. наук, проф. Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ В. Ф. Кифяк тлумачить етнічний туризм як поїздку з метою побачити рідних і близьких, пов'язану з відвідуванням і виїздом у віддалені регіони країни або інші держави. Незважаючи на те, що перша частина визначення стосується радше ностальгійного туризму [11].

Схожої думки дотримується д-р філос. наук, проф. Київського національного університету культури та мистецтв Т. С. Пархоменко. На її думку, іноді ностальгійний туризм може накладатися на туризм етнічний, наприклад, коли емігранти відвідують свою етнічну батьківщину. Етнічний туризм задовольняє потребу у підкріпленні національної ідентичності людини, тобто включеності в певну соціальну спільноту на підставі спільного походження, ототожнення з певною культурою. Відвідування своєї етнічної батьківщини людиною, яка народилася та виховувалася в іншому соціокультурному середовищі, є своєрідним генетичним покликанням – "покликом предків". Ностальгійний же туризм виключно індивідуальний, він камерний порівняно з етнічним, це не поклик національної ідентичності, це – відтворення власного життєвого шляху, намагання подолати незворотність часу просторовим поверненням [22].

Канд. фіз.-мат. наук, доц. Ужгородського торговельно-економічного інституту М. П. Кляп і д-р філос. наук Ужгородського національного університету Ф. Ф. Шандор ототожнюють ностальгійний туризм з етнічним та етнографічним, визначаючи його як різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання. На їхню думку, етнічний туризм може бути як внутрішнім (наприклад, відвідування глибини міських жителів з метою ознайомлення з архаїчними говірками, фольклором, побутом, культурою й мовами автохтонних народів), так і зовнішнім, який пов'язаний із відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів. Останній різновид часто називається ностальгійним туризмом, який отримав поширення в деяких регіонах світу – Ізраїль, Вірменія, Греція, Україна, Італія. Учасники ностальгійного туризму – в основному люди похилого віку, що раніше проживали в цій місцевості. Основна частина програм і мета приїзду – індивідуальне (або невеликими сімейними групами) відвідування різних регіонів [13].

Аналіз термінологічних проблем туризму знайшов відображення у працях Л. Кирилюка, який, указуючи на швидкі темпи розвитку в Україні ностальгійного туризму, виділяє одним з його видів етнічний і пропонує визначити основні райони його масового розвитку на території нашої держави – прикордонне Закарпаття, Львівщину, Волинь. Він пов'язує ностальгійний туризм насамперед із відвідуванням родичів, які опинились по різні сторони кордону, відносячи його до нетрадиційних і, водночас, перспективних видів туризму, підвидом якого є етнічний туризм [10].

У дослідженні істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка Н. Терес і В. Рожкової чітко розрізняються поняття етнотуризм і ностальгійний туризм. На думку дослідниць, причина того, що етнічний туризм часто розглядають як ностальгійний, пов'язана, напевне, із тим, що туристи, які зацікавлені звичаями та культурою певної нації, у першу чергу, хочуть дізнатися про ті народи, із якими в них є хоча б які-небудь генетичні зв'язки. Вони наголошують на неправильності поєднання етно- та ностальгійного туризму в один напрям діяльності [24, с. 35–44]. За

висновками львівської дослідниці С. Муравської, більшість існуючих досліджень етнічного туризму в Європі та Америці концентрує увагу на окресленні етнотуризму як мандрівок до екзотичних і часто ізольованих етнічних груп [20, с. 70–74].

Український географ-країнознавець, канд. геогр. наук, доц. Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. К. Кіптенко вважає ностальгійний туризм формою організації поїздок людей, пов'язаних родинними стосунками, виокремлюючи в його межах родинний туризм. Мотивацією дослідника є те, що з часом родинні зв'язки слабшають і метою подорожі стає не відвідування родичів або місця народження, а ознайомлення з батьківщиною предків. Це змінює характер попиту, зокрема зростає попит на розміщення в готелях, а не у родичів, змінюються вимоги до програми перебування [12].

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники переважно не вказують англomовні терміни, які використовують у власних статтях, та й використаної зарубіжної літератури їм також бракує. Проте, часті звернення до нових видів туризму, як і деякі назви статей, де розглядаються екскурсійні об'єкти ностальгійного туризму, свідчать про необхідність подальшого аналізу цього феномену щодо його чіткого виділення як окремого нового виду туризму.

Зарубіжні вчені також інколи ототожнюють ностальгійний туризм та етнічний, вважаючи, що етнічний туризм має включати подорожі друзів і родичів на батьківщину предків із метою вивчення власної етнічної приналежності (ностальгійний туризм). Так, російська дослідниця Н. А. Малова вважає, що "ностальгійний або етнічний туризм – це вид туризму, пов'язаний із відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів [18]. Науковець дає визначення етнічного туризму, але трактує його як ностальгійний. Загалом російські науковці оперують поняттям "етнографічний туризм" та "етнічний туризм". При чому, у перше поняття вони вкладають широкий зміст, відносячи сюди аборигенний і корінний види туризму. Під етнічним туризмом вони розуміють ностальгійний туризм, тобто "...відвідування місць свого історичного проживання" [27].

Білоруська дослідниця А. Кольцова вважає, що ностальгійний туризм – це подорожі на місця свого народження або батьків, свого історичного проживання, відвідування родичів або вивчення певної етнічної групи населення (їх життя, особливості культури, побут і т. д.). це хороший спосіб дізнатися більше про своє коріння або вивчити історію необхідного народу вченим, любителям. Тож, вона також ототожнює етнічний і ностальгійний туризм [14, с. 246–248]. Її повністю підтримує старша колега, канд. геогр. наук Є. Карачевська вважає, що "етнічний туризм – один із напрямів туризму, що має яскраво виражену етно-мовно-культурну складову. Етнічний туризм може бути як внутрішнім, відвідування білоруської глибинки міськими жителями з метою ознайомлення з фольклором, побутом, культурою населення, так і зовнішнім, який пов'язаний з відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів. Останній різновид часто називається ностальгійним туризмом" [9, с. 341–342].

Австралійський вчений із Гонконгського політехнічного університету туризму Б. Кінг, аналізуючи поняття етнічного туризму відзначає його часткове віднесення до подорожей з мотивацією "етнічного возз'єднання", тобто відвідування людей, близьких за етнічною приналежністю. Він підкреслює, що етнічний туризм як подорож з метою відвідування екзотичних народів і подорож, із метою пошуку власного коріння, кардинально протилежні, а отже не можуть вміщуватися в одному

визначенні. Етнічний туризм екзотичних напрямів, передбачає отримання туристом задоволення від протиставлення різних культур і бачення контрасту від цього. У свою чергу етнічне возз'єднання передбачає збудити зовсім інші почуття у туриста, що ґрунтується на пошуку власного "коріння". Мета етнічних возз'єднань активно простежується у країнах Північної Америки та Австралії, чия новітня історія була побудована на міграції, але це також стосується й інших частин світу – Африки, Європи та Азії [47, с. 173–176].

Новозеландський дослідник Д. Рассел вживає термін "ностальгійний туризм" (nostalgic tourism) при аналізі сегменту туристів (британського та ірландського походження), які мають причиною подорожі тугу та потребу пошуку родоводу [60, с. 103–116]. Ностальгію як важливий мотив для подорожі старших за віком туристів розглядає у своїй статті американська дослідниця М. Селлік, яка охоче використовує термін "ностальгійні подорожі" (nostalgic travels) [63, с. 55–71].

Зарубіжні дослідники часто використовують близький до ностальгійного туризму термін "родовий туризм" (ancestral tourism), під яким розуміють вид туризму, головною рушійною силою якого є родинні почуття, бажання відвідати батьківщину й родичів. У цьому контексті родинний і ностальгійний туризм співвідносяться на рівні відчуттів і місця призначення. Так, ірландська дослідниця А. Райт вивчаючи особливі відносини між Ірландією і США й аналізуючи мотиви, що є основою американського туристичного інтересу в Ірландії, розглянула особливі історичні, психологічні, емоційні й родинні зв'язки, які пов'язують дві країни. Це дослідження представляє нові емпіричні висновки про прагнення американських туристів відчутти "родове призначення" в Ірландії. На думку дослідниці, тури родового туризму активно продаються, що передбачає значний попит на подібний туристичний продукт у майбутньому [69, с. 22–33].

Зарубіжні дослідники звертають увагу на взаємозв'язок і співвідношення меморіального та ностальгійного туризму. Так, С. Маршалл із Квазулу-Натальського університету в Дурбані (Південна Африка) досліджуючи зв'язки між пам'яттю й туризмом, відзначає, що пам'ять є вирішальним фактором при виборі пункту призначення. Це впливає на туристичний досвід у місці призначення і на обмін досвідом з іншими туристами після поїздки, зокрема шляхом розповіді, фотографії й об'єктів пам'яті, зокрема сувенірів. Поняття "особистого культурного туризму" розглядаються нею як основа для визначення "туризму особистої пам'яті", що обертається навколо подорожі, пов'язаної з особистими спогадами – не тільки відвідування місць, пов'язаних з щасливими спогадами, а й повернення до місць особистої травми і страждання в пошуках зцілення [48, с. 321–335]. Вона присвятила статтю тим, хто вижив і їхнім нащадкам, які подорожують в місця, де були колись їхні будинки або населені пункти (збережені частково або знищені повністю), із яких вони були змушені переїхати через політичні переслідування, природні або техногенні катастрофи. Такі поїздки, на думку С. Маршалл, не можуть розглядатися як поїздки з метою відвідин пам'яток культурного або похмурого туризму, а скоріше розглядатися як суто особисті місця, суб'єктивного значення, пов'язані зі спогадами про травму. Подібні подорожі генерують, закріплюють і передають спогади туристів. А подібний туризм позиціонується як продовження процесу запам'ятовування, як акт опору – проти забуття і, в деяких випадках, проти колишнього акта стирання пам'яті. Автор, виходячи із дослідження ситуації в німецькій Сілезії, яка знаходиться на південному заході Польщі, застосовує термін "туризм туги за батьківщи-

ною" ("homesick tourism"), добре відомий у німецькому контексті [50, с. 332–349]. У інших статтях С. Маршалл вживає термін "туризм особистої пам'яті", при дослідженні форм подорожі з мотивом спогадів про власне минуле. На підставі деяких наукових прозрінь у функціонуванні людської пам'яті, стверджується, що подорож можна вважати навмисним і організованим продовженням процесу запам'ятовування, пов'язаним з питаннями ідентичності та самопізнання. Дослідниця приходить до висновку, що туризм особистої пам'яті не слід розглядати за типом, а швидше за формою туризму в зв'язку з гетерогенністю та високо індивідуалізованим характером цього явища [51, с. 335–348]. С. Маршалл першою розділяє "туризм туги за батьківщиною" від споріднених видів, з якими він часто поєднаний, особливо з "корінним туризмом" ("roots tourism"), "особистим культурним туризмом" ("personal heritage tourism") і подорожами мігрантів, які повертаються ("migrant return travel"). "Туризм туги за батьківщиною" дослідниця відносить до подорожей німців, які відвідують свої колишні домівки в Польщі та в інших країнах Східної Європи, з яких вони були виселені внаслідок Другої світової війни. Вона вважає "туризм туги за батьківщиною" набагато більш широким міжнародним явищем, хоча і невизнаним, а іноді і політично заангажованим поняттям [49, с. 876–892].

Частково "ностальгійний туризм" у зарубіжних дослідженнях поєднується з діаспорно-корінним туризмом ("diasporic-roots tourism"), де корінний туризм ("roots tourism") розглядається як подорож у пошуках власного коріння. Зокрема це видно у італійських дослідницях М.оріо та А. Корсале, які проаналізували в межах діаспорного туризму мету та причини відвідування трансильванськими саксами, які нині живуть в Німеччині, їхньої батьківщини [43, с. 198–232]. Подорож із метою пошуків коріння, або корінний туризм (roots tourism), зосереджений на нащадках діаспори, які цікавляться землею предків, розглядає канадський дослідник Г. Хіггінботам [41, с. 189].

У дослідженні американських дослідників із Клемсонського університету Г. Рамшоу, У. Нормана та їхнього колеги із Гон-Конзького політехнічного університету В.-Ю. Хуанга аналізується розуміння життєвого досвіду іммігрантів другого покоління, коли вони подорожують прабабківщиною, а також визначається вплив на формування їхнього досвіду з діаспорного туризму ступеня транснаціоналізму. Вони використовують визначення ностальгійного й генеалогічного туризму у зв'язку з визначенням останнього як специфічного виду туризму, що має на увазі або відвідування місць свого народження, або місць, де жили предки. Діаспорний туризм часто розглядається як форма "повернення додому", але для дітей іммігрантів, які народилися в новій країні, залишається відкритим питання щодо того, чи вважають вони батьківщину батьків власним домом або призначенням. Крім того, досягнення в галузі транспортних і комунікаційних технологій дозволяють сучасним іммігрантам підтримувати транснаціональні зв'язки зі своєю батьківщиною, що у свою чергу може вплинути на характер діаспорного туризму. Використовуючи феноменологічний підхід, дослідниками були опитані 26 китайських-американців другого покоління, які мали досвід подорожі Китаєм. Подорож на батьківщину не лише дозволила їм зрозуміти своїх батьків і сімейну історію, але дала можливість переосмислити власне життя через пізнання сучасного Китаю. Нарешті, через транснаціональність подорожі іммігрантів другого покоління, яка не пов'язувалася з конкретною місцевістю, вони змогли відчувати зв'язок з Батьківщиною без фактичного відвідування місця їх родинного походження [42, с. 59–79].

Корінний туризм ("roots tourism") другого покоління та процеси міграції широко розглядаються в дослідженні італійської дослідниці А. Пелліцції, яка вважає, незважаючи на збільшення наукового вивчення корінного туризму, їх малодослідженими. Корінний туризм розглядався насамперед на досвіді першого, другого та наступних поколінь як єдиного явища. Ґрунтуючись на глибшому вивченні другого покоління греків в Італії, вона зосереджується також на географічному й етнічному контекстах життя цієї громади та їхніх подорожах до батьківщини ("homeland travel"), зокрема частоту та причини подорожей, самосприйняття під час їх перебування в Греції та визначення "дому". А. Пелліцція доводить, що часті поїздки в Грецію мають набагато глибший сенс, оскільки вони дають транснаціональний досвід, метою якого є відвідування родичів і друзів, бажання знайти культурне коріння і віднайти культурну самотність [54, с. 1].

Західні дослідження зосереджені на дослідженні процесів міграції й туризму. Серед науковців, які займаються подібною проблематикою, найчастіше вживається термін відповідний генеалогічному туризму ("genealogy tourism"), який у зарубіжній літературі іноді називають корінним туризмом, і є сегментом туристичного ринку, що складається з туристів, які відвідують рідні місця під час власного відпочинку. Використання терміну "генеалогічний туризм" і дослідження еміграційних процесів активно відбувається в тих країнах, які пережили масову еміграцію й мають значні поширення в світі діаспорні товариства. Цей вид туризму особливо популярний у країнах Центральної Європи, де Друга світова війна призвела до масової міграції населення. Генеалогічні туристи подорожують по землі своїх предків, щоб відновити зв'язок з минулим і "йти по стопах своїх предків" [36, с. 246]. Так, К. Фенг і С. Пейдж, досліджуючи відносини між туризмом і міграцією, на прикладі китайських емігрантів в Новій Зеландії, визначили закономірності й мотиви подорожей під впливом сім'ї та родичів [36, с. 246–281].

Аналізуючи оновлення культурної близькості з батьківщиною у туристів і створення завдяки цьому форми націоналізму, британський дослідник з Оксфордського університету К. Бхандарі, відзначив, що генеалогічний туризм є одним з найбільш швидко зростаючих субсегментів культурного туризму. Мотивація для генеалогічної подорожі виникає з пошуку для знайомства й ідентифікації "іншої батьківщини", через яку туристи прагнуть підтвердити свою культурну близькість і спільність. Генеалогічні поїздки сприяють оновленню почуттів самоідентифікації, підсилюють культурну близькість до рідної нації і відіграють роль в активації вітчизняного націоналізму [30 с. 913–929].

Не існує також і універсальної типології меморіального туризму, або навіть загальноприйнятого визначення. Сучасні українські дослідники досить розпливчато характеризують цей вид туризму. Так, харківські дослідники А. Аніщенко та М. Яріко вважають, що меморіальний туризм є одним з універсальних інструментів конструювання історичної свідомості народу й по-суті він є засобом діалогу між нащадками свідків трагічних подій перед обличчям сучасності [1]. Аналізуючи потенціал розвитку історичного й меморіального туризму на Тернопільщині, О. Рунців також не дає чіткого визначення терміну "меморіальний туризм", але з дослідження видно, що, на її думку, це є відвідування туристами музеїв і замків області. Вона також вживає водночас такі терміни як історичний, сентиментально-ностальгійний і замковий туризм без будь-яких пояснень і визначень [25].

У вітчизняній літературі часто вживаються три терміни, пов'язані з меморіальним туризмом, синонімічного значення: "чорний", "темний" і "похмурий туризм" (переклад англомовного терміну "dark tourism"). Однак, доцільним є переклад "темний туризм" ("dark tourism"), що передбачає відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей. Вживання ж термінів "чорний", "темний" і "похмурий туризм" пояснюється якістю вітчизняного авторського перекладу із зарубіжної літератури, що інколи не збігається із визначеннями даними зарубіжними авторами.

Українські дослідники Т. Заставецький і Л. Заставецька всебічно дослідили "похмурий туризм" посилаючись на першоджерело – роботи Леннона та Фоулі. Вони відзначають, що цей вид туризму охоплює окремі аспекти меморіального, ностальгійного (сентиментального), пригодницького (екстремального) і пізнавального туризму. Хоча класифікація підвидів темного туризму не представлена, проте наводиться схема об'єктів темного туризму, зокрема: місця поховань, техногенних і природних катастроф, злочинів і детективних історій, святі місця, місця, пов'язані з військовими діями, місця масових репресій, в'язниці, розважальні центри "похмурого туризму" і "похмури" виставки. Дослідники відзначають, що у сучасному світі місця трагічних подій все більше приваблюють туристів із різних країн, серед них – місця поховань, які є об'єктами т. з. меморіального (сентиментального туризму). На жаль, визначення меморіального туризму Т. Заставецький та Л. Заставецька не дають [6, с. 1–7].

Зарубіжні дослідники рідко вживають термін "меморіальний туризм" ("memorial tourism"), їхні дослідження переважно акцентують увагу на туризмі та пам'яті або спогадах. Туризм і пам'ять аналізують французькі дослідники Е. Герцог, Р. Кнаф, Ф. Баррір. На їхню думку, використання різних термінів близьких за значенням свідчать про різноманітність можливих підходів при вивченні взаємозв'язку між туризмом і різними методами реконструкції минулого. Вони порушують питання, наскільки меморіали, насамперед, можуть бути місцями відображення найтемніших сторінок людської історії, створеними переважно або навіть виключно завдяки спогадам про трагічні події [40]. Австралійська дослідниця К. Вінтер аналізує зв'язки туризму, соціальної пам'яті та Першої світової війни. На її думку, для встановлення зв'язку з минулим і сенсу власного життя, кожне покоління створює соціальні спогади через складні процеси, які включають вибір і артикуляцію інформації. Після Першої світової війни, повоєнне покоління створило соціальні спогади, які служили для честі і пам'яті загиблих, забезпечували виправдання війни як масової загибелі. Тисячі меморіалів були створені по всьому світу, у найменших кишлаках, у містах і на полях битв, щоб обґрунтувати ці спогади. Оскільки більшість із загиблих були поховані на полях битв, а не репатрійовані в рідні країни, де можна було б відвідувати їх меморіали і кладовища, то збільшилася кількість тривалих поїздок паломників і туристів [68, с. 610].

Меморіальний туризм часто ототожнюють із "темним туризмом", туризмом катастроф, цвинтарним туризмом, тобто тими видами туризму, де йдеться про увіковічнення пам'яті та відвідання пам'ятних місць, які створені задля того, аби не забути про певні важливі (часто жахливі, катастрофічні, негативні) події. Ці терміни з'явилися від 1990-х рр. і тому слабо окреслені у зарубіжній та вітчизняній літературі. Вони часто застосовуються паралельно та інколи вживаються щодо одної або кількох туристичних атракцій із темним (лихим) ми-

нулим. Інколи меморіальний, катастрофічний, цвинтарний, смертельний туризм об'єднують визначенням "темний туризм", виділяючи їх як види останнього. Так, нідерландські дослідники Г. Єшворт і Р. Ісаак вважають, що причиною слабкої розробленості проблематики темного та подібних видів туризму, насамперед, полягає у їхньому сприйнятті як розваги. Спочатку 1990-х рр. припущення про те, що туризм може мати темні обрис ("dark attributes") було водночас новим і шокуючим. Згодом це припущення поклало початок новому розумінню подібного туристичного досвіду, зокрема відкриттю нових аспектів людських відчуттів і мотивацій, а також поступовому обґрунтуванню у дослідженнях, що сприяло новому використанню туристичних об'єктів [28, с. 316–325]. Ізраїльський дослідник з університету в Хайфі Н. Коллінз-Крієр закликає переглянути сучасне використання термінів, аби краще інтерпретувати нові явища в туристичній галузі. Зокрема, йдеться про взаємозв'язок між "темним туризмом" і "паломництвом" [32, с. 1185].

У зарубіжних дослідженнях назву "туризм катастроф" ("disaster tourism") отримали тури на місця катастроф, лих і екстремальних ситуацій. Катастрофічний туризм орієнтується на людей, які люблять подорожувати місцями, які постраждали від стихійних лих або техногенних катастроф. Видом темного туризму катастрофічний туризм вважають британські дослідники зі Університету Центрального Ланкашира Д. Райт і Р. Шарплі, які проаналізували сприйняття місцевим населенням відвідання туристами місць постраждалих від стихійних лих, зокрема спираючись на матеріали зібрані в італійському місті Акви́лі, яке постраждало у квітні 2009 р. від руйнівного землетрусу. Вивчаючи ставлення місцевих жителів до того, що їхнє місто стає туристичним об'єктом, британські дослідники класифікують відвідання подібних об'єктів як темний (катастрофічний) туризм ("dark (disaster) tourism") [70, с. 1].

Зарубіжні дослідники відзначають зростання наукового інтересу до туризму катастроф, завдяки можливостям швидкого відновлення постраждалих територій, бізнесу, місцевості та привабливості цих регіонів для туристів. Важливим чинником для боротьби із наслідками стихійних лих силами австралійської місцевої влади та приватного сектору вважає розвиток туризму катастроф і криз ("tourism disasters and crises") австралійський дослідник з Квінслендського університету Б. Прідеукс [57, с. 281–298]. У дослідженні австралійського дослідника з Канберрського університету Б. Рітчі щодо планування ризиків під час поїздок у межах подорожей до місць стихійних лих, використовується термін "туризм катастроф" ("disaster tourism") [58, с. 315–348]. Китайські дослідники Є. Санг, Х. Жоу, Ю. Вей і канадський дослідник, професор з університету Ватерлоо Дж. Вел детально розглянули наслідки повітряних катастроф для малайзійського туризму, визначили кілька стратегічних шляхів сприяння відновленню туристичної довіри та відновлення інтересу туристів до подорожей країнами, що постраждали від катастроф. Вони відзначають, що багато країн відчувають зниження туристичних потоків після катастроф. Виключенням є Малайзія, яка пережила серію авіаційних трагедій протягом 2014 р., де навпаки відбувається збільшення потоків іноземних туристів і грошових надходжень завдяки туризму катастроф [66]. Про важливість розвитку туризму катастроф для відновлення постраждалих від цунамі територій відзначає британський дослідник Р. Шарплі, аналізуючи наслідки від цунамі 2004 р., яке обрушилося на регіони біля узбережжя Індійського океану [64, с. 344–349].

Класичним прикладом у зарубіжній літературі щодо вдалого використання темних об'єктів для відновлення

постраждалих територій, виступає ситуація з туризмом катастроф після урагану Катріна в Новому Орлеані, штат Луїзіана, США. Завдяки суспільному резонансу, було написано чимало досліджень, які чітко ставили питання про існування нового окремого виду туризму – туризму катастроф. Особливо детально розглядалися природні фактори катастрофічного туризму. Американський дослідник із Туланського університету Д. Роббі використовуючи термін "туризм катастроф", відзначив, що після урагану Катріна 2005 р. у Новому Орлеані, висловлене занепокоєння з приводу майбутнього індустрії туризму не збулося, адже туристична галузь і жителі міста швидко оговталися та створили "Катріна-тури". Ці тури мотивували нові потоки туристів відвідувати екскурсії, де показуються колись зруйновані будинки та визначні меморіали міста [59, с. 257–266]. З цим погоджується американська дослідниця з університету Індіани Ф. Пеззулло, яка відзначає, що Новий Орлеан перед ураганом був ідеальним місцем відпочинку, забезпечуючи завдяки туристичній індустрії одну третину муніципального бюджету. Після урагану, коли велика частина міста була затоплена водою, турсервіс "Gray Line" оголосив про проведення "Катріна-турів", чим викликав багато дискусій, особливо серед місцевих мешканців, які були у траурі по жертвам урагану. Проте подібна практика влаштування маршрутів катастрофічного туризму дає широкі можливості для освіти, громадянської ідентифікації й культурних змін. Необхідність відновлення постраждалих територій, вкладення значних коштів і праця добровольців, полегшуються завдяки існуванню "Катріна-турів", які стали важливим джерелом прибутку [55, с. 99–114].

У зарубіжних дослідженнях також використовується близький до меморіального туризму термін "темний туризм", проте і тут помітним є неузгодженість визначень цього нового виду туризму. Темний туризм як подорожі до місць смерті, стихійного лиха або дуже моторошних визначає британський учений з університету Центрального Ланкашира Ф. Стоун. Зокрема, він наводить приклад темної атракції пересувну виставку "The Body Worlds exhibition" з показом реальних трупів [65, с. 685–701]. "Темний туризм" як візити до місць смерті та страждань, зокрема відвідання кладовищ та полів битв, розглядає британська дослідниця Ш. Дарлінгтон [35, с. 44–47]. У англійських дослідженнях широко використовують терміни нових видів туризму, які інколи перекладаються як близькі за змістом, зокрема "темний", "чорний", "похмурий". Проте деякі дослідники тлумачать їх по-різному. Так, нідерландський професор з Гронінгського університету Г. Ешворт і канадський професор із Карлетонського університету в Оттаві Дж. Танбрідж відзначають, що похмурий або сірий туризм ("gray tourism") стосується насамперед подорожей у середовищі міської культури ("urban heritage") [29, с. 45–54].

У 2015 р. вийшла книга британського дослідника Д. Далтона "Темний туризм та злочин", фахівця в галузі кримінального права з університету Фліндерс. Він аналізує специфіку злочинів, зокрема, яким чином різні злочини в різних місцях привертають увагу туристів. Відзначаючи унікальність цього виду туризму, дослідник, виділяє темні місця, де відбувався злочин – масове вбивство або геноцид, здійснювалися тортури й насильство, зокрема Освенцим у Польщі, "поля смерті" в Камбоджі тощо. Д. Далтон відзначає, що спочатку темний туризм був широкою категорією, яка охоплювала відвідування місць, пов'язаних зі смертю, стихійними лихами та трагедіями. Згодом було проведено межу між техногенними катастрофами та природними лихами. До темного туризму слід віднести місця з приви-

дами ("spooky") і розважальні об'єкти, зокрема Лондонське підземелля. Однак поряд із тим, об'єктами темного туризму є такі серйозні об'єкти, як поля битв. Згодом темний туризм урізноманітнівся і став широко відомим. Проте Д. Далтон відзначає, що темний туризм не є новим феноменом, адже деякі дослідники стверджують, що подорожі та відвідування місць пов'язаних зі смертю відбувалися з XI ст. Зростання популярності темного туризму нині пов'язують із зростанням кількості туристів і доступністю подібних місць, а також тим, що для іноземних туристів на психологічному рівні сприйняти об'єкти страждання інших народів набагато легше, ніж власну важку історію [33].

На думку Д. Далтона, темний туризм є відвідування туристами місць пов'язаних із смертю або стихійними лихами, які обурили суспільну свідомість, через що місця смерті, жаків, звірств або аморальності стають актуальними та цікавими для сприйняття крізь досвід відвідувачів. Іноді інтерес туристів до місць злочинів вщухає з плином часу. Проте існують деякі злочини настільки історично, культурно і соціально значущі або резонансні, що довго згадуються та меморіалізуються. Туристи охоче відвідують резонансні місця злочинів, навіть після того, як злочинна подія завершилася. До таких резонансних об'єктів чорного туризму Далтон відносить: місця, де був запланований або вчинений геноцид; місця масових вбивств; місця, де були здійснені терористичні звірства; місця, де мали місце санкціоновані державою порушення прав людини, тортури та вбивства; місця, пов'язані з колоніальними епохою й насильством (зокрема, місця колишніх колоній або різанини). Постраждали від подібних злочинів відвідують подібні місця аби помолитися, а ті, хто безпосередньо не постраждав, відвідують їх із цікавості [33].

Зарубіжні дослідники також використовують альтернативні "темному туризму" терміни: пам'ятки з негативним минулим ("negative sightseeing"); туризм звірств ("atrocity tourism"); туризм важкої спадщини ("difficult heritage tourism"); туризм травматичний ("trauma tourism"); трагічний туризм ("tragic tourism") і смертельний туризм ("death tourism"). Інші терміни тісно пов'язані з темним туризмом, зокрема подорожі болю ("painful travel") і туризм страху ("tourism fear") – своєрідний темний туризм, де люди шукають збудження та шалених вражень від подорожей. У крайньому кінці спектру темного туризму, відзначається екстремальна й ексцентрична форма ("extreme and bizarre form of dark tourism"), коли відвідують місця конфліктів і бойових дій, які щойно закінчилися [33].

Вираз "темний туризм" отримав поширення від 1996 р., коли його було вперше вжито в "International Journal of Heritage Studies". У широкому вжитку стало поширене після публікації 2000 р. книги "Темний туризм" ("Dark Tourism"), написаної професорами Шотландського Університету в Глазго Малкольмом Фоулі та Джоном Ленноном. Вони визначили темний туризм як вид туризму, але чіткого визначення не зробили. Із потребою виділення темного туризму як окремого виду погоджуються новозеландські дослідники К. Раян і Р. Колі, які вивчали правомірність застосування терміну "темний туризм" щодо подорожей на місця виверження у 1886 р. вулкану Таравера в Новій Зеландії, яке забрало життя 150 місцевих мешканців [61, с. 211–226]. Проте нині виверження вулканів також можна віднести до туризму природних катастроф.

Дослідниця з Сандерлендського університету в Британії К. Янковська й дослідник із Йоханесбурзького університету Південної Африки К. Ханнам відносять подорожі Чорнобильською зоною відчуження до чорного та

токсичного туризму, а не до туризму катастроф. Вона відзначає, що з розвитком "темного" і "токсичного" туризму, інтерес до смерті, страждання або лиха значно виріс, тому існує необхідність забезпечення глибшого розуміння туристичного досвіду в подібних місцях. Вона аналізує різні типи туристів, які відвідують Чорнобильську зону в різні пори року [72, с. 929–939].

У зарубіжних дослідженнях до темного туризму відносять відвідування місць, де були скоєні вбивства. Думки місцевих мешканців щодо розвитку темного туризму на основі зацікавлення туристів сумнозвісними вбивствами у Сноутауні в Південній Австралії проаналізували австралійські дослідники С. Кім і Г. Батлер. Вони дійшли висновків, що темне минуле Сноутауна як туристичну атракцію позитивно сприймають мешканці, які переїхали у місто після закриття справи про вбивства та схоплення злочинця у 1999 р. Корінні мешканці до подібного виду туризму ставляться підозріло [46, с. 78–89]. Відзначається поєднання у зарубіжних дослідженнях меморіального, темного та похмурого міського туризму. Історія великих міст, особливо столиць, дуже насичена подіями давнини, зокрема моторошного та темного там достатньо, аби виокремлювати різні міські маршрути темного туризму. Так, британські дослідники Р. Повел і К. Ланкова розглядаючи основні напрями темного туризму в Лондоні, завдяки аналізу веб-пропозицій і туристичних об'єктів темного туризму, відзначили, що Лондон пропонує набагато більше розваг орієнтованих на шанувальників темного туризму [56, с. 339–351]. Переваги у розвитку темного туризму для муніципальної влади міст бачить американська дослідниця з Державного університету Мінісоти Б. Велд Гельденберг. Вона відзначає зростаючу дискусію науковців щодо темного туризму, де увага зосереджується на теорії, інтерпретації трагічних подій, управлінні туристичних об'єктів із темним минулим, а також мотивації відвідувачів подібних місць. Популярні та всесвітньо відомі темні місця часто зосереджуються саме у містах, і дуже часто містять назву міста (зокрема Жак Амтвілль, вбивства у Villisca, Освенцим). Дослідниця також відзначає, що до темних об'єктів слід включати і місця пов'язані із привидами, які з'являються на місцях трагедій [67, с. 74–90]. Перспективи розвитку темного туризму в Сараєво, Сербія, бачать грецькі дослідники М. Кембер, Т. Карафотіас, Т. Цітоура, особливо це місце пов'язані з подіями облоги міста 1992–1995 рр. [44, с. 255–269].

До темного туризму відносять відвідання туристами місць, пов'язаних з великими битвами, зокрема Другої та Першої світових війн. Американський дослідник із Колорадського університету Р. Хартманн звернув увагу на вживання терміну "смертельний туризм" ("thanatourism") щодо мотивованих прагнень реальних або символічних зустрічей зі смертю, зокрема відвідання сучасних полів битв при Ватерлоо, а також полів Першої світової війни [39, с. 166–182]. До смертельного й ностальгійного туризму відносять австралійські дослідники П. Кларк та А. Макоулі вшанування подій на полі битви при Фромеллз часів Першої світової війни, яка передувала великій битві при Соммі [31, с. 1103].

Уперше широко дослідив термін "смертельний туризм" як складову темного туризму шотландський дослідник Е. Сітон, який підкреслює, що "смерть – це спадщина, яку розділяє кожен, разом із тим, це найдавніший елемент туризму аніж інші форми спадщини" [62, с. 234]. Він також використовує термін "gloomy tourism", який можна дослівно перекласти як "похмурий" і цей вид туризму названий підвидом темного туризму ("dark tourism"). Історичний екскурс Е. Сітона завершив-

ся визначенням п'яти основних характеристик "смертельного туризму": подорож для споглядання публічних старат (морально заборонений вид, прикладом якого в минулому слугували гладіаторські бої до смерті та християнські мучеництва в Римі, а також публічні політичні страти), подорожі для споглядання місць масових та індивідуальних смертей (найпоширеніший вид, зокрема подорожі на місця масової загибелі: концтабір Освенцим, Колізей у Римі, шотландські поля битви при Каллодені, шотландське місто Локербі, де розбився літак підірваний терористами у 1988 р.), подорожі по кладовищам, катакомбам, склепам, а також до меморіалів жертвам війни (Menin Gate в Бельгії та меморіал Сталінградської битви), поїздки для ознайомлення з речовими та документальними свідченнями про смерть (музеї із смертельними артефактами, зокрема музей Революції на Кубі, де виставлений одяг забризканий кров'ю, інструменти тортур і революції режиму Батісти, Музей мадам Тюссо в Лондоні з восковими фігурами відомих вбивць), подорожі до місць легендарних або імпровізованих смертей (смерть Ісуса Христа та християнських діячів часто відтворюють на Великдень, традиційна гра "Oberammergau Passion Play" мешканців баварського села Обераммергау ще з 15 ст., де відтворено останній період життя Ісуса Христа, п'єси та театралізовані ходи з "тілом" Ісуса Христа у католицьких регіонах) [62, с. 240–242].

Поля битви як атракції темного та смертельного туризму розглядає британський дослідник з університету Глазго С. Мілз. Відзначаючи чимало дискусійних проблем довкола терміну "темний туризм" і закликів перейти від теорії до більш науково обґрунтованого підходу у його дослідженнях, С. Мілз проаналізував досвід туристів у місцях проведення темного туризму, використовуючи конкретний приклад полів битв у Великобританії. Зі змісту коментарів туристів та інформаційного опису турів на поля боїв, він відзначає про наявний значний досвід відвідувачів, які проте не розуміють подібні подорожі як "темний туризм". На думку британського дослідника, це відбувається через поширену неправильну думку, що "смертельний туризм" є рідкісним явищем [52, с. 134–147].

До смертельного туризму часто відносять цвинтарний або некропольний туризм, які нині виділяються як окремий самостійний вид туризму [39, с. 166–182]. Екскурсії кладовищами – досить поширена послуга в усьому світі. Збережені поховання відомих політиків, священнослужителів, учених, письменників, композиторів, музикантів, художників, артистів, інженерів, медиків і просто цікавих людей на історичних цвинтарях міст світу багатогранно відображають національну культуру й історію держав.

Зарубіжні дослідники до темного та смертельного туризму також відносять "туризм рабства" ("slavery tourism"), зокрема британські дослідники Г. Данн та Е. Сітон [34, с. 1–29]. Проте дослідник з Інституту туризму в Макао А. Янхолмс і дослідник із Гонконзького політехнічного університету Б. Маккерхер відзначають, що туризм рабства в межах темного або смертельного туризму не дозволяє побачити всі тонкощі для презентації та представлення туристам об'єктів колишньої трансатлантичної работоргівлі [71, с. 233–247].

Зарубіжні дослідники використовують одночасно терміни "темний туризм" і "туризм Голокосту" ("Holocaust tourism"). Так, на неправильність типово негативного визначення обох термінів звертає увагу польська дослідниця Д. Голанська з університету в Лодзі. Вона доводить, на прикладі меморіалу Голокосту в Белжеці, Польща, що "туризм Голокосту" пов'язаний із позитив-

ними чинниками, зокрема, він дає пояснення ситуації (загальну для багатьох меморіалів Голокосту), а відвідувачі позитивно зворушені побаченням. Подібні меморіали сприяють динамічній безперервності між тілесно-чуттєвими й інтелектуальними пізнавальними здібностями, які активуються взаємодією з архітектурним ландшафтом "темної місцевості" ("dark site") [38, с. 773–790]. Переважна більшість зарубіжних дослідників відвідання меморіалів геноциду відносять до темного або смертельного туризму. Так, питаннями геноциду в Руанді 1994 р. і співвіднесенням його меморіалів до темного туризму займаються британські дослідники з Інституту досліджень темного туризму в Престоні М. Фрідріх і з відділу екотуризму Дербського університету в Бакстоні Т. Джонстон [37, с. 302–320]. Ізраїльський музей голокосту Яд Вашем ("the Yad Vashem Holocaust Museum") як об'єкт темного туризму розглядають ізраїльські дослідники Дж. Орен та А. Шані [53, с. 255–270].

Останнім часом зарубіжні дослідники перейнялися й іншими аспектами темного туризму – розширенням його аудиторії. Так, американські дослідники з Пітсбургського університету М. Керр і Р. Прайс перейнялися аналізом впливу на дітей як туристів відвідин туристичних об'єктів темного туризму. Вони висловили ряд пропозицій щодо пом'якшення дитячого психологічного стресу [45, с. 177–185].

У російській соціології туризму комплексних досліджень, присвячених аналізу феномену "dark tourism" немає. Російська дослідниця К. Рибакіна віддає перевагу використанню терміну "темний туризм" і відзначає його недослідженість у російській науковій літературі, не зважаючи на активне практичне впровадження західного досвіду на російському ґрунті. На думку К. Рибакінової, абсолютно неприпустимим є вживання терміну "чорний туризм", тому що це асоціюється з "чорним туристом", "чорним археологом", "чорним копачем". Також поспішною та поверхневою, на її думку, є оцінка (причому негативна) дослідниками феномену "dark tourism". Вона порушує питання неоднозначності російськомовних варіантів англомовної туристської лексики, відзначаючи, що дослідники по-різному перекладають словосполучення "dark tourism", а деякі залишають термін узагалі без перекладу. К. Рибакіна умовно виділяє дві групи: дослідження загальнотеоретичні щодо проблем типології видів туризму, де темний туризм згадується побіжно, і дослідження, присвячені безпосередньо аналізу цього феномену. У всіх роботах термін "dark tourism" перекладається російською по-різному, унаслідок чого утворюється величезний термінологічний розкид і підміна одного терміну безліччю випадкових варіантів його перекладу [26, с. 202–209].

Серед досліджень першої групи К. Рибакіна виділяє статтю С. В. Кулайчука, який вживає термін "похмурий туризм" щодо відвідин місць, пов'язаних зі смертю й руйнуваннями, але не дає посилань на англомовний термін [16, с. 163]. Побіжно згадують про нові види туризму, серед яких названо "похмурий туризм", Г. А. Карпова та Л. В. Хорева, загалом пов'язуючи його відвідування місць трагічних подій [8, с. 379]. Також до першої групи віднесено дослідження Є. В. Мошняги, де згадуються нові види туризму, зокрема "похмурий туризм" із посиланням на англомовний термін "dark" і стаття О. Ткач із використанням визначення "темний туризм" як переклад англомовного терміна "dark tourism", при посиланні також на "disaster tourism" [19]. У дослідженні Є. Нікіфорової згадується "темний" туризм, який визначається автором як відвідування місць трагедій [21, с. 146]. Інші російські дослідники Н. К. Іванова та О. Н. Масленнікова віддали перевагу непереказу-

ному терміну "dark tourism" і зараховують до цього виду туризму відвідування в Нью-Йорку веж-близнюків, музею Голокосту у Вашингтоні, військових кладовищ і колишніх концтаборів [7, с. 231].

Друга група робіт, на думку К. Рибакінової, "dark tourism" робить об'єктом дослідження. Сюди віднесено статтю російського дослідника В. Г. Велединського, який використовує термін "похмурий туризм" як відвідування місць, які асоціювалися зі смертю і стражданнями. Цей помітний нині варіант туризму, на думку дослідника, передбачає відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей [2, с. 65].

Російські науковці слідом за зарубіжними дослідниками виділяють "туризм спеціальних інтересів" ("Special Interest Tourism"). Уперше поняття "подорож спеціальних інтересів" (special interest travel) використав у 1980 р. С. Рід, який розумів під цим поїздки з певними цілями в конкретні регіони або дестинації. Загалом "туризм спеціальних інтересів" – це вид туризму, що включає подорожі споживачів, у яких вибір відпочинку визначається особливою мотивацією, а рівень задоволеності визначається отриманими внаслідок подорожі враженнями. Поряд із цим поняттям російські дослідники використовують також поняття "альтернативний туризм" (Alternative tourism), що підкреслює його відмінність від масового туризму й поняття "вузькоцільовий туризм" ("Adjectival Tourism"), яке охоплює особливі різновиди туризму й розглядається як подорожі з метою, обумовленою специфічними потребами групи туристів. До туризму спеціальних інтересів відносять зокрема "атомний туризм" (Atomic tourism), "катастрофічний туризм", "гетто-туризм" (Ghetto tourism), "похмурий туризм", які можна ототожнювати з "меморіальним туризмом". На думку російських дослідників, "атомний туризм" (Atomic tourism) – це порівняно новий різновид туризму, у процесі якого візитери, подорожуючи такими об'єктами епохи, як музеї атомної зброї, засобів її транспортування й доставки в місця застосування, ядерних катастроф, знайомляться з історією атомного сторіччя. "Похмурий туризм" (Dark tourism) являє собою подорож у місця, зазвичай асоціюються зі смертю, сумом або стражданнями. Похмурий туризм має на увазі відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей. Похмурий або чорний туризм має кілька різновидів: "цвинтарний або некропольний туризм", "темний туризм або смертельний", "туризм привидів або містичний туризм", "туризм катастроф (катастрофічний туризм)" [17, с. 218–225].

Отже, до цього часу залишається невирішеним цілий ряд проблем методологічного характеру. Насамперед, ідеться про визначення у вітчизняних дослідженнях понять "меморіальний туризм" і "ностальгійний туризм", що характерно більше для зарубіжних досліджень. У той час як у вітчизняній літературі застосовується широкий спектр понять нових видів туризму, їх можна розглядати майже як тотожні. Така термінологічна неузгодженість зумовлена відсутністю закріплення на законодавчому рівні визначення цих понять, а також широким науковим дискурсом термінологічних проблем видової класифікації туризму. Існує ряд різновекторних підходів до змісту понять ностальгійний і меморіальний туризм, як в українській, так і в американській, європейській і російській науці. У вітчизняних дослідженнях термін "dark tourism" перекладається по-різному українською, унаслідок чого утворюється величезний термінологічний розкид і підміна одного терміну безліччю випадкових варіантів його перекладу.

Ностальгійний туризм, як правило, химерно поєднується з пізнавальним, діловим або рекреаційним видами туризму. У цей час серед теоретиків і практиків туризму немає єдиної думки щодо позначення поняття ностальгійного туризму. Частина експертів у галузі туризму, кажучи про ностальгійний туризм, мають на увазі подорожі в місця безпосереднього проживання в минулому самих учасників або їхніх предків, включаючи зустрічі з родичами. Решта схильні розуміти ностальгійний туризм набагато ширше: як подорожі з метою відвідування територій історичного проживання представників "своїх" народів. Відповідно до прийнятого визначення у міжнародній класифікації, ностальгійний туризм вважається поняттям, яке синонімічно етнічному туризму. При цьому не зрозуміло, як у межах цього визначення можна охарактеризувати подорожі туристів, пов'язані з відвідуванням рідних місць. Етнічний туризм, насправді, має на увазі не лише знайомство зі своїми витоками, але і вивчення культури інших етносів, включаючи особисті контакти з населенням територій відвідування.

Меморіальний туризм часто ототожнюють із "темним туризмом", туризмом катастроф, цвинтарним туризмом, тобто тими видами туризму, де йдеться про увіковічнення пам'яті та відвідування пам'ятних місць, які створені задля того, аби не забути про певні важливі (часто жакливі, катастрофічні, негативні) події. Ці терміни з'явилися від 1990-х рр. і тому слабо окреслені в зарубіжній та вітчизняній літературі. Саме тому вони часто застосовуються паралельно та інколи вживаються щодо одної або кількох туристичних атракцій з темним (лихим) минулим. Інколи меморіальний, катастрофічний, цвинтарний, смертельний туризм об'єднують визначенням "темний туризм", виділяючи їх як види останнього.

Інша методологічна проблема пов'язана з класифікацією меморіального та ностальгійного туризму. У цьому відношенні немає одностайної думки ні про кількість видів, ні про те, які види можуть взагалі бути включені в цю групу. До меморіального туризму різні автори відносять похмурий, смертельний, катастрофічний туризм. До ностальгійного – генеалогічний, сентиментальний туризм. У багатьох випадках ці види туризму взаємопов'язані. Тому складно досить чітко класифікувати туризм меморіальний і ностальгійний.

За кількістю вживаних термінів і акцентами дослідників видно, що всі поняття нових туристичних видів не взаємозамінні як для меморіального так і для ностальгійного туризму. Дослідники намагаються дати визначення подібних видів туризму, виходячи з досліджуваного матеріалу. Розкид туристичних об'єктів настільки великий, що зібрати їх усі всередині одного терміну в дослідників не виходить.

Ще один аспект цієї проблеми полягає в тому, що перелік нових видів туризму постійно розширюється. Найбільш часто до ностальгійного та меморіального туризму все ж відносять саме вузькоспеціалізовані і немасові види. Так, зазвичай кожному ностальгійному туристу складають індивідуальний маршрут. Щодо меморіального туризму, то існує думка, що це поняття обов'язково має охоплювати ідейних туристів, які відвідують відповідні місця, оскільки сама символіка місця не здатна зробити людину "меморіальним туристом".

Без сумніву меморіальний і ностальгійний туризм є різними видами туризму, що водночас мають спільні сторони. Зокрема метою ностальгійного туризму є не лише пошук родичів, відновлення родинних коренів, але й відвідування меморіальних пам'яток, пов'язаних із подіями минулого родини. Ностальгійний туризм дозволяє дізнатися та відновити ряд історичних фактів про події минулого, а також допомагає людині зробити

таку символічну подорож у дні своєї молодості (дитинства, юності), у місця колишнього проживання або навчання або в будь-яку, пам'ятну місцевість, яка мала для нього велике значення.

Наведений аналіз досліджень свідчить, що багатством знайомий меморіальний і ностальгійний туризм, проте ніхто не займається його вивченням досить докладно; лише деякі автори посилюються на автентичні джерела з вивчення цих видів туризму, а іноді крім згадки цього феномена дослідження далі не йдуть; кожен з авторів вибирає свій власний варіант перекладу досліджуваного терміна українською, не наводячи жодної аргументації на користь того або іншого варіанту. Усе це створює понятійне сум'яття, яке перешкоджає подальшому вивченню цих видів туризму. З іншого боку, варто зазначити, що вітчизняні дослідники роблять лише перші кроки щодо аналізу меморіального й ностальгійного туризму.

Список використаних джерел

1. Аніщенко А. П. Меморіальний туризм у контексті становлення громадянської самосвідомості (на прикладі українсько-польських відносин) / А. П. Аніщенко, М. О. Яріко // Актуальные научные исследования в современном мире: материалы VI Международной научно-практической интернет-конференции, 26–27 октября 2015 г., Переяслав-Хмельницкий. – Переяслав-Хмельницкий : [б. в.], 2015. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 84–89.
2. Велединский В. Г. Мрачный туризм. Взорная прихоть или потребность души / В. Г. Велединский // Устойчивое развитие туризма и модернизация экономики России: Материалы IV Международной научно-практической конференции, 6–9 сентября 2011 г., Улан-Удэ. – Улан-Удэ : Изд-во. БНЦ СО РАН, 2011. – С. 65–69.
3. Вільчинський А. О. Ностальгійний туризм у Тернопільській області: нові підходи до аспектів формування та перспектив розвитку / А. О. Вільчинський // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science, II (3). – 2014. – Issue 18, 2014. – Р. 100–103.
4. Вуйцик О. І. Розвиток сентиментального (ностальгійного) туризму в Україні / О. І. Вуйцик // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії. 36. наук. праць ; за ред. І. В. Смаля. – Ніжин : МІЛАНІК, 2009. – Вип. 3. – С. 40–46.
5. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
6. Заставецький Т. "Похмурий туризм" як відображення трагічних подій у історії та культурі народів / Т. Заставецький, Л. Заставецька // Наукові записки Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Географія. – 2011. – Вип. 1 (29). – С. 101–107.
7. Иванова Н. К. Некоторые особенности современной туристики, или к чему еще может / должен быть готов культуролог / Н. К. Иванова, О. Н. Масленникова // Известия Высших учебных заведений. Серия "Гуманитарные науки". – 2013. – Т. 4. – Вып. 3. – С. 228–234.
8. Карпова Г. А. Различные подходы к разработке систем классификации в туризме / Г. А. Карпова, Л. В. Хорева // Форсайт санаторно-курортной и туристской сферы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции 20–21 декабря 2012 г. – Анапа : [б. в.], 2012. – С. 377–380.
9. Карчевская Е. Н. Этнический туризм в Беларуси: проблемы и перспективы развития / Е. Н. Карчевская ; под общ. ред. В. В. Кириенко // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VIII междунар. науч. конф., 23–24 мая 2013 г. – Гомель : ГГТУ им. П. О. Сухого, 2013. – С. 341–342.
10. Кирилюк Л. М. Нові (нетрадиційні) види туризму України / Л. М. Кирилюк // Наукові записки Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: географія. – 2008 – Вип. 17 – С. 191–195.
11. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні : навч. посіб. / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003.
12. Кіптенко В. К. Менеджмент туризму : підручник / В. К. Кіптенко. – К. : Знання, 2010.
13. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К. : Знання, 2011.
14. Кольцова А. О. Состояние и перспективы развития ностальгического туризма в Беларуси для еврейской диаспоры / А. О. Кольцова // Беларусь в современном мире: материалы VI Междунар. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 26 апр. 2013 г. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. техн. ун-т им. П. О. Сухого ; под ред. В. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ им. П. О. Сухого, 2013. – С. 246–248.
15. Кузык С. П. Географія туризму : навч. посіб. / С. П. Кузык. – К. : Знання, 2011.
16. Кулайчук С. Некрополь как экскурсионный объект / С. Кулайчук // Наука-2008: сб. науч. ст. / ГрГУ им. Я. Купалы. – Гродно : ГрГУ, 2008. – С. 162–165.

17. Малетин С. С. Туризм специальных интересов: концептуальный подход исследования / С. С. Малетин // Вестн. Новосиб. гос. ун-та экономики и управления. – 2014. – № 4. – С. 218–25.
18. Малова Н. А. Этнический туризм: проблемы, тенденции, перспективы / Н. А. Малова // Туризм и культурное наследие : межвуз. сб. науч. тр. ; под ред. Д. Е. Луконина, Т. В. Черевичко. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – Вып. 1. – С. 44–51.
19. Мошняга Е. В. Концептосфера международного туризма в контексте межкультурной коммуникации / Е. В. Мошняга // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 4. – С. 146–151.
20. Муравська С. В. Етнічний туризм: до проблеми визначення терміну / С. В. Муравська // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів "Розвиток українського етнотуризму: проблеми та перспективи" (Львів, 2011 р.). – Л., 2011. – С. 70–74.
21. Никифорова Е. Торговці красою: заметки о ребрендинге эстонской деревни / Е. Никифорова // Вдали от городов: жизнь постсоветской деревни : сборник / Центр независимых социол. исслед. ; под ред. Е. Богдановой, О. Бредникова. – СПб. : Алетей, 2013. – С. 144–167.
22. Пархоменко Т. С. Антропологія туризму / Т. С. Пархоменко // Філософія туризму : навч. посіб. / авт.-розроб.: В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, Я. В. Любимий та ін. ; Київський ун-т туризму, економіки і права. – К. : Кондор, 2009. – С. 57–65.
23. Пуцентилю П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємства : навч. посіб. / П. Р. Пуцентилю. – К. : Центр навч. літ., 2007.
24. Рожнова В. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід / В. Рожнова, Н. Терес // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39. – С. 35–44.
25. Рунців О. Історичний та меморіальний туризм в Тернопільській області / О. Рунців // Історія української географії. – 2008. – Вип. 18. – С. 47–51.
26. Рыбакова Е. В. Особенности употребления термина "Dark tourism" в отечественных и зарубежных исследованиях / Е. В. Рыбакова // European Social Science Journal. – 2014. – № 1–1 (40). – P. 202–209.
27. Етнотуризм – що это? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mede.su/content/78/read246.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
28. Ashworth G. J. Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on "dark" tourism / G. J. Ashworth, R. K. Isaac // Tourism Recreation Research. – 2015. – Vol. 40. – Iss. 3. – P. 316–325.
29. Ashworth G. J. Moving from Blue to Grey Tourism: Reinventing Malta / G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge // Tourism Recreation Research. – 2005. – Vol. 30. – Iss. 1. – P. 45–54.
30. Bhandari K. Imagining the Scottish nation: tourism and homeland nationalism in Scotland / K. Bhandari // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19. – Iss. 9. – P. 913–929.
31. Clarke P. The Fromelles Interment 2010: dominant narrative and reflexive thanatourism / P. Clarke, A. McAuley // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19. – Iss. 11. – P. 1103–1119.
32. Collins-Kreiner N. Dark tourism as /is pilgrimage / N. Collins-Kreiner // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19. – Iss. 12. – P. 1185–1189.
33. Dalton D. Dark Tourism and Crime / D. Dalton. – London ; New York : Routledge, 2015.
34. Dann G. M. S. Slavery, Contested Heritage and Thanatourism / G. M. S. Dann, A. V. Seaton // International Journal of Hospitality & Tourism Administration. – 2001. – Vol. 2. – Iss. 3–4. – P. 1–29.
35. Darlington Ch. Dark tourism: a school visit to Flanders / Ch. Darlington // Bereavement Care. – 2014. – Vol. 33. – Iss. 2. – P. 44–47.
36. Feng K. An Exploratory Study of the Tourism, Migration-Immigration Nexus: Travel Experiences of Chinese Residents in New Zealand / K. Feng, S. J. Page // Current Issues in Tourism. – 2000. – Vol. 3. – Iss. 3. – P. 246–261.
37. Friedrich M. Beauty versus tragedy: thanatourism and the memorialisation of the 1994 Rwandan Genocide / M. Friedrich, T. Johnston // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2013. – Vol. 11. – Iss. 4. – P. 302–320.
38. Golańska D. Affective spaces, sensuous engagements: in quest of a synaesthetic approach to "dark memorials" / D. Golańska // International Journal of Heritage Studies. – 2015. – Vol. 21. – Iss. 8. – P. 773–790.
39. Hartmann R. Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research / R. Hartmann // Journal of Heritage Tourism. – 2014. – Vol. 9. – Iss. 2. – P. 166–182.
40. Hertzog A. "Tourism and Memory, Tourism as Memorial, Memories of Tourism" [Електронний ресурс] / A. Hertzog, R. Knafo, P. Barrière // Tourism review. – Режим доступу: http://viatourismreview.com/wp-content/uploads/2015/06/Tourisme_Memoire_EN.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
41. Higginbotham G. Seeking roots and tracing lineages: constructing a framework of reference for roots and genealogical tourism / G. Higginbotham // Journal of Heritage Tourism. – 2012. – Vol. 7. – Iss. 3. – P. 189–203.
42. Huang W.-J. Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants / W.-J. Huang, G. Ramshaw, W. C. Norman // Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment. – 2016. – Vol. 18. – Iss. 1. – P. 59–79.
43. Iorio M. Diaspora and Tourism: Transylvanian Saxons Visiting the Homeland / M. Iorio, A. Corsale // Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment. – 2013. – Vol. 15. – Iss. 2. – P. 198–232.
44. Kamber M. Dark heritage tourism and the Sarajevo siege / M. Kamber, T. Karafotias, T. Tsitoura // Journal Of Tourism And Cultural Change. – 2016. – Vol. 14. – Iss. 3. – P. 255–269.
45. Kerr M. Overlooked encounters: young tourists' experiences at dark sites / M. M. Kerr, R. H. Price // Journal Of Heritage Tourism. – 2016. – Vol. 11. – Iss. 2. – P. 177–185.
46. Kim S. Local community perspectives towards dark tourism development: The case of Snowtown, South Australia / S. Kim, G. Butler // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2015. – Vol. 13. – Iss. 1. – P. 78–89.
47. King B. What is ethnic tourism? An Australian perspective / B. King // Tourism Management. – 1994. – Vol. 15. – Iss. 3. – P. 173–176.
48. Marschall S. "Personal memory tourism" and a wider exploration of the tourism-memory nexus / S. Marschall // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2012. – Vol. 10. – Iss. 4. – P. 321–335.
49. Marschall S. "Homesick tourism": memory, identity and (be)longing / S. Marschall // Current Issues in Tourism. – 2015. – Vol. 18. – Iss. 9. – P. 876–892.
50. Marschall S. Touring memories of the erased city: memory, tourism and notions of "home" / S. Marschall // Tourism Geographies. An International Journal of Tourism Space, Place and Environment. – 2015. – Vol. 17. – Iss. 3. – P. 332–349.
51. Marschall S. Tourism and remembrance: the journey into the self and its past / S. Marschall // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2014. – Vol. 12. – Iss. 4. – P. 335–348.
52. Miles S. Battlefield sites as dark tourism attractions: an analysis of experience / S. Miles // Journal Of Heritage Tourism. – 2014. – Vol. 9. – Iss. 2. – P. 134–147.
53. Oren G. The Yad Vashem Holocaust Museum: educational dark tourism in a futuristic form / G. Oren, A. Shani // Journal Of Heritage Tourism. – 2012. – Vol. 7. – Iss. 3. – P. 255–270.
54. Pelliccia A. In the family home: roots tourism among Greek second generation in Italy / A. Pelliccia // Current Issues In Tourism. – 2016. – P. 1–16.
55. Pezzullo Ph. C. "This is the only tour that sells": tourism, disaster, and national identity in New Orleans / Ph. C. Pezzullo // Journal Of Tourism And Cultural Change. – 2009. – Vol. 7. – Iss. 2. – P. 99–114.
56. Powell R. Dark London: dimensions and characteristics of dark tourism supply in the UK capital / R. Powell, K. Iankova // Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research. – 2016. – Vol. 27. – Iss. 3. – P. 339–351.
57. Prideaux B. The Need to Use Disaster Planning Frameworks to Respond to Major Tourism Disasters / B. Prideaux // Journal of Travel & Tourism Marketing. – 2004. – Vol. 15. – Iss. 4. – P. 281–298.
58. Ritchie B. Tourism Disaster Planning and Management: From Response and Recovery to Reduction and Readiness / B. Ritchie // Current Issues in Tourism. – 2008. – Vol. 11. – Iss. 4. – P. 315–348.
59. Robbie D. Touring Katrina: Authentic Identities and Disaster Tourism in New Orleans / D. Robbie // Journal Of Heritage Tourism. – 2008. – Vol. 3. – Iss. 4. – P. 257–266.
60. Russell D. W. Nostalgic Tourism / D. W. Russell // Journal Of Travel & Tourism Marketing. – 2008. – Vol. 25. – Iss. 2. – P. 103–116.
61. Ryan C. The Buried village, New Zealand – An example of dark tourism? / C. Ryan, R. Kohli // Asia Pacific Journal of Tourism Research. – 2006. – Vol. 11. – Iss. 3. – P. 211–226.
62. Seaton A. V. Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism / A. V. Seaton // International Journal of Heritage Studies. – 1996. – Vol. 2. – Iss. 4. – P. 234–244.
63. Sellick M. Discovery, Connection, Nostalgia: Key Travel Motives Within the Senior Market / M. C. Sellick // Journal of Travel & Tourism Marketing. – 2004. – Vol. 17. – Iss. 1. – P. 55–71.
64. Sharpley R. The Tsunami and Tourism: A Comment / R. Sharpley // Current Issues In Tourism. – 2005. – Vol. 8. – Iss. 4. – P. 344–349.
65. Stone Ph. R. Dark tourism and the cadaveric carnival: mediating life and death narratives at Gunther von Hagens' Body Worlds / P. R. Stone // Current Issues In Tourism. – 2011. – Vol. 14. – Iss. 7. – P. 685–701.
66. Sun Y. Cognition of disaster risk in a tourism community: an agricultural heritage system perspective / Y. Sun, H. Zhou, G. Wall, Y. Wei // Journal Of Sustainable Tourism. – 2017. – Vol. 25. – Iss. 4. – P. 536–553.
67. Wiedel Heidelberg B. A. Managing ghosts: exploring local government involvement in dark tourism / B. A. Wiedel Heidelberg // Journal Of Heritage Tourism. – 2015. – Vol. 10. – Iss. 1. – P. 74.
68. Winter C. Tourism, social memory and the great war / C. Winter // Annals of Tourism Research. – 2009. – Vol. 36. – № 4. – P. 607–626.
69. Wright A. Destination Ireland: an ancestral and emotional connection for the American tourist / A. S. Wright // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2009. – Vol. 7. – Iss. 1. – P. 22–33.
70. Wright D. Local community perceptions of disaster tourism: the case of L'Aquila, Italy / D. Wright, R. Sharpley // Current Issues In Tourism. – 2016. – P. 1–17.
71. Yankholmes A. Rethinking slavery heritage tourism / A. Yankholmes, B. Mc Kercher // Journal Of Heritage Tourism. – 2015. – Vol. 10. – Iss. 3. – P. 233–247.
72. Yankovska G. Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone / G. Yankovska, K. Hannam // Current Issues in Tourism. – 2014. – Vol. 17. – Iss. 10. – P. 929–939.

References

1. ANISHCHENKO, A. P., YARIKO, M. O. (2015) Memorialnyi turyzm u konteksti stanovlennia hromadianskoj samovidomosti (na przykladi ukrainsko-polskich vidnosyn). In: *Proceedings of "Aktualnye nauchnye*

issledovaniia v sovremenom mire" VIth international internet-conference, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 26-27 October 2015. Pereiaslav-Khmelnytskyi: [s. n.], pp. 84–89.

2. VELEDINSKIY, V. G. (2011) Mrachnyi turizm. Vzdornaia prikhod ili potrebnost dushi. In: *Proceedings of "Ustojchivoe razvitie turizma i modernizatsiya ekonomiky Rossii" IVth international conference, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 6-9 September 2011*. Ulan-Ude: Izdatelstvo BNTS SO RAN, pp. 65–69.

3. VILCHYNSKYI, A. O. (2014) Nostalichnyi turizm u Ternopilskii oblasti: novi pidkody do aspektiv formuvannia ta perspektiv rozvytku. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*, II (3), 18, pp. 100–103.

4. VUITSYK, O. I. (2009) Rozvytok sentymentalnoho (nostalhiinoho) Turyzmu v Ukraini. In: I. V. Smalii (ed.) *Heohrafiia. Ekonomika. Ekologhiia. Turizm: rehionalni studii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 3. Nizhyn: MILANIK, pp. 40–46.

5. Pro turizm: Zakon Ukrainy, № 324/95-BP [1995]. [Online] Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-bp>. [Accessed: 19 October 2016].

6. ZASTAVETSKYI, T., ZASTAVETSKA, L. (2011) "Pokhmuryi turizm" yak vidobrazhennia trahichnykh podii u istoroo ta kulturi narodiv. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria Heohrafiia*. 1 (29), 101–127.

7. IVANOVA, N. K., MALENNIKOVA, O. N. (2013) Nekotorye osobennosti sovremennoi turistiki, ili k chemu eshe mozhet / dolzhen byt' gotov kul'turolog. *Izvestiia Vysshiaia Vysshiaia uchebnykh zavedenij. Seria "Gumanitarnye nauki"*. 4 (3), 228–234.

8. KARPOVA, G. A., KHOREVA, L. V. (2012) Razlichnye podkhody k razrabotke system klassifikatsii v turizme. In: *Proceedings of "Forsait sanatorno-kurortnoi b turistsoj sfery" all-Russia conference, Anapa, 20-21 December 2012*. Anapa: [s. n.], pp. 377–380.

9. KARACHEVSKAYA, E. N. (2013) Etnicheskij turizm v Belarusi: problem i perspektivy razvitiia. In: *Proceedings of "Mentalitet slavyan i integratsionnye protsessy: istoriya, sovremennost', perspektivy" VIIIth conference, 23-24 May 2013*. Gomel: GGTU im. P. O. Sukhogo, pp. 341–342.

10. KYRYLIUK, L. M. (2008) Novi (netradytsiini) vydy turizmu Ukrainy. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seria: Heohrafiia*. 17, 191–195.

11. KYFIAK, V. F. (2003) Orhanizatsiia turystychnoi dialnosti v Ukraini: navchalnyi posibnyk. Chernivtsi: Knyhy-XXI.

12. KIPTENKO, V. K. (2010) *Menedzhment turizmu: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia.

13. KLIAP, M. P. (2011) *Suchasni riznovydy turizmu: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Znannia.

14. KOLTSOVA, A. O. (2013) Sostoyanie i perspektivy razvitiia nostalgicheskogo turizma v Belarusi dlya evrejskoj diaspori. In: *Proceedings of "Belarus' v sovremenom mire" VIth conference, 26 April 2013*. Gomel: GGTU im. P. O. Sukhogo, pp. 246–248.

15. KUZYK, S. P. (2011) *Heohrafiia turizmu: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Znannia.

16. KULAJCHUK, S. (2008) Nekropol' kak ekskursionnyj ob'ekt. In: A. I. Borko (ed.) *Nauka-2008: sbornik nauchnykh trudov*. Grodno: GRGU, pp. 162–165.

17. MALETIN, S. S. (2014) Turizm spetsialnykh interesov: kontseptual'nyj podkhod issledovaniia. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i upravleniia*. 4, 218–225.

18. MALOVA, N. A. (2002) Etnicheskij turizm: problem, tendentsii, perspektivy. In: D. E. Lukonin, T. V. Cherevichko (eds.) *Turizm i kulturnoe nasledie*. Vol. 1. Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta, pp. 44–51.

19. MOSHNYAGA, E. V. (2008) Kontseptosfera mezhdunarodnogo turizma v kontekste mezhkulturnoj komunikatsii. *Znanie. Ponimanie. Umenie*. 4, 146–151.

20. MURAVSKA, S. V. (2011) Etnichnyi turizm: do problem vyznachennia terminy. In: *Proceedings of "Rozvytok ukrainskoho etnoturizmu: problem ta perspektivy" all-Ukraine conference, Lviv, 2011*. Lviv: [s. n.], pp. 70–74.

21. NIKIFIROVA, E. (2013) Torgovtsy krasotoj: zametki o rebrendinge estonskoj derevni. In: E. Bogdanova, O. Brednikova (eds.) *Vdali ot gorodov: zhizn' possovetsoj derevni*. Saint Petersburg: Aleteja, pp. 144–167.

22. PARKHOMENKO, T. S. (2009) Antropolohiia turizmu. In: V. S. Pazenok et al (eds.) *Filosofiia turizmu: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchychykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Kondor, pp. 57–65.

23. PUTSENTEILO, P. R. (2007) *Ekonomika i orhanizatsiia turystychno-hotelnogo pidpriemstva: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchychykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.

24. ROZHNOVA, V., TERES, N. (2013) Problemy ta perspektivy rozvytku etnoturizmu: zarubizhnyi ta ukrainskyi dosvid. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 39, 32–44.

25. RUNTSIV, O. (2008) Istoričniy turizm v ternopilskii oblasti. *Istoriia ukrainskoj heohrafiia*. 18, 47–51.

26. RYBAKOVA, E. V. (2014) Osobennosti uporebreniia termina "Dark tourism" v otechestvennykh i zarubezhnykh issledovaniyakh. *European Social Science Journal*. 1–1 (40), 202–209.

27. Etnoturizm – chto eto? [Online] Available from: <http://www.mede.su/content/78/read246.html>. [Accessed: 19 October 2016].

28. ASHWORTH, G. J. (2015) Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on "dark" tourism. *Tourism Recreation Research*. 40 (3), 316–325.

29. ASHWORTH, G. J. (2005) Moving from Blue to Grey Tourism: Reinventing Malta. *Tourism Recreation Research*. 30 (1), 45–54.

30. BHANDARI, K. (2016) Imagining the Scottish nation: tourism and homeland nationalism in Scotland. *Current Issues in Tourism*. 19 (9), 913–929.

31. CLARKE, P., McAULEY, A. (2016) The Fromelles Interment 2010: dominant narrative and reflexive thanatourism. *Current Issues in Tourism*. 19 (11), 1103–1119.

32. COLLINS-KREINER, N. (2016) Dark tourism as / is pilgrimage. *Current Issues in Tourism*. 19 (12), 1185–1189.

33. DALTON, D. (2015) *Dark Tourism and Crime*. London; New York: Routledge.

34. Dann, G. M. S., SEATON, A. V. (2001) Slavery, Contested Heritage and Thanatourism. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*. 2 (3–4), 1–29.

35. DARLINGTON, Ch. (2014) Dark tourism: a school visit to Flanders. *Bereavement Care*. 33 (2), 44–47.

36. FENG, K., PAGE, S. J. (2000) An Exploratory Study of the Tourism, Migration-Immigration Nexus: Travel Experiences of Chinese Residents in New Zealand. *Current Issues in Tourism*. 3 (3), 246–281.

37. FRIEDRICH, M., JOHNSTON, T. (2013) Johnston Beauty versus tragedy: thanatourism and the memorialisation of the 1994 Rwandan Genocide. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 11 (4), 302–320.

38. GOLANSKA, D. (2015) Affective spaces, sensuous engagements: in quest of a synaesthetic approach to "dark memorials". *International Journal Of Heritage Studies*. 21 (8), 773–790.

39. HARTMANN, R. (2014) Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research. *Journal of Heritage Tourism*. 9 (2), 166–182.

40. HERTZOG, A., KNAFOU, R., BARRIÈRE, P. (2015) "Tourism and Memory, Tourism as Memorial, Memories of Tourism". [Online] *Tourism review*. Available from http://viatourismreview.com/wp-content/uploads/2015/06/Tourisme_Memoire_EN.pdf. [Accessed: 19 October 2016].

41. HIGGINBOTHAM, G. (2012) Seeking roots and tracing lineages: constructing a framework of reference for roots and genealogical tourism. *Journal of Heritage Tourism*. 7 (3), 189–203.

42. HUANG, W.-J., RAMSHAW, G., NORMAN, W. C. (2016) Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. 18 (1), 59–79.

43. IORIO, M., CORSALE, A. (2013) Corsale Diaspora and Tourism: Transylvanian Saxons Visiting the Homeland. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. 15 (2), 198–232.

44. KAMBER, M., KARAFOTIAS, TSITOURA, T. (2016) Dark heritage tourism and the Sarajevo siege. *Journal Of Tourism And Cultural Change*. 14 (3), 255–269.

45. KERR, M. M., PRICE, R. H. (2016) Price Overlooked encounters: young tourists' experiences at dark sites. *Journal Of Heritage Tourism*. 11 (2), 177–185.

46. KIM, S., BUTLER, G. (2015) Local community perspectives towards dark tourism development: The case of Snowtown, South Australia. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 13 (1), 78–89.

47. KING, B. (1994) What is ethnic tourism? An Australian perspective. *Tourism Management*. 15, (3), 173–176.

48. MARSCHALL, S. (2012) "Personal memory tourism" and a wider exploration of the tourism–memory nexus. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 10, (4), 321–335.

49. MARSCHALL, S. (2015) "Homesick tourism": memory, identity and (be)longing. *Current Issues in Tourism*. 18 (9), 876–892.

50. MARSCHALL, S. (2015) Touring memories of the erased city: memory, tourism and notions of "home". *Tourism Geographies. An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. 17 (3), 332–349.

51. MARSCHALL, S. (2014) Tourism and remembrance: the journey into the self and its past. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 12 (4), 335–348.

52. MILES, S. (2014) Battlefield sites as dark tourism attractions: an analysis of experience. *Journal Of Heritage Tourism*. 9 (2), 134–147.

53. OREN, G., SHANI, A. (2012) Shani The Yad Vashem Holocaust Museum: educational dark tourism in a futuristic form. *Journal Of Heritage Tourism*. 7 (3), 255–270.

54. PELLICIA, A. (2016) In the family home: roots tourism among Greek second generation in Italy. *Current Issues In Tourism*. 1–16.

55. PEZZULLO, Ph. C. (2009) "This is the only tour that sells": tourism, disaster, and national identity in New Orleans. *Journal Of Tourism And Cultural Change*. 7 (2), 99–114.

56. Powell, R., Iankova, K. (2016) Dark London: dimensions and characteristics of dark tourism supply in the UK capital. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*. 27 (3), 339–351.

57. PRIDEAUX, B. (2004) The Need to Use Disaster Planning Frameworks to Respond to Major Tourism Disasters. *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 15 (4), 281–298.

58. RITCHIE, B. (2008) Tourism Disaster Planning and Management: From Response and Recovery to Reduction and Readiness. *Current Issues in Tourism*. 11 (4), 315–348.

59. ROBBIE, D. (2008) Touring Katrina: Authentic Identities and Disaster Tourism in New Orleans. *Journal Of Heritage Tourism*. 3 (4), 257–266.

60. RUSSELL, D. W. (2008) Nostalgic Tourism. *Journal Of Travel & Tourism Marketing*. 25 (2), 103–116.

61. RYAN, C., KOHLI, R. (2006) The Buried village, New Zealand – An example of dark tourism? *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. 11 (3), 211–226.

62. SEATON, A. V. (1996) Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*. 2 (4), 234–244.
63. SELICK, M. C. (2005) Discovery, Connection, Nostalgia: Key Travel Motives Within the Senior Market. *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 17 (1), 55–71.
64. SHARPLEY, R. (2005) The Tsunami and Tourism: A Comment. *Current Issues In Tourism*. 8 (4), 344–349.
65. STONE, Ph. R. (2011) Dark tourism and the cadaveric carnival: mediating life and death narratives at Gunther von Hagens' Body Worlds. *Current Issues In Tourism*. 14 (7), 685–701.
66. SUN, Y. et al (2017) Cognition of disaster risk in a tourism community: an agricultural heritage system perspective. *Journal Of Sustainable Tourism*. 25 (4), 536–553.

67. WIELDE HEIDELBERG, B. A. (2015) Managing ghosts: exploring local government involvement in dark tourism. *Journal Of Heritage Tourism*. 10 (1), 74.
68. WINTER, C. (2009) Tourism, social memory and the great war. *Annals of Tourism Research*. 36 (4), 607–626.
69. WRIGHT, A. S. (2009) Destination Ireland: an ancestral and emotional connection for the American tourist. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 7 (1), 22–33.
70. WRIGHT, D. (2016) Local community perceptions of disaster tourism: the case of L'Aquila, Italy. *Current Issues In Tourism*. 1–17.
71. YANKHOLMES, A., MCKERCHER, B. (2015) Rethinking slavery heritage tourism. *Journal Of Heritage Tourism*. 10 (3), 233–247.
72. YANKOVSKA, G., HANNAM, K. (2014) Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone. *Current Issues in Tourism*. 17 (10), 929–939.

Надійшла до редколегії 28.11.16

M. Kazmyrchuk, Dr.habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEMORIAL AND NOSTALGIC TOURISM IN THE DOMESTIC AND FOREIGN STUDIES

There is an active development of new types of tourism now, among which are the memorial and nostalgic tourism. One can find a big number of research papers by Ukrainian and foreign scholars that deal with these new types of tourism. Currently, there is no consensus regarding the designation of the concept of nostalgia and memorial tourism among the theorists and practitioners of such tourism. This papers aims to analyse the terminological options and nostalgic memorial tourism, as well as the allocation of the overall trends in the study of these new types of tourism in the domestic and foreign studies.

Key words: memorial tourism, nostalgia tourism, domestic and foreign studies, new types of tourism.

УДК 94(477):351.853:726:27-523.42"18/19"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.06>

І. Кравченко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КИЇВСЬКА АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА:

ЗАХОДИ З РЕМОНТУ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Андріївська церква є визнаним шедевром архітектури Києва. На основі аналізу архівних джерел висвітлюється історія ремонтів церкви у XIX – на початку XX ст. Розглядаються причини, із яких будівля постійно їх потребувала. Приділяється увага джерелам фінансування капітальних і поточних ремонтів храму й гори, на якій він побудований. Згадуються особи, які відіграли особливу роль у справі збереження пам'ятки. Досліджується роль Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва в охороні Андріївської церкви.

Ключові слова: Київська Андріївська церква, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Ф.-Б. Растреллі, А. М. Муравйов, Федір Титов.

Унікальна пам'ятка архітектури XVIII ст., Київська Андріївська церква, була побудована у 1744–1755 рр. за ініціативою російської імператриці Єлизавети Петрівни за проектом відомого архітектора Ф.-Б. Растреллі під керівництвом архітектора І. Ф. Мічуріна. Із різних причин церква не була відкрита до смерті імператриці, і освячена лише в 1767 р. [23, арк. 1–1 зв.].

Красі витонченої будівлі сприяє і її місце розташування на одній із найвищих гір центральної частини Києва. Сміливий вибір місця для церкви був причиною повільного її будівництва, надзвичайної його дорожнечі й особливо її подальшої долі.

У перші часи після смерті імператриці Єлизавети Петрівни про храм "забули", так що навіть на час освячення він уже потребував досить значного ремонту. Спочатку церква знаходилась у завідуванні імператорського двору. Пізніше, у кінці XVIII ст., храм передали "на баланс" київському міському магістрату, який однак досить швидко від нього відмовився. Нарешті, у XIX ст. він надійшов у завідування Св. Синоду і київського єпархіального начальства [18, арк. 1 зв.]. Усі перераховані установи піклувались, як могли, про церкву, починаючи її ремонти звичайно в той час, коли храму загрожувало руйнування. Однак жодна з них не виділяла постійних коштів на його утримання. Унаслідок цього, пам'ятка, незважаючи на свою виняткову історичну, архітектурну і художню важливість, за виразом її настоятеля, відомого історика церкви, професора Київської Духовної Академії протоієрея Федора Титова, "буквально влачит своє жалкое существование вот уже в течении почти 200 лет" (на 1917 р.) [22, арк. 103 зв.].

Андріївську церкву з часу її освячення неодноразово ремонтували. Відомо, принаймні, про досить значні ремонти у 1787 р., 1825 – 1832 рр., 1844 – 1846 рр., 1866–1869 рр., 1894–1895 рр.

Звичайно, певні "косметичні", дрібні ремонти робились постійно. Так, у 1800 р. церкву поштукатурили і зробили ще деякі незначні виправлення за рахунок коштів Київського магістрату, на що витратили 891 руб. 74 коп. (слід зазначити, що в той час храм і мали ремонтувати саме за рахунок "бюджету" Києва). Цікаво, що наступного року магістрат повернув собі більшу частину цієї суми (700 руб.), забравши кошти, пожертвовані Андріївській церкві "от dobroхитного подаяння" [1, арк. 12, 18-18 зв.].

Отже, незважаючи на зобов'язання Київського магістрату ремонтувати Андріївську церкву за рахунок міських коштів, частіше за все на це витрачались гроші самого храму, і на такі витрати ще потрібен був дозвіл єпархіальної влади. Так, у 1805 р. священик Андріївської церкви Михайло Семеновський доповідав митрополиту Київському Серапіону, що зіпсувались сходи при церкві, і запитував: чи просити про ремонт міську владу, чи використати на це власні 142 руб. На це послідувала резолюція митрополита: дозволити все полагати за наявні зараз у церкви гроші [2, арк. 1–3]. Таку ж ситуацію бачимо в 1809 р., коли 24 липня церкву пошкодило під час бурі, єпархіальна влада наказала все виправити "на церковну суму". Тоді відремонтували три бані, вікна, під керівництвом міського архітектора А. Меленського замінили два погнуті хрести [3, арк. 1–2; 4, арк. 1–2]. У 1811–1812 рр. ремонтували сходи, вікна, штукатурили та фарбували колони, згідно розпо-

рядження митрополита Серапіона, знову за рахунок самої церкви [5, арк. 1–5].

У 1814–1815 рр. церква потребувала серйозного ремонту. Настоятель протоієрей Михайло Семеновський доповідав митрополиту, що потрібно перекрити дах будівлі і бані, замінити поламані й погнуті хрести, поштукатурити, пофарбувати храм, замінити дерев'яні двері на залізні, а також сходи, перила, на що у парафії немає коштів [6, арк. 1]. Митрополит Серапіон розпорядився, щоб причт церкви звернувся з питання ремонту до київського віце-губернатора, який у 1816 р. доручив київському архітектору Андрію Меленському підготувати відповідний кошторис. Проте у 1820 р. справа не зрушилась з місця [6, арк. 1 зв.].

Ситуація змінилась, коли Київським митрополитом став Євгеній (Болховітінов). У 1826 р. за його розпорядженням була створена будівельна комісія з ремонту Андріївської церкви [7, арк. 1]. Київська казенна палата виділила 25287 руб. на ремонт храму. Під час цього ремонту, який продовжувався до 1831 р., будівлю поштукатурили, пофарбували стіни, переробили контрфорси фундаменту, відреставрували орнаменти над вікнами, поставили металеві двері та віконниці з засувами, перекрили бані залізом, покрили велику баню зірками, полагодили і позолотили хрести, вимостили майданчик навколо церкви цеглою замість дощок, замінили сходи та перила навколо будівлі [7, арк. 10 зв., 11, 11 зв., 21, 23, 24, 35, 39, 40–44, 46].

У 1844–1846 рр. за Київського митрополита Філарета за його розпорядженням знову створили комісію з ремонту Андріївської церкви під керівництвом ключаря Києво-Софійського собору протоієрея Тимофія Сухобрусова. З повітового казначейства на ремонт виділили 19848 руб. Цього разу знову штукатурили будівлю, перекрили бані англійською жерстю, замінили хрест, за проектом київського єпархіального архітектора П. Спарро зробили капітальні чавунні сходи до церкви і чавунну огорожу, вимостили майданчик біля церкви чавунними ж плитами. Крім того, у будинку під церквою повністю замінили дерев'яні підлогу, стелю та сходи [20, арк. 1, 1 зв., 19, 22–22 зв., 24, 43 зв. – 46, 53; 8, арк. 5–5зв.].

У 1852 р. за церковний рахунок будівлю храму частково поштукатурили, замінили поржавілу частину даху та водостічні труби [9, арк. 1]. Крім того, на стан церкви звернув увагу Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, який, з огляду на запланований візит до Києва імператора Миколи I, розпорядився терміново пофарбувати будівлю храму та житлові приміщення під ним. Оскільки в Андріївській церкві не вистачало коштів на це, митрополит Філарет розпорядився витратити на ремонт гроші Софійського собору [9, арк. 4–4 зв.].

Крім ремонтів самої церкви, доводилось постійно слідкувати за станом гори, на якій вона стояла. Так, у 1846 р. командир київської інженерної команди інженер Клименко склав проект з профілями на укріплення гори. У пояснювальній записці він відзначив, що ця гора крута, стрімка, страждає від потоків дощових і весняних вод, і якщо своєчасно не вжити заходів, вона обвалиться [10, арк. 1]. Проте проект Клименка так і залишився на папері. У 1858 р. стан гори різко погіршився. Крім того, що вона осіла, ледве помітна у 1846 р. вибоїна на горі через дванадцять років перетворилась на провалля. Настоятель церкви протоієрей Іоанн Шаббатівич у 1858 р. звернувся до Київської духовної консисторії з проханням реалізувати проект Клименка [10, арк. 1 зв. – 2]. Київська губернска будівельна комісія його розглянула, визнала застарілим і доручила скласти свій проект та кошторис на укріплення гори інженеру Проскуракову [10, арк. 8–8 зв.]. Останній зробив проект у

1859 р., але він загубився, і гору укріплювали за проектом інженера Г. Полібіна у 1861 р. [10, арк. 12, 14–15].

Наступний значний ремонт Андріївської церкви пов'язаний з ім'ям Андрія Миколайовича Муравйова, камергера російського імператорського двору, відомого релігійного письменника, мандрівника, драматурга і поета. Оселившись навпроти церкви на честь його небесного покровителя, Муравйов особливо про неї піклувався. Спочатку він зайнявся її нижньою частиною, де в 1864 р. у підземеллі під вітарем влаштував церкву на честь преп. Сергія Радонезького з оригінальним чавунним іконостасом [11, арк. 1–2; 22, арк. 25]. (Оскільки від постійної підвищеної вологості повітря всі дерев'яні предмети тут швидко руйнувались, у 1880 р. дерев'яну підлогу замінили чавунними плитами, а престол та жертвник зробили кам'яними) [13, арк. 1–2].

Після цього Муравйов вирішив, з огляду на наближення столітнього ювілею храму, що потрібно відреставрувати і верхню церкву в її колишньому розкішному вигляді: оновити її сріблясті бані, визолотити всередині і зовні всі її капітелі та ліпні прикраси. У цьому йому допоміг П. Н. Батюшков, котрий випросив при дворі 10 тис. руб. на відновлення храму [22, арк. 25 зв.].

У 1866 р. після отримання коштів був створений тимчасовий комітет, який очолив А. М. Муравйов [12, арк. 4]. Під час ремонту всі бані церкви перекрили новим білим залізом, перекрили та пофарбували зеленою фарбою дах, відновили орнаменти вікон бані, поштукатурили і пофарбували стіни, всередині позолотили орнаменти і капітелі, стіни пофарбували олійною фарбою під мрамур [12, арк. 1–1 зв.].

Однак самій церкві загрожувала небезпека руйнування через зсуви гори, тому що глибокі вибоїни на той час вже дійшли до самої будівлі. Муравйов звернувся і до міністра внутрішніх справ, і до нового генерал-губернатора О. П. Безака, і добився виділення ще 26 тис. руб. на укріплення Андріївської гори [22, арк. 25 зв.]. Пізніше, у 1896–1897 рр., гору знову укріплювали [14, арк. 1–6].

На початку XX ст. благодійником церкви був її староста, київський купець Андрій Петрович Слінко. У 1912 р. він за власний рахунок влаштував електричне освітлення всередині і навколо храму, а також на сходах, що туди вели [15, арк. 1–3]. Наступного року також за рахунок старости перекрили алюмінієм церковні бані і визолотили хрести на них [16, арк. 1–4]. Тоді ж храм поштукатурили та пофарбували зовнішні стіни, вже за рахунок самої церкви [17, арк. 1–3].

Однак причет Андріївської церкви постійно відчував нестачу коштів на ремонті й утримання храму та на укріплення гори, на якій він побудований. Звичайно, на це час від часу виділялись певні, іноді досить значні, суми грошей з державного казначейства чи з спеціальних коштів Св. Синоду. Що ж стосувалось звичайного утримання храму, наприклад, оновлення ризниці, найму хористів і сторожів, це робилось за рахунок церковних прибутків і тих коштів, котрі жертвували церковні старости і благодійники, досить випадкових та незначних. Єдиним постійним джерелом прибутків був будинок для причту, побудований у 1895 р. Хоча цей будинок спочатку призначався для проживання членів причету, але через брак коштів на утримання храму квартири в ньому здавались в оренду. Проте більшість цих прибутків витрачалась на постійні ремонти будинку та зсувів його садиби [18, арк. 2–2 зв.].

Тому причет церкви у 1913 р. звернувся до Київського митрополита Флавіана з проханням посприяти отриманню Андріївською церквою постійного державного фінансування (6460 руб. на рік), за прикладом Києво-Софійського та Володимирського соборів. Мотивували це тим, що Андріївську церкву потрібно завжди утриму-

вати в належному стані не лише з огляду на його виняткове історичне і художнє значення, але й тому, що він привертає до себе загальну увагу, часто відвідується високопоставленими особами, які приїжджають до Києва. Найменші недоліки у стані церкви викликали сильні й різкі докори причту і старості, які просто не мали коштів на ремонт. З іншого боку, через особливості архітектурного стилю церкви, розкоші зовнішньої та внутрішньої відділки, значної площі позолоти, і через особливості місцевості, на якій її побудовано, утримання храму потребувало постійних значних витрат. Майже щороку причет змушений був виправляти штукатурку чи фарбувати зовнішні стіни [18, арк. 2 зв. – 3].

Митрополит Флавіан підтримав цю ініціативу, звернувся у Св. Синод із відповідним проханням. У Св. Синоді нібито погодилися на виділення коштів, проте чиновники його господарчого управління, розглянувши фінансовий звіт Андріївської церкви за десять років, зауважили, що щорічна перевитрата коштів не перевищує 300 руб., і визнали прохання про фінансування необґрунтованим [18, арк. 6–9].

У 1917 р. настоятель церкви протоієрей Федір Титов звернув увагу Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, членом якого він був, на сучасний стан церкви. З вересня 1917 р. протоієрей Федір Титов і староста церкви Павло Медведєв склали доповідну записку, у якій після короткої історичної довідки описали досить сумний сучасний стан храму [23, арк.1–2]. Повна відсутність коштів за виняткової дорожнечі і нестачі робочих рук протягом 1914–1917 рр. не давали можливості виконувати звичайні для Андріївської церкви щорічні ремонти і підтримувати будівлю і гору хоча б у задовільному стані. Залізний дах і водостічні труби заржавіли, зовнішня фарба вивітрилась, штукатурка обвалилась. Але особливо загрозливими були стан фундаменту і стін будівлі. Майданчик навколо храму, викладений пірогранітною плиткою, в багатьох місцях зіпсувався, в одному місці осів, і кризь неї проходить дощова і тала снігова вода. Через це руйнувався фундамент і стіни будівлі, в яких з'явилися загрозливі тріщини. Крім того, через очевидну зіпсованість підземних споруд, свого часу влаштованих для відведення ґрунтових вод, гора почала сильно осідати. Побоювались, що якщо негайно не вжити рішучих заходів, будівля може найближчим часом зовсім зруйнуватись [22, арк. 104].

Між тим, численні звернення причту і старости церкви до єпархіального начальства і до вищої військово-громадянської адміністрації з проханнями про невідкладний капітальний ремонт храму залишилися безрезультатними. На думку укладачів записки, для порятунку Андріївської церкви і забезпечення її майбутнього існування потрібно було б визнати її в законодавчому порядку державною пам'яткою, утримувати за державний рахунок, виділити кошти на негайний ремонт і на влаштування штольні для відведення ґрунтових вод [22, арк. 104].

Товариство 14 вересня 1917 р. створило комісію, котра 17 вересня оглянула будівлю церкви і оточуючу місцевість [21, арк. 102]. Члени комісії констатували, що укріплення Андріївської гори занепали, фундаменти церкви закладені неглибоко, і будівлі загрожує серйозна небезпека в випадку зсувів. Тріщина в будівлі церкви показувала, що район зсувів наблизився впритул до фундаментів церкви. Член товариства К.Ц. Піоро запропонував вжити заходів для укріплення всієї площі, на якій стоїть храм, шляхом створення штольні [21, арк. 103 зв.].

На засіданні 21 вересня 1917 р. для вирішення питання про охорону Андріївської церкви товариство постановило: 1) просити від імені товариства київське єпархіальне начальство про дозвіл негайно дослідити фундаменти Андріївської церкви зсередини храму з підвального поверху; 2) негайно знайти кошти для ви-

правлення верхнього майданчика, де відбувся обвал, і для дослідження ґрунтів гори, на якій стоїть церква, і з цією метою – а) від імені товариства просити київське міське управління про асигнування на негайне виконання робіт з охорони будівлі храму від загрожуючого їй руйнування до 1500 рублів із тих 10.000 рублів, котрі ним уже асигновані на роботи з укріплення Андріївської гори, б) звернутись від імені російського технічного товариства і представників архітектури в Києві до комісара тимчасового уряду зі справ колишнього міністерства двору й уділів Ф. А. Головіна з проханням про негайне виділення з сум відомства, що ним ліквідується, 5.000 рублів на невідкладне дослідження фундаментів і обґрунтування для з'ясування способів збереження пам'ятки від руйнування, в) від імені товариства просити київського міського комісара зі справ мистецтва М. Ф. Біляшівського про те, щоб він також просив комісара Ф. А. Головіна про виділення коштів на негайний ремонт храму, а київське міське управління – про створення міжвідомчої наради зі справ Андріївської церкви, г) від імені товариства звернутись до широких верств народу і до окремих меценатів мистецтва з друкованими закликами, в яких поставити до відома народ про той стан, в якому зараз знаходиться пам'ятка, д) маючи на увазі можливість відмови з боку київського міського управління у виділенні згаданих 1.500 рублів на негайне виправлення майданчика, де відбувся провал, просити від імені товариства кошти у єпархіального начальства [21, арк. 102-103].

На засіданні 8 жовтня 1917 р. товариство заслухало доповідь протоієрея Федора Титова про те, що зроблено для охорони будівлі Андріївської церкви після зібрання 21 вересня. 28 вересня будівлю храму й Андріївську гору оглядала міжвідомча комісія у складі члена київської міської управи А. Ф. Спіцина, інженерів В. Д. Рабчевського, К. Ц. Піоро, Л. А. Шварца, В. А. Безсмертного, архітектора Е. П. Брадтмана, комісара м. Києва зі справ мистецтва М. Ф. Біляшівського і П. В. Медведєва.

Комісія оглянула всю будівлю церкви, садибу Андріївської церкви і оточуючу її садибу П. В. Медведєва. В акті огляду описуються помічені комісією пошкодження у будівлі верхньої церкви (тріщини в різних місцях будинку), на майданчику, що оточував верхній храм, де утворилось глибоке провалля, у підпірній стіні, яка у північно-західному кутку значно осіла, причому контрфорси стіни відійшли від неї на кілька вершків, у нижніх приміщеннях будівлі, де в багатьох місцях помітні більш-менш значні тріщини.

Далі в акті констатувався факт, що зсуви гори, що відбулися восени 1916 і навесні 1917 р., підійшли до самого фундаменту. Стан будівлі церкви був визнаний вкрай загрозливим, а єдиний засіб для порятунку пам'ятки від руйнування, що пропонувався, було влаштування навколо церкви штольні, яка мала пов'язуватися з міською штольнею на Володимирській гірці.

Член товариства П. І. Голландський також оглядав будівлю церкви і гору 2 жовтня 1917 р. На його думку, тріщини в будівлі пам'ятки не залежали від зсувів і не здались йому особливо загрозливими, на відміну від тріщини в північно-західному кутку опорної стіни. Ця стіна без сумніву осіла через зсув прилеглого ґрунту, унаслідок чого відійшли від стіни контрфорси. Описане руйнування поки ще не торкнулось фундаменту церкви. Можливо, на це вплинуло й те, що опорна стіна церкви була побудована пізніше фундаменту і була закладена на значно меншій глибині. Крім того, західна частина церковної будівлі, де знаходилась Єлисаветинська церква і житлові приміщення, не була пов'язана безпосередньо з будівлею храму, а прибудована. Загалом Голландський визнав стан Андріївської церкви вкрай загрозливим через зсуви ґрунту [21, арк. 108–109 зв.].

Унаслідок товариство все ж добилось побудови штольневих колодязів навколо Андріївської церкви. Майстер Савелій Теплов, згідно договору від 14 жовтня 1917 р., зобов'язувався побудувати п'ять дерев'яних зрубних штольневих колодязів [22, арк. 117]. Крім того, на церковні кошти відремонтували дах і труби в церкві та церковному будинку і засипали провалля біля церкви [19, арк. 1–2, 5, 6].

Отже, у зазначений період часу Андріївську церкву неодноразово ремонтували та реставрували. На поточні ремонти кошти виділяла парафія, капітальні ж здійснювались за рахунок значних державних видатків. На початку ХХ ст., коли освічені представники київського суспільства усвідомили, що храм є не лише великою київською святинєю, історичною пам'яткою, пов'язаною з імператорським домом Романових, але й шедевром архітектури, уперше було поставлене питання про визнання її в законодавчому порядку державною пам'яткою з відповідним виділенням коштів на її ремонти та реставрацію.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 194, спр. 179. По сообщению Киевского магистрата касательно забранных протоиереем [Иосифом Зертис-] Каменским из ружной Андреевской церкви денег, и об даче оных в церковь на подчинку и прочее. – 1800–1801. – 26 арк.
2. Там само, ф. 127, оп. 199, спр. 116. По прошению старокиевской Андреевской государственной церкви священника Михаила Семеновского, о дозволении боковых сходы при оной церкви подчинить. – 1805. – 3 арк.
3. Там само, ф. 127, оп. 203, спр. 194. По прошению Старокиевской Андреевской ружной церкви протоиерея Афанасия Лагановского, о снятии двух согнутых железных крестов с оной церкви. – 1809. – 2 арк.
4. Там само, ф. 127, оп. 203, спр. 208. По сообщению губернского правления, с представлением сведения, что архитектор отправлен для утверждения крестов на Андреевской церкви. – 1809. – 2 арк.
5. Там само, ф. 127, оп. 206, спр. 42. По репорту старокиевской Андреевской ружной церкви протоиерея Афанасия Лагановского о дозволении произвести подчинку оной церкви. – 1812. – 5 арк.
6. Там само, ф. 127, оп. 214, спр. 68. О подчинке Старокиевской ружной Андреевской церкви. – 1820. – 2 арк.
7. Там само, ф. 127, оп. 220, спр. 135. По делу строительной комиссии, учрежденной для исправления ветхостей Старокиевской Андреевской церкви. – 1826 – 1834. – 55 арк.
8. Там само, ф. 127, оп. 805, спр. 18. Комитет об устройстве города Киева уведомляет, кому именно наблюдать и производить ремонтные работы и потребное исправление Андреевской церкви. – 1842–1843. – 6 арк.
9. Там само, ф. 127, оп. 824, спр. 209. По рапорту причта Киево-Андреевской церкви о разрешении произвести починки. – 1852 – 1853. – 17 арк.
10. Там само, ф. 127, оп. 830, спр. 122. По рапорту благочинного Шаббатовича об укреплении горы вокруг Андреевской церкви. – 1858 – 1861. – 16 арк.
11. Там само, ф. 127, оп. 836, спр. 203. Об устройстве церкви во имя преподобного Сергия в фундаменте Первоzvannого апостола Андрея, в г. Киеве. – 1864. – 2 арк.
12. Там само, ф. 127, оп. 838, спр. 15. Об исправлении Киево-Андреевской церкви и об укреплении Андреевской горы. – 1865 – 1867. – 10 арк.
13. Там само, ф. 127, оп. 852, спр. 350. Об устройстве в теплом храме Киево-Андреевской церкви чугунного пола и каменных престола и жертвенника. – 1880. – 2 арк.
14. Там само, ф. 127, оп. 867, спр. 573. По прошению причта и старосты Киево-Андреевской церкви, о разрешении произвести укрепление горы у церковного дома на церковный счет. – 1896 – 1897. – 32 арк.
15. Там само, ф. 127, оп. 871, спр. 76. Об устройстве электрического освещения в Киево-Андреевской церкви. – 1912. – 3 арк.
16. Там само, ф. 127, оп. 872, спр. 41. О ремонте Киево-Андреевской церкви. – 1913. – 4 арк.
17. Там само, ф. 127, оп. 872, спр. 339. Об исправлении, штукатурке и покраске Киево-Андреевской церкви. – 1913. – 3 арк.
18. Там само, ф. 127, оп. 872, спр. 457. О назначении 6460 руб. пособия от казны на содержание Киево-Андреевской церкви. – 1913. – 9 арк.

19. Там само, ф. 127, оп. 874, спр. 219. О ремонте Киево-Андреевской церкви и церковного дома. – 1917. – 8 арк.
20. Там само, ф. 127, оп. 875, спр. 161а. О ремонте Андреевской церкви в г. Киеве. – 1844–1845. – 116 арк.
21. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 30. Журналы заседаний Совета распорядительного комитета и общих собраний общества. – 1912 – 1918. – 113 арк.
22. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 81. Дело о реставрации и укреплении фундамента Андреевской церкви. – 1917. – 135 арк.
23. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 91. Докладная записка Совета Андреевской церкви в Киеве о необходимости ремонта церкви. – 1917. – 2 арк.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, fond 127, opys 194, sprava 179. Po soobshcheniyu Kievskogo magistrata kasatelno zabratykh protoiereem [Iosifom Zertis-] Kamenskym iz ruzhnoj Andreevskoy tserkvi deneh, i ob dache onykh v tserkov na podchinku i prochee. 1800–1801. 26 arkushiv.
2. Ibid, fond 127, opys 199, sprava 116. Po prosheniyu starokievskoy Andreevskoy gosudarstvennoy tserkvi svyashchennika Mikhaila Semenovskogo, o dozvolenii bokovyie skhody pri onoy tserkvi podchinit'. 1805. 3 arkushi.
3. Ibid, fond. 127, opys 203, sprava 194. Po prosheniyu Starokievskoy Andreevskoy ruzhnoj tserkvi protoiereya Afanasiya Lahanovskoho, o snyatii dvukh sohnutykh zheleznykh krestov s onoy tserkvi. 1809. 2 arkushi.
4. Ibid, fond. 127, opys 203, sprava 208. Po soobshheniyu hubernskoho pravleniya, s predstavleniem svedeniya, chto arkhitektor otpravlenn dlya utverzhdeniya krestov na Andreevskoy tserkvi. 1809. 2 arkushi.
5. Ibid, fond 127, opys 206, sprava 42. Po reportu starokievskoy Andreevskoy ruzhnoj tserkvi protoiereya Afanasiya Lahanovskoho o dozvolenii proizvest' podchinku onoy tserkvi. 1812. 5 arkushiv.
6. Ibid, fond. 127, opys 214, sprava 68. O podchinke Starokievskoy ruzhnoj Andreevskoy tserkvi. 1820. 2 arkushi.
7. Ibid, fond 127, opys 220, sprava 135. Po delu stroitel'noj komissii, uchrezhdennoj dlya yspravleniya vetkhostey Starokievskoy Andreevskoy tserkvi. 1826 – 1834. 55 arkushiv.
8. Ibid, fond 127, opys 805, sprava 18. Komitet ob ustrojstve horoda Kieva uvedomyaet, komu imenno nabyuda" i proizvyodit" remontirovaniye i potrebnnoe ispravleniye Andreevskoy tserkvi. 1842 – 1843. 6 arkushiv.
9. Ibid, fond 127, opys 824, sprava 209. Po raportu prichta Kievo-Andreevskoy tserkvi o razreshenii proizvesti pochinky. 1852 – 1853. 17 arkushiv.
10. Ibid, fond 127, opys 830, sprava 122. Po raportu blahochinnoho Shabbatovicha ob ukreplenii hory vokruh Andreevskoy tserkvi. 1858 – 1861. 16 arkushiv.
11. Ibid, fond 127, opys 836, sprava 203. Ob ustrojstve tserkvi vo imya prepodobnogo Serhiya v fundamente Pervozvannoho apostola Andriya, v h. Kieve. 1864. 2 arkushi.
12. Ibid, fond 127, opys 838, sprava 15. Ob ispravlenii Kievo-Andreevskoy tserkvi i ob ukreplenii Andreevskoy hory. 1865–1867. 10 arkushiv.
13. Ibid, fond 127, opys 852, sprava 350. Ob ustrojstve v teplom hrame Kievo-Andreevskoy tserkvi chuhunnoho pola i kamennykh prestola y zhertvennika. 1880. 2 arkushi.
14. Ibid, fond. 127, opys 867, sprava 573. Po prosheniyu prichta i starosty Kievo-Andreevskoy tserkvi, o razreshenii proizvesti ukreplenie hory i tserkovnoho doma na tserkovnyj schet. 1896 – 1897. 32 arkushi.
15. Ibid, fond 127, opys 871, sprava 76. Ob ustrojstve elektrycheskoho osvshheniya v Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1912. 3 arkushi.
16. Ibid, fond 127, opys 872, sprava 41. O remonte Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1913. 4 arkushi.
17. Ibid, fond 127, opys 872, sprava 339. Ob ispravlenii, shtukaturke i pokraske Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1913. 3 arkushi.
18. Ibid, fond 127, opys 872, sprava 457. O naznachenii 6460 rub. posobiya ot kazny na sodержание Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1913. 9 arkushiv.
19. Ibid, fond 127, opys 874, sprava 219. O remonte Kievo-Andreevskoy tserkvi i tserkovnoho doma. 1917. 8 arkushiv.
20. Ibid, fond 127, opys 875, sprava 161a. O remonte Andreevskoy tserkvi v h. Kieve. 1844–1845. 116 arkushiv.
21. Ibid, fond 725, opys 1, sprava 30. Zhurnaly zasedaniy Soveta rasporyaditel'noho komiteta i obshhikh sobranij obshhestva. 1912 – 1918. 113 arkushiv.
22. Ibid, fond 725, opys 1, sprava 81. Delo o restavrarii i ukreplenii fundamenta Andreevskoy tserkvi. 1917. 135 arkushiv.
23. Ibid, fond 725, opys 1, sprava 91. Dokladnaya zapiska Soveta Andreevskoy tserkvi v Kieve o neobkhodimosti remonta tserkvi. 1917. 2 arkushi.

Надійшла до редколегії 28.11.16

I. Kravchenko, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KIEV ST ANDREW'S CHURCH: PROTECTION AND REPAIRMENT OF THE MONUMENT IN THE NINETEENTH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

St. Andrew's Church is an acknowledged masterpiece of architecture of Kyiv. In this article based on analysis of archival sources, we highlight the history of repairs in the church in the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century. The article considers the reasons for such intense repairs and why did the building need them constantly. We studied the sources of funding for capital and current repairs of the church and

the hill where it was built. The paper mentions the persons who played a special role in preservation of this monument. We investigated the role of the Kyiv Society in the Protection of ancient monuments and art in the protection of St. Andrew's Church.

Key words: Kiev St. Andrew's Church, the Kyiv Society for the Protection of ancient monuments and art, F.-B. Rastrelli, A. M. Muravjov, Fedir Titov.

УДК 902:528.9(477.41+477.46)"632"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.07>

О. Лизун, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Незважаючи на присутність у регіоні Середнього Подніпров'я палеолітичних місцезнаходжень, які вже набули статусу "класичних", щороку з'являються нові археологічні та палеонтологічні пункти. Ураховуючи це, надзвичайно актуальною постає проблема збереження таких пам'яток, особливо враховуючи їх високу атрактивність та потенційні можливості для музеєфікації. Подано загальний огляд проблем, які супроводжують сферу охорони культурної спадщини в Україні, і запропоновано вірогідні шляхи їхнього вирішення. Незважаючи на те, що на території Середнього Подніпров'я існує один частково музеєфікований комплекс, усе ще існують гарні перспективи для створення нових музеїв, археологічних парків чи польових шкіл на базі преісторичних пам'яток регіону. Однією з таких може стати пізньопалеолітична стоянка Межиріч, де вже протягом кількох десятиків років процес музеєфікації перебуває у стані стагнації. Через незахищеність від коливань температури та вологості, кістяні залишки на пам'ятці невідворотно руйнуються. Першим кроком зі збереження стоянки могла б стати підготовка проектної документації для створення повноцінного музею за авторством різнопланової команди у складі інженера-геолога, археозоолога, археолога й інших спеціалістів.

Ключові слова: археологія, охорона культурної спадщини, палеоліт, Середнє Подніпров'я, музеєфікація пам'яток.

Картографування пам'яток археології дає змогу прослідкувати просторові закономірності розташування місцезнаходжень доби первісності в контексті зміни ландшафтної ситуації. На території Середнього Подніпров'я розташовуються палеолітичні пам'ятки, які дали й можуть дати відповіді на численні питання, що пов'язані з проблемами археології, преісторії, геології. Частина з них на тепер має національний статус і занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Їхня цінність не є виключно науковою, деякі з них – Добранічівка, Межиріч, Гінці – мають виняткову атрактивність, неабиякий потенціал до подальшої музеєфікації. Створення на їхній базі музеїв, археологічних парків безумовно підвищить інтерес громадськості до питань давньої історії, дозволить зберегти й донести в первинному вигляді археологічні пам'ятки до прийдешніх поколінь, піднесе туристичну привабливість локальних регіонів на якісно новий рівень. На жаль, сфера охорони культурної спадщини за роки Незалежності потерпає від ряду проблем різного характеру. Ситуація наразі не лише не прогресує у плані збереження й захисту археологічних пам'яток, але й не дозволяє продовжити й завершити вже розпочаті проекти. Метою цієї статті є загальний огляд картографії палеолітичних місцезнаходжень Середнього Подніпров'я, виділення проблем та шляхів їхнього вирішення у сфері охорони та захисту культурної спадщини України. Актуальним є моніторинг сучасного становища археологічних пам'яток, їхньої збереженості та перспектив до подальшої музеєфікації.

Під Середнім Подніпров'ям у цій статті розуміється територія, що простягається вздовж відрізка течії Дніпра від гирла Десни на півночі до міста Кременчук на півдні. Із заходу та південного заходу регіон обмежується вододільним гребнем Придніпровської височини, а зі сходу – вододілом малих притоків лівого берега Дніпра. Незважаючи на розбіжності, що зустрічаються у трактуванні географічних кордонів Середнього Подніпров'я, такі територіальні межі зустрічаються в літературі.

Зважаючи як на наявність пізньопалеолітичних стоянок у Середньому Подніпров'ї, так і на перспективу появи нових, проблема їхнього збереження й можливої музеєфікації постає як ніколи актуальною. За роки Незалежно-

сті прийнято кілька десятків законів і підзаконних документів, направлених на визначення й удосконалення правових, організаційних, матеріально-технічних засад сфери охорони пам'яток. Серед них провідне місце займають "основні" закони: "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про охорону культурної спадщини" (2000; зміни і доповнення – 2004), "Про охорону археологічної спадщини" (2004), а також окремі статті інших законодавчих актів, наприклад, Земельного Кодексу України, Кримінального Кодексу України тощо [9].

Однак ситуація у сфері державної охорони пам'яток залишається невтішною через ряд проблем. Дуже повільно відбувається процес внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток, що пов'язано з кількома чинниками: недостатнім фінансуванням, малою кількістю кваліфікованих кадрів, надто складною схемою внесення. У зв'язку з проблемою реєстрації пам'яток слід зазначити, що спостерігається яскраво окреслена тенденція до зменшення кількості пам'яток, хоча об'єктивно їхня кількість має зростати (триває процес активного виявлення пам'яток, визначення відповідних критеріїв нових – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини). Проте, численні порушення пам'яткоохоронного законодавства та проведення паспортизації призводять до подальшої втрати пам'яток [11, с. 6–7].

Надто актуальною проблемою стосовно археологічних пам'яток є розширення мережі незаконних (без дозвільних документів – кваліфікаційного "Відкритого листа" та Дозволу) розкопок, які проводять грабіжники (так звані чорні археологи) із метою отримання цінних артефактів. На жаль, у цьому питанні Україна випереджає інші країни світу. "Чорна" археологія, яка працює на замовлення приватних колекціонерів, стала окремою галуззю отримання надприбутків [9, с. 7–8]. Для подолання цієї проблеми необхідно виробити цілий комплекс заходів, який активно дискутується в літературі. Кримінальна відповідальність, яка передбачена в кримінальному кодексі України, не є перешкодою для авторів нелегальних розкопок. Потрібен дієвий механізм викупу державою цінностей, що були знайдені у процесі робіт "чорними археологами", а також встановлення винагороди в 50 % скарбощукачам – практика, яка існує в багатьох країнах.

Звичайно, таку проблему слід активно висвітлювати в ЗМІ, з міжнародних трибун, оскільки йдеться про втрату країною культурної спадщини [3, с. 9].

Серед інших негативних елементів, що належать до сфери охорони археологічних пам'яток, можна згадати брак державного фінансування, нераціональний розподіл бюджетних коштів, відсутність стимулів для залучення приватних активів. Із цього випливає вкрай невисока кількість професійних спеціалістів, які офіційно залучені до пам'яткоохоронної діяльності. Надвисокі об'єми роботи та низька матеріальна стимуляція призводять до скорочення штату робітників. За європейськими стандартами видатки на культуру становлять 2 % від загальнодержавного кошторису, і 3–4 % місцевого [8, с. 84]. Зрозуміло, що державні субсидії не можуть покрити всього обсягу необхідних фінансових впливів для охорони культурно-історичної спадщини. Однак у той же час не створено заохочувальну систему пільгових субсидій для меценатів і благодійників, матеріальна допомога від приватних і юридичних осіб все ще має спорадичного характеру. Не налагоджена співпраця з громадськими організаціями дотичного до сфери охорони пам'яток характеру.

Пам'ятки періоду палеоліту у Середньому Подніпров'ї характеризуються різним типом джерел. Серед них виділяється стоянка так званих "мисливців на мамонтів" із рештками будівельних споруд, багатим фауністичним і крем'яним комплексом. У Середньому Подніпров'ї можна говорити лише про одну успішну спробу часткової музеєфікації подібної пам'ятки. Ідеться про Добраничівську стоянку (Яготинський р-н, Київська обл.), що належить до межирицького варіанту епіграфету басейну Середнього Дніпра. Відкритий у 1970 р. четвертий ГПК із рештками житла з кісток мамонтів був залишений на місці. Над ним у 1977 р. збудовано цегляний павільйон-музей "Добраничівська стоянка", який зараз є філіалом Яготинського історичного музею. Третій ГПК, що був досліджений у 1969 р., перевезено до археологічної секції Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту. Відмінною рисою є те, що матеріали з комплексу не розбирали під час польових досліджень, а перевезли великими монолітними блоками разом із землею, що оточувала культурний шар. На останньому етапі у Переяслав-Хмельницькому музеї були проведені роботи з відновлення ситуації, яка була зафіксована під час розкопок [1, с. 106–107].

Однією з пам'яток, де процес музеєфікації перебуває у стадії стагнації протягом кількох десятиліть, є Межирицька стоянка (Канівський р-н, Черкаська обл.), яка була відкрита у 1965 р. Нині її занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення. Після відкриття четвертого ГПК із рештками житлової споруди М. І. Гладких і Н. Л. Корнієць було розроблено стратегію його консервації й подальшого експонування *insitu* у спеціально обладнаному павільйоні [2]. Першим кроком було встановлення над четвертим житлом каркасної надбудови для захисту пам'ятки від механічних і природних впливів. Після цього процес подальшої музеєфікації затих, аж поки в 2012 р. дах ангара не витримав зимових опадів і завалився. На місці старого павільйону було збудовано новий, але цим перелік проблем зі створення музею не вичерпується. Як старий, так і новий ангар не придатні для зберігання фауністичних залишків протягом тривалого часу. Археологічний кістковий матеріал в усьому своєму різноманітті (трубчасті, плоскі, короткі кісткохребетних, кісткоподібні і епідермальні утворення – бивні, зуби і так да-

лі), як і інші матеріали органічного походження, характеризуються вкрай високим ступенем чутливості до різного роду деструктивних впливів. Найбільш руйнівними факторами є перепади рівнів температури та вологості, що активізують процеси руйнації [4, с. 262]. Дослідники рекомендують зберігати палеонтологічні зразки при $t^{\circ} = 14\text{--}15^{\circ} \text{C}$ і відносної вологості $J = 55\text{--}60\%$. Теріологічні колекції можна зберігати при $t^{\circ} = 18\pm 1^{\circ} \text{C}$ і відносної вологості $J = 55\text{--}65\%$ [5, с. 142]. Зрозуміло, що "бляшаний" павільйон не може дати таких стабільних сприятливих умов для зберігання. Якщо додати відсутність належної консервації фауністичних решток, то постає нагальна проблема якнайшвидшої процедури музеєфікації в найближчі роки. Першим кроком на цьому шляху могла б стати підготовка проектної документації зі створення повноцінного музею для подальшого збереження пам'ятки, за авторством різнопланової команди у складі інженера-геолога, археозоолога, археолога й інших спеціалістів. На цьому етапі реалізації цього плану заважає головним чином брак фінансування й бюрократичні перепони з боку держави.

Ще однією пам'яткою, що має статус національної і перспективи до подальшої музеєфікації, є Гінці (Лубенський р-н, Полтавська обл.). Передбачається музеєфікація відкритих решток житлових конструкцій із кісток мамонта. Із метою забезпечення їхнього збереження від атмосферних опадів, інших небажаних природних процесів, які можуть негативно вплинути на стан схоронності викопного матеріалу, розкопки проводяться у двох переносних павільйонах-ангарах [6, с. 9].

Список перспективних для музеєфікації пам'яток не обмежуються вищезгаданими стоянками. Створення музеїв чи археопарків є перспективним напрямом у сфері збереження культурної спадщини. Він, тим не менше, обмежений рядом проблем [10, с. 35]. Ідеться насамперед про дотримання охоронних зон, виділення ділянок під будівництво приміщень, вирішення проблем власності та фінансування, створення проектної документації, підведення електрики, водогону та дренажу тощо. Такий досвід можна запозичити і у європейських колег – прикладом може слугувати стоянка Вертешселеш в Угорщині, яка зараз є філіалом Будапештського історичного музею. Популяризація таких місць серед громадськості дозволить привернути увагу до правдивої історії України, сприятиме туристичній привабливості територій, популяризуватиме археологію серед широкого загалу. Однак для подолання усіх проблем у сфері охорони та збереження культурної спадщини потрібні сили й зацікавленість обох сторін: з одного боку – археологів, палеонтологів, музеєзнавців, небайдужих громадян і держави – з іншого.

Список використаних джерел

1. Гладких М.І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування / М.І. Гладких // *Археологія*. – 1972. – № 6. – С. 106–107.
2. Гладких М.І. Нова споруда з кісток мамонта в Межириччі / М.І. Гладких, Н.Л. Корнієць // *Вісник Академії наук УРСР*. – 1979. – № 9. – С. 50–54.
3. Жадько В.О. До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази / В.О. Жадько // *Гілея : науковий вісник*. – 2010. – Вип. 33. – С. 6–12.
4. Жмур О.В. Реставрация и консервация археологической кости в полевых условиях: недостатки и преимущества / О.В. Жмур // *Радловские чтения, 2006: тезисы докладов / Рос. акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера)*. – СПб.: МАЭ РАН, 2006. – С. 261–265.
5. Крахмальна Т.В. Експонування палеоприродної спадщини четвертинного періоду / Т.В. Крахмальна, Д.В. Кепін // *Праці центру пам'яткознавства*. – 2010. – № 17. – С. 135–150.
6. Крахмальна Т.В. Музеєфікація пам'яток плейстоцену України / Т.В. Крахмальна, Д.В. Кепін // *Наукові записки Державного природознавчого музею*. – 2011. – Вип. 27. – С. 3–13.

7. Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітична стоянка Семенівка 3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури / Д. Ю. Нужний, Д. В. Ступак, П. С. Шидловський // Археологічний альманах. – 2000. – № 9. – С. 123–136.

8. Опалько Ю. В. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ю. В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 83–88.

9. Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: 36 документів / Автор-упоряд.: М. Є. Левада, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова. – 2-ге вид. – К.: ХІК, 2006.

10. Пустовалов С. Ж. Потенційні можливості музеєфікації пам'яток кам'яної доби на теренах України / С. Ж. Пустовалов, Л. О. Чухрай // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 62: Теорія та історія культури. – С. 28–38.

11. Титова О. М. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України / О. М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 16. – С. 5–10.

References

1. HLADKYKH, M. I. (1972) Piznopaleolitichni zhytla, metody yikh konservatsii ta eksponuvannya. *Arkheolohiia*. 6, 106–107.

2. HLADKYKH, M. I., KORNIETS, N. L. (1979) Nova sporuda z kistok mamonta v Mezhyrichi. *Visnyk Akademii nauk URSR*. 9, 50–54.

3. ZHADKO, V. O. (2010) Do problemy zberezhenia istorychnoi spadshchyny ta formuvannya zakonodavchoi bazy. *Hileia: naukovyi visnyk*. 33, 6–12.

4. ZHMUR, O. V. (2006) Restavratsiya i konservatsiya arkhologicheskoy kosti v polevykh usloviyakh: nedostatki i preimushchestva. In:

Chistov Yu. K., E. A. Mikhajlova (eds.) *Radlovskie chteniya*, 2006: tezisy dokladov. St. Petersburg: MAE RAN, pp. 261–265.

5. KRAKHMALNA, T. V., KEPIN, D. V. (2011) Eksponuvannya paleopryrodnoi spadshchyny chetvertynnoho periodu. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 17, 35–150.

6. KRAKHMALNA, T. V., KEPIN, D. V. (2011) Muzeifikatsiya pamiatok pleistotsenu Ukrainy. *Naukovi zapysky Derzhavnoho pryrodnavchoho muzeiu*. 27, 3–13.

7. NUZHNYI, D. Yu., STUPAK, D. V., SHYDLOVSKYI, P. S. (2000) Ver khnopaleolitichna stoianka Semenivka 3 ta osoblyvosti vesniano-litnikh poselen mezhyrichskoi kultury. *Arkheolohichniy almanakh*. 9, 123–136.

8. OPALKO, Yu. V. (2007) Zberezhenia kulturo-istorychnoi spadshchyny v suchasniy Ukraini: problemy ta perspektyvy. *Stratehichni prioriteti*. 1 (2), 83–88.

9. LEVADA, M. Ye., PARKHOMENKO, M. T., TYTOVA, O. M. (eds.) (2006) *Pravova okhrona kulturnoi spadshchyny. Normatyvna baza: Zb. dokumentiv*. 2nd ed. Kyiv: KHLK.

10. PUSTOVALOV, S. Zh., CHUKHRAI, L. O. (2007) Potentsiini mozhlyvosti muzeifikatsii pamiatok kamianoi doby na terenakh Ukrainy. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 62, 28–38.

11. TYTOVA, O. M. (2009) Deiaki aktualni pytannia zberezhenia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 16, 5–10.

Надійшла до редколегії 28.11.16

O. Lyzun, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PRESENT STATE AND PROSPECTS OF PRESERVATION OF PALEOLITHIC SITES IN THE MIDDLE DNIEPER AREA

Article describes patterns of locations of Paleolithic sites on the modern territory of the Middle Dnieper region. A number of "classical" Paleolithic localities has already exist in this area. Besides that, new archaeological and paleontological sites are added to the map every year. The problem of preservation of such prehistoric localities is extremely important because their potential for museification is unusually high. The paper describes issues of cultural heritage protection in Ukraine and proposals to address them. On the territory of the Middle Dnieper is already exist one partly finished museum complex on the area of Upper Paleolithic site. There are still good prospects for new museums, parks or archaeological field seminars on the base of regional prehistoric localities. Maybe, the best candidate for this is Mezhyrich. On this site the process of museum creation is in stagnation. Here residues of fauna collapsing very fast because of fluctuations in temperature and humidity. The first step for preservation of archaeological heritage in Mezhyrich could be the preparation of project documentation to create a complete museum.

Key words: archaeology, protection of cultural heritage, Paleolithic, Middle Dnieper area, museification of sites.

УДК 351.853

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.08>

Б. Моця, канд. іст. наук

Міністерство культури України, Київ, Україна

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Подано стислу характеристику сучасного стану системи органів охорони культурної спадщини й актуальні проблеми її функціонування у правовому полі України, аналізується стан розроблення нормативно-законодавчої бази, забезпечення відповідних структур кадровим ресурсом і необхідним фінансуванням. Розглянуто найгостріші проблем організації охорони культурної спадщини України. Визначено стратегічні напрями пошуку шляхів вирішення питань, що потребують першочергової уваги.

Ключові слова: орган охорони культурної спадщини, закон, містобудівна діяльність, пам'ятки культурної спадщини.

Відповідно до Положення про Міністерство культури України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 495, головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізацію державної політики у сфері охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей визначено Міністерство культури України, у складі якого діють спеціалізовані структурні підрозділи, які опікуються цими питаннями.

Серед пріоритетних напрямів діяльності Міністерства культури України – розбудова галузевої законодавчої й нормативної бази, посилення контролю за дотриманням законодавства у сфері охорони культурної спадщини, забезпечення подальшого наповнення музейного фонду України та Державного реєстру пам'я-

ток нерухомої культурної спадщини, а також поглиблення міжнародної співпраці, зокрема розширення присутності українських об'єктів у списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Ситуація щодо законодавчого підґрунтя пам'яткоохоронної роботи, загалом, може визначатися задовільною. Обов'язок держави щодо збереження культурного надбання визначено, у першу чергу, Конституцією України. У межах конституційних норм нині у правовому полі України діють закони "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини", "Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації", ряд спеціалізованих актів Кабінету Міністрів України, що вноормовують деякі аспекти пам'яткоохоронної діяльності, відповідні накази Мінкультури тощо.

Окремим Законом України від 7 лютого 2002 р. № 30 затверджено Генеральну схему планування території України, при цьому одним із її ключових розділів визначаються напрями дій щодо збереження культурної спадщини при здійсненні містобудівних програм і проектів.

Україною, крім того, ратифіковані Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута), Європейська ландшафтна конвенція, Конвенція ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини, Конвенція про охорону архітектурної спадщини.

Наша країна має надзвичайно потужний потенціал у сфері культурної спадщини. На тепер в Україні за офіційними даними налічується більше 130 тис. пам'яток і об'єктів культурної спадщини, що так чи інакше перебувають на державному обліку відповідно до положень Закону України "Про охорону культурної спадщини". Міністерством культури України на постійній основі ведеться робота з наповнення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Станом на листопад 2016 р. до Реєстру занесено 7551 пам'ятку культурної спадщини, із них 891 – національного значення.

В історичних містах і визначних місцях зі значним ступенем концентрації історико-архітектурної спадщини створено і функціонує понад 60 історико-культурних заповідників (7 із яких розташовані на території тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим), до складу яких входять ансамблі й комплекси пам'яток, які є винятковою цінністю, 18 із вказаних заповідників мають статус установ національного значення.

Крім того, більше 400 населених пункти включено до Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено сім унікальних українських об'єктів культурної спадщини:

- Київ: собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра;
- Львів – ансамбль історичного центру;
- Геодезична дуга Струве (транскордонний об'єкт, 4 пункти);
- Резиденція митрополитів Буковини і Далмації у м. Чернівці;
- Букові праліси Карпат і Німеччини (транскордонний об'єкт, 6 позицій);
- Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора (V ст. до н. е. – XIV ст. н. е., нині – на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим);
- Дерев'яні церкви Карпатського регіону України та Польщі (транскордонний об'єкт, 8 складових).

Крім того, до попереднього Списку всесвітньої спадщини включено 27 українських об'єктів, 8 із яких – на території Кримського півострова.

На превеликий жаль, питання належного збереження та використання зазначеної національної культурної спадщини і, у першу чергу, нерухомих її об'єктів продовжує залишатись одним із найпроблемніших у нашій державі.

Серед причин, насамперед, необхідно визначити наявні протиріччя серед дотичних елементів законодавчої бази й загальні недоліки системи адміністративного управління загалом і її окремих складових зокрема.

Так, Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" фактично звільнив містобудівну діяльність від вимог охорони культурної спадщини. Забезпечення сприятливих умов ведення бізнесу, розвитку будівельної

та суміжних галузей шляхом удосконалення дозвільних і погоджувальних процедур у будівництві, адаптації регуляторної політики України до європейських стандартів досягається на тепер за рахунок нехтування вимог охорони культурної спадщини, визначених як у національному законодавстві, так і в міжнародних договорах України, які обставини викликають значну занепокоєність серед фахівців пам'яткоохоронної справи.

Зокрема, внесені згідно із вказаним Законом зміни до законів України "Про охорону культурної спадщини" та "Про охорону археологічної спадщини", практично виключили органи охорони культурної спадщини з кола суб'єктів погодження програм і проектів будівельних робіт на пам'ятках та інших територіях, пов'язаних з охороною культурної спадщини, що призводить до неврахування вимог охорони культурної спадщини під час проектування будівництва об'єктів містобудування та, відповідно, збільшує ризик негативного впливу на стан збереження об'єктів культурної спадщини і традиційного характеру їхнього середовища, у тому числі з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проектів.

У свою чергу, виключення із Закону України "Про охорону археологічної спадщини" статті 91 викреслило з правового поля поняття наукової археологічної експертизи, що суперечить міжнародним зобов'язанням України та становить реальну загрозу для об'єктів археологічної спадщини, у тому числі тих, що можуть бути виявлені на територіях, призначених як для будівництва, так і для реалізації інших містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, земляних і підводних робіт, виконання яких може позначитися на стані об'єктів археологічної спадщини, а також у разі зміни цільового призначення земельних ділянок для будівництва й інших цілей.

Сучасний стан культурної спадщини у країні характеризується розгортанням масштабних урбаністичних процесів, що активно впливають на традиційне середовище пам'яток культурної спадщини, у тому числі – у межах територій охоронних (буферних) зон пам'яток всесвітньої спадщини. Існує багато проблем, які виникли внаслідок їхнього сучасного використання, серед них: наявність самочинної забудови, що впливає на стан збереження та видове розкриття визначних об'єктів, відсутність чітких правил використання території (колізії в нормативно-правових документах, незрозумілість визначень і конкретних правил режиму господарської діяльності), відсутність прозорих інвестиційних механізмів тощо. Зазначені проблеми неодноразово порушувались на сесіях Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та потребують термінового реагування.

Крім того, повсякчасним стало явище ситуативного будівництва на території міст, що включені до Списку історичних населених місць України, у тому числі – у межах їх визначених історичних ареалів. Це викликано відсутністю досвіду містобудівного проектування та некоректними змінами законодавчих і нормативних актів у сфері містобудування, що має особливо негативні наслідки для ситуації в центральних історичних частинах міст, де здійснюється найактивніше інвестування.

Законом України "Про регулювання містобудівної діяльності" в загальних рисах визначено механізм охорони та використання територій з особливим статусом, у тому числі ландшафтів, об'єктів історико-культурної спадщини, зокрема, шляхом встановлення у планах зонування територій і детальних планах територій фун-

кціонального призначення, вимог до забудови окремих територій, їхньої ландшафтно-організаційної, просторової композиції і параметрів забудови та ландшафтно-організаційного кварталу, мікрорайону, іншої частини території населеного пункту, призначених для комплексної забудови чи реконструкції. Проте майже повсюдна відсутність практичної реалізації цього механізму на тепер створює загрозу spaплюження об'єктів культурної спадщини через хаотичний, несистемний підхід, що досягла тривожного рівня.

У структурі Міністерства культури України як центрального органу виконавчої влади, що формує й реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини функціонує спеціалізоване Управління охорони культурної спадщини, на яке покладено функції контролю за дотриманням Закону України "Про охорону культурної спадщини". До сфери відповідальності співробітників Управління належить широке коло питань, зокрема, узагальнення й аналіз роботи у сфері охорони нерухомої культурної спадщини, у тому числі з метою розроблення пропозицій із питань вдосконалення її організації.

За результатами оцінки наявної ситуації, на жаль, маємо констатувати, що належна реалізація норм і вимог вказаного Закону на регіональному рівні продовжує залишатись проблематичною. Це пов'язано, на наше переконання, у першу чергу з недостатньою професійною відповідністю кадрового складу органів охорони культурної спадщини специфічності завдань, що потребують виконання, їхньою поверхневою ознайомленістю з актуальною законодавчою базою, неналежним ставленням до вчасного й повного виконання службових обов'язків тощо.

Крім того, необхідно окремо зазначити відсутність в обласних, Київській міській державних адміністраціях спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини як окремих структурних підрозділів. Станом нині функції зазначених органів виконуються Управліннями культури відповідних державних адміністрацій з усіма дотичними до цього проблемами, починаючи з обмеженості кількості штатних одиниць і закінчуючи колізіями, пов'язаними з фактичним підпорядкуванням Управління голові державної адміністрації, а не центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

У прямому зв'язку з вищезазначеним перебувають певні побоювання, викликані перспективами реалізації урядових ініціатив щодо децентралізації влади та пов'язаних із цим делегуванням функцій центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, оскільки на цей момент суб'єктами зазначеного делегування можуть бути визначені, як було зазначено, у більшості випадків тільки Управління культури державних адміністрацій. Проте, на даний час, їхньої можливості щодо забезпечення належного дотримання всього спектру вимог законодавства у сфері охорони культурної спадщини не є достатніми і потребують ґрунтового поліпшення.

Гострим залишається питання забезпечення необхідного фінансування пам'яткоохоронних заходів як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Їх недостатні обсяги, не вповні досконалі механізми визначення пріоритетів бюджетного фінансування, відсутність коштів на впровадження нових технологій у реставраційній галузі, відсутність правового забезпечення здійснення недержавних інвестицій, необхідних для дослідження, ремонту й реставрації пам'яток культурної спадщини, нега-

тивно позначаються на стані збереження об'єктів. Однак, нинішня економічна ситуація в Україні не дає можливості проводити в необхідних обсягах реставраційні роботи за кошти державного бюджету.

Крім зазначених у попередніх абзацах актуальними продовжують залишатись такі проблемні питання у сфері охорони культурної спадщини:

- проведення паспортизації пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, містобудування й архітектури;

- визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток і внесення до них необхідних змін;

- забезпечення виконання науково-дослідних і проектних робіт із розроблення історико-архітектурних опорних планів населених пунктів, занесених до Списку історичних населених місць України, і проектів зон охорони окремих пам'яток або їхніх комплексів;

- замовлення та виготовлення документації із землеустрою щодо встановлення в натурі меж земельних ділянок, на яких розташовуються об'єкти культурної спадщини або території історико-культурного призначення, і занесення відповідних даних до Державного земельного кадастру, у тому числі – інвентаризація земельних ділянок, на яких розміщені історико-культурні заповідники, із метою виготовлення відповідних державних актів на право постійного користування земельними ділянками;

- посилення контролю відповідних державних структур за належним рівнем збереження власниками й користувачами пам'яток культурної спадщини з більш жорстким застосуванням норм, встановлених законодавством щодо адміністративної і навіть кримінальної відповідальності в разі пошкодження, руйнування пам'яток та об'єктів культурної спадщини чи використання їх не за призначенням;

- створення автоматизованої (електронної) системи обліку й моніторингу пам'яток та об'єктів культурної спадщини;

- упровадження єдиної системи електронного документообігу у структурі центрального й місцевих органів охорони культурної спадщини;

- забезпечення популяризації заходів з охорони культурної спадщини шляхом організації видавничої, просвітницької та експозиційно-виставкової діяльності;

- сприяння залученню недержавних інвестицій для збереження культурної спадщини й ін.

Із метою вирішення окреслених вище завдань і проблемних питань галузі й реалізації передбачених Конституцією України обов'язків держави Міністерством культури України передбачені в найближчій перспективі заходи, спрямовані на вдосконалення існуючої нормативно-правової бази у сфері охорони культурної спадщини. Зокрема, відповідними змінами до Закону України "Про охорону культурної спадщини", зокрема, передбачається уточнення вимог законодавства стосовно охорони, використання й управління об'єктами всесвітньої спадщини, регламентування та юридичне закріплення вертикально орієнтованої системи органів охорони культурної спадщини всіх рівнів, планується впровадження особливих умов здійснення передачі в оренду об'єктів історико-культурної спадщини, що перебувають у незадовільному технічному стані, із метою залучення стратегічних інвесторів, здатних забезпечити заходи з їхньої реновації та, у подальшому, належний рівень охорони та перетворення їх у туристично привабливі об'єкти тощо.

Фактична передача функцій центрального органу виконавчої влади, що формує й реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, що передбачається урядовою доктриною щодо децентралізації, стане можливою лише за результатами змін до низки законодавчих актів України – передусім, до Конституції України й Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" в частині чіткого визначення ланок місцевого самоврядування та їх повноважень.

Для цього необхідно на законодавчому рівні визначити нову систему державного управління у сферах охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей і відповідно до цієї системи здійснювати розподіл повноважень. Правильний поділ повноважень передбачає розроблення схем розподілу компетенції різних ланок органів державного управління, які дозволять чітко визначити порядок їхньої взаємодії, контролю й уникнути в подальшому компетенційних спорів.

Є доцільним при цьому запропонувати органам місцевого самоврядування здійснити фінансово-економічне обґрунтування забезпечення спроможності виконання функцій, які їм пропонується передати з центрального на місцевий рівень, у якому передбачити в тому числі видатки, необхідні на створення необхідної структури відповідних виконавчих органів місцевих рад, залучення до роботи в цій структурі фахівців необхідних профілів, у тому числі у сфері охорони культурної спадщини, мистецтвознавців.

Варто зважати, що на сході України органи місцевого самоврядування з об'єктивних причин не будуть спроможні в найближчій перспективі забезпечити виконання функцій, що передаватимуться їм із центрального рівня, а також від обласних державних адміністрацій. Донецька і Луганська області довгий час потребуватимуть реабілітації за рахунок коштів державного бюджету.

Зазначимо, що подібні радикальні зміни до законодавства повинні бути комплексними і введення їх у дію повинно бути одночасним, оскільки лише таким чином можна сподіватись уникнути поглиблення хаосу в законодавстві, створеного протягом останніх років унаслідок невповні обдуманого планування впровадження економічних і адміністративних реформ.

Насамкінець хотілося б зазначити таке: незважаючи на те, що питання охорони та збереження пам'яток і об'єктів культурної спадщини перебувають, згідно із законодавством, переважно у сфері відповідальності

Міністерства культури України та відповідних підрозділів державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування, вирішення нагальної проблеми кадрового забезпечення пам'яткоохоронних структур достатньо підготовленими фахівцями потребує спільних зусиль з установами освітньої галузі. Наразі маємо всі підстави стверджувати про актуальність введення до навчальних планів студентів вищих навчальних закладів за спеціальностями "Історія та археологія", "Музезнавство, пам'яткознавство" освітньо-професійної програми пам'яткоохоронного профілю ("Охорона та збереження культурної спадщини в Україні") і внесення змін до Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 № 266, у частині доповнення галузі знань "Культура і мистецтво" або "Гуманітарні науки" спеціальністю "Охорона культурної спадщини" (ОКР "бакалавр" і "магістр").

Зі свого боку Міністерство культури України висловлює щиру зацікавленість і сутнісну готовність узяти участь в опрацюванні питань, пов'язаних із реалізацією викладених пропозицій, у тому числі шляхом надання необхідних методичних консультацій, спеціальних роз'яснень щодо правових й організаційно-адміністративних проблем, які перебувають у межах компетенції центрального органу виконавчої влади, що формує й реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, і залучення відповідних фахівців-практиків Міністерства до науково-педагогічних заходів навчальних закладів. Маємо глибоке переконання, що втілення в життя запропонованих освітньо-правових модернізацій перебуває в повній відповідності світовим тенденціям у галузі охорони, використання та популяризації пам'яток і об'єктів культурної спадщини.

Надійшла до редколегії 28.11.16

B. Motsia, PhD in History,
Ministry of culture of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PROBLEMS IN ORGANIZATION OF THE PROTECTING SYSTEM FOR CULTURAL HERITAGE

The article provided a brief description of the current state of the protecting system for cultural heritage and topical problems of its operation in the legal field of Ukraine, analyzes the development of legal framework, ensuring appropriate structures of human resources and the necessary funding. The author examines the most pressing organizational problems of culture heritage protection in Ukraine. Among those that have a direct negative impact on the protection of cultural heritage objects identified the inadequate legislation in this area that is controversial and often do not meet the standards of international law. Unsystematic and chaotic approach to the protection of cultural heritage leads to vilification and even large-scale destruction under urban pressure and active unlicensed construction. The basic problem circle and strategic directions to tackling issues that require priority attention are defined. In addition, the role and place of education institutions in the cause of protection and preservation of monuments and objects of cultural heritage is highlighted. The problem is escalating also because of lack of human resources and lack of professional compliance of personnel, especially in the regions. Local officials involved in heritage protection activities often have no special education, very superficially acquainted with the relevant legislative framework, and inadequately performing their duties. Also the problem of funding in the center and locally is still a painful one.

Key words: authorities for protection of cultural heritage, law, urban planning activities, objects of cultural heritage.

УДК 93/94+322:069.01(472-25)"18/19"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.09>О. Панчук, старш. лаборант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗАСНУВАННЯ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ МУЗЕІВ ПРИ ДУХОВНИХ АКАДЕМІЯХ І У ЄПАРХІЯХ В УКРАЇНІ: ІДЕЯ, ВИТОКИ, РОЛЬ М. І. ПЕТРОВА

Біля витоків Церковно-археологічних музеїв при духовних академіях у другій половині XIX ст. знаходилися ідеї, сформульовані на перших Археологічних з'їздах. Заснування їх тривало в часі й мало свої особливості для Московської, Санкт-Петербурзької й Київської духовних академій. Завдяки принциповій позиції М. І. Петрова музей у Києві від часу заснування став осередком для започаткування наукової школи в галузі церковної історії та музейництва, орієнтованою для створення єпархіальних музеїв в Україні. Усі єпархіальні музеї й давньосховища в українських єпархіях засновували колишні випускники Київської духовної академії, члени створеного при ній Церковно-археологічного товариства, за зразком Церковно-археологічного музею та за прямої чи опосередкованої участі М. Петрова. Завдяки його науково-методичним консультаціям, особистої участі в упорядкуванні фондів єпархіальних музеїв і давньосховищ вдалося не лише здійснити належну атрибуцію експонатів, а й виявити справді цінні, навіть унікальні серед них, уникнути свідомих чи мимовільних фальсифікацій. Однією з таких пам'яток став і рукопис "Аристотелевих воріт" – давньоруський варіант надзвичайно популярного за часів європейського Середньовіччя і відомого під назвою "Secretum Secretorum" (Тайною тайн) трактату Псевдо-Аристотеля. Опублікована за екавікою М. Петрова О. І. Соболевським, ця пам'ятка продовжує досліджуватися науковцями різних країн, і актуальність її тільки зростає. Подати анотацію!!! Шматок тексту.

Ключові слова: Церковно-археологічний музей, Київська духовна академія, єпархіальні музеї, Secretum Secretorum, Петров М. І.

Проблема заснування Церковно-археологічного музею (далі – ЦАМ) при Київській духовній академії (далі – КДА) розглядалася і продовжує розглядатися, головним чином, у контексті діяльності Церковно-історичних та археологічних товариств загалом і Церковно-історичного й археологічного товариства при Київській духовній академії – в особливості. І то є цілком справедливим. Особистості, які долучилися до створення Музею, до організації його фондів, визначення напрямів діяльності, найтісніше пов'язані з діяльністю й названих Товариств. Про це ми вже мали нагоду писати раніше у зв'язку з діяльністю М. І. Петрова, з окресленням стану історіографії, актуальної на той час [8]. В останні ж роки з'явилися ще кілька праць, у яких ця тема знову виявилася центральною. Особливо плідним видався в цьому відношенні 2012 р., коли на честь 140-ї річниці заснування ЦАМ при КДА було видано спеціальне число Трудів Київської духовної академії. Тематику, пов'язану з Музеєм, у цьому випуску розробляють Антоній (Паканич), архієпископ Бориспільський [3], В. Савельєв, [13], і К. Крайній [6]. Кілька праць із питань історії церковно-археологічного музеєзнавства, у тому числі й стосовно КДА, з'явилися за останні роки і в Росії [див. особливо: 12].

У наведеній історіографії, серед іншого, йдеться і про витоки ЦАМ при КДА, саму ідею його заснування [див., особливо: 3]. У детальнішому з'ясуванні цих питань, у контексті діяльності М. І. Петрова, із спеціальним зверненням до історії єпархіальних музеїв і давньосховищ в Україні, і полягає мета нашої статті.

Отже, ідея заснування спеціальних музеїв церковної археології, у які б збиралися пам'ятки церковної старовини, отримала була сформульована і отримала подальший розвиток на Археологічних з'їздах – Першому, і, особливо, Другому. Не вдаючись у дискусію щодо пріоритетів у постановці проблем церковної археології як такої, визначимо хронологію виникнення та концептуальну зорієнтованість Церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і єпархіальних товариствах і комітетах [див. особливо: 20, с. 365; 12, с. 257–259] – окрім ЦАМ при КДА, що є темою спеціального розгляду.

Дата заснування ЦАМ при Московській духовній академії (далі – МДА) визначається по-різному: 1870, 1871, 1880 або ж 1891 рр. – залежно від того, яка подія береться за основу для початкового датування [див., напр. 5, с. 39]. Такою подією можна вважати передачу в

1871 р. із Петербургу 70 ікон старообрядців які спочатку розмістили в рукописному відділі Академічної бібліотеки, чим ЦАМ при МДА засновувався де-факто. Офіційно, при цьому, він був відкритий у 1880 р., як це і зазначає у зведеній таблиці Церковно-археологічних музеїв Російської Імперії за всю історію їхнього існування О. Полякова [12, с. 258–259]. І лише в 1891 р. йому надали власне приміщення – 2 кімнати в царських палацах XVII ст. Троїце-Сергієвої Лаври.

Станом на 1895 р. ЦАМ при МДА нараховував уже 2975 предметів, із них – 186 пам'ятки церковної археології і біля 100 ікон, усе ж інше – копії, муляжі, малюнки й різноманітне унаочнення. Усе це однозначно вказує на, поряд із пам'яткоохоронною, навчально-педагогічну, просвітницьку функцію ЦАМ при МДА – як навчального кабінету для викладання церковної археології тощо [пор.: 12, с. 257, 259]. Очолювали Музей і викладали церковну археологію в МДА професори І. Д. Мансветов і О. П. Голубцов. І хоча І. Мансветову належить перша публікація щодо ідеї церковно-археологічних музеїв як таких [7, с. 364], він, як і О. Голубцов, займалися вивченням духовної спадщини Візантії й особливостей її рецепції на Русі, богослов'ям і літургією на теоретичному рівні [14, с. 274], майже не використовуючи матеріали Музею і загалом весь його навчальний потенціал.

ЦАМ при Санкт-Петербурзькій духовній академії (далі – СПбДА) був заснований на межі 1878/1879 рр., і очолював його аж до революції включно професор церковної археології М. В. Покровський. Створювався музей ученим під враженням від Музею християнських старожитностей проф. Ф. Піпера в Берліні. У його основі, як і в ЦАМ при МДА, знаходилося прикладне завдання – виконувати функцію навчального кабінету для викладання церковної археології.

У 1909 р. М. В. Покровський опублікував путівник по Музею. Цікаво, що цей путівник був висунутий на здобуття премії митрополита Макарія (Булгакова) у 1911 р. і Св. Синод доручив його рецензування М. І. Петрову, як кращому знавцеві церковної археології та музейництва [1]. Його розлога рецензія була опублікована ще 1910 р. [10] і відбиває всю концептуальну різницю в розумінні ЦАМ двома вченими: як навчального, а чи наукового осередків; із вузько прикладними, а чи з широкими дослідницькими завданнями. Характерно, при цьому, що сам М. В. Покровський, вивчаючи православну іконогра-

фію та мистецтво, написавши численні праці, теж, – як це було характерно й для професорів МДА, про що вже йшлося вище, – майже не використовував при цьому (окрім окремих ікон) експонатів свого музею.

Можна стверджувати, що ЦАМ при СПбДА був потужніший, аніж ЦАМ при МДА, однак обидва вони виконували насамперед навчально-педагогічну, просвітницьку функцію, і цим докорінно відрізнялися від ЦАМ при КДА. Не вдаючись у спеціальний аналіз обставин заснування цього останнього та наявної історіографії (це, як сказано вище, є окремою темою й розглядатиметься нами в іншій публікації), зауважимо тільки, що фактично свою роботу він розпочав ще у 1872 р., при незмінній і найактивнішій участі Миколи Івановича Петрова – секретаря, а з часом – його незмінного завідувача. Уже сучасники й колеги Петрова визнавали його визначальну роль в організації всієї роботи музею, у тім, що він виокремився з-поміж інших йому подібних інституцій, став надзвичайним явищем у духовному житті Києва та й загалом тогочасного суспільства: "Київському Церковно-Археологічному Музею, – із нагоди ювілею музею М. Біляшівський, – пощастило: на чолі його, у званні хранителя, став професор Київської Духовної Академії М. І. Петров, що залишається хранителем і в цей час; головним чином енергії і працям проф. Петрова музей і зобов'язаний тим, що тепер, по закінченні 25-ти років, він став установою, рівній якій вочевидь немає в Росії" [4, с. 64].

Саме завдяки принциповій позиції М. Петрова київський музей наповнювався не лише предметами суто церковного вжитку. До нього потрапляли, належним чином опрацьовувалися, описувалися та вводилися до наукового обігу пам'ятки старовини загалом, включно з пам'ятками письма, мови, мистецтва тощо. Цілком закономірно, отже, що саме ЦАМ при КАД став осередком для започаткування наукової школи в галузі церковної історії й музейництва. Закономірно й те, що саме ЦАМ при КДА став зразком і орієнтиром для створення єпархіальних музеїв в Україні.

Хронологічно першим з них став музей при Холмському православному Свято-Богородицькому братстві. У 1881 р. його заснував випускник КДА і член Київського Церковно-археологічного товариства (далі – ЦАТ), єпископ Люблінський Модест (Стрельбицький) із метою збереження місцевої церковної старовини. Офіційно музей було відкрито у 1882 р. За наказом єпископа, старі речі звозили сюди з церков усієї єпархії та з монастирів Холмщини. На чолі музею був поставлений Ф. В. Коралов. Музей містив документи з XV ст., які, загалом, довго залишалися без розгляду та визначення. Так, М. Петров згадував, що в 1892 р. поширилася сенсаційна чутка, нібито в Холмському музеї зберігаються пергаментні рукописи і, можливо, навіть другий примірник "Слова о полку Ігоревім" [11].

Для з'ясування реального стану речей у 1893 р. сюди прибув сам М. Петров. Він дослідив виявлені Модестом Стрельбицьким рукописи, установив, що найстаріші з них датуються XV ст. і майже всі вони – богослужбового характеру.

Один із цих рукописів М. Петров у своїх спогадах відзначає особливо. Ним були так звані "Аристотелеві ворота" шістнадцятого, на думку М. Петрова, століття, – трактат Псевдо-Аристотеля [11, с. 156–157], які згодом опублікував О. Соболевський [16] і остаточно упорядкував, із порівняннями з іншими відомими його списками, М. Сперанський [17], – давньоруський варіант короткої версії надзвичайно популярної за часів європейського Середньовіччя та відомої під назвою "Secretum Secretorum" ("Секрет секретів", інший можливий варіант перекладу – "Таїна тайн") пам'ятки. Біля витоків цього

трактату знаходився не збережений арабський оригінал VIII ст., у якому зібрані настанови, нібито, Аристотеля його учневі Александрові Македонському з дуже широкого кола питань: від практичної політики до алхімії і астрології включно. Поділ трактату на "ворота", а не на "глави" (capita), як то характерно для західноєвропейських варіантів, дозволяє зближувати давньоруські списки (не лише Холмський, а й, скажімо, Віленський) із "Devenenis" тіа деякими іншими трактатами Мойсея бен Маймоніда.

Слід сказати, що дослідження знайдених пам'яток, яке розпочалося з благословення і прямого доручення М. Петрова ("За моєю вказівкою, – зауважує Петров [15, с. 11–117], – цей пам'ятник видано академіком, професором О. І. Соболевським"), триває ще й нині науковцями різних країн, із залученням усіх відомих списків (давньоруських, західноєвропейських, єврейських), і актуальність його тільки зростає [див. особливо: 18; 21; 22, 23].

Серед пергаментів були й інші пам'ятки, у тому числі – королівські привілеї XVII ст. монастирям і братствам. М. Петров здійснив загальний опис рукописів і допомагав методичними порадами Ф. Коралову в подальшому. За наказом Св. Синоду, зібрані в музеї книги й рукописи були вивезені, розділені на частини і передані в усі чотири духовні академії Російської Імперії [9, с. 104–105].

У 1889 р. єпископа Модеста перевели на Волинську кафедру. Тут, у Житомирі, у 1894 р. він заснував Волинське єпархіальне церковно-археологічне давньосховище. М. Петров писав про архієпископа Модеста: "Це була людина з надзвичайними розумовими обдаруваннями, але пристрасний любитель і збирач старовини ... Якщо ж преосвященний Модест вступав в управління якою-небудь українською єпархією, то заводив у цій єпархії місцевий церковно-археологічний музей і вже не тільки не надсилав своїх пожертвувань до Києва, але іноді намагався навіть взяти з Києва раніше пожертвуване нашому Церковно-археологічному музею" [9, с. 103–104].

Завідувачем Волинського єпархіального церковно-археологічного давньосховища був призначений Г. Фотинський, який за п'ять років (станом на 1899 р.) зібрав 211 речових експонатів, 412 рукописів, 192 стародруки, 511 книг XIX ст. М. Петров бачив речі цього зібрання на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 р. і особливо відзначив різьблені дерев'яні напрестольні хрести XV–XVII ст. Однак місцеві діячі не завжди професійно розбиралися в пам'ятках. Яскравим прикладом цього стала публікація літературної містифікації – так званого "Почаївського літопису", який оповідав про заснування Почаївської лаври в домонгольську добу (коли в ній "поча Дева (Богородица) перебувати") [19]. Отець Трипольський привозив "документи" для експертизи М. Петрову в ЦАМ. "Тут я вперше побачив такі документи, – згадував Петров, – яких ніколи не бачив ні раніше, ні після того. Це якесь дитяче марання паперу уставним або півуставного письмом, на окремих піваркушах, різних кольорів і різного формату, що належать до кінця XVIII і початку XIX століття ... При першому ж погляді на ці документи, я рішуче сказав о. Трипольському, що вони, безсумнівно, підроблені, і висловив припущення, що вони, ймовірно, сфабриковані відомим мені галичанином Досінчуком, який мав тоді в Житомирі бакалійну крамницю ..." [9, с. 105–106].

У 1890 р. було засновано Церковно-історичне давньосховище і на Поділлі – при Комітеті для історико-статистичного опису Подільської єпархії. Його незмінним завідувачем від початку був прот. Юхим Сецинський (Січинський). Уже за два перші роки вдалося зібрати

ти 1196 предметів. Січинський давно був членом-кореспондентом ЦАТ і постійно консультувався з М. Петровим щодо діяльності давньосховища і самого Комітету. Петров на запрошення Січинського їздив у Кам'янець і на місці надавав консультації та рекомендації. Так, 14 травня 1890 р. Січинський писав професору: "Мабуть в Академії скоро скінчатся іспити, – і Ви мабуть приїдете до нас на Подолію. Ваш приїзд для нас – любителів історії – був би справжнім святом, вдихнув би в нас силу і енергію ..." [2].

Дещо згодом, уже на початку ХХ ст., були створені єпархіальні давньосховища у Харкові (1902), Чернігові (1908), Полтаві (1908) – і теж випускниками КДА чи членами ЦАТ, за сприяння М. Петрова. Для повноти картини вкажемо, що митрополит Андрей, граф Шептицький, заснував свій Церковний музей у Львові також під враженням від ЦАМ КДА, про що сам згадував у споминах. Митрополит виділив значні кошти на організацію музею (175 тис. крон) і призначив щорічне асигнування у 18 тис. крон. У 1911 р. цей музей був перейменований у Національний музей імені митрополита Андрея графа на Шептича Шептицького. Тут збиралися історичні пам'ятки Галичини – як церковні, так і української народної культури загалом. На 1925 р. музей нараховував вже близько 25 000 експонатів. Він існував безперервно, і нині знову діє під титулом 1911 р.

Таким чином, усі єпархіальні музеї і давньосховища в українських єпархіях засновували колишні випускники КДА, члени ЦАТ при КДА і за зразком ЦАМ, за прямої чи опосередкованої участі М. Петрова. Завдяки його науково-методичним консультаціям, особистій участі в упорядкуванні фондів єпархіальних музеїв і давньосховищ вдалося не лише здійснити належну атрибуцію експонатів, а й виявити справді цінні, навіть унікальні серед них (як, наприклад, згаданий вище трактат Псевдо-Аристотеля *Secretum Secretorum*), уникнути свідомих чи мимовільних фальсифікацій (як то було з документами о. Трипольського). Що ж до історії окремих музеїв, особливостей їхнього функціонування, їх наповнення й концептуалізації, так само як і про особливості взаємозв'язків їхніх керівників із ЦАМ при КДА загалом і Миколою Івановичем Петровим в особливості, то всі ці питання ще потребують спеціального дослідження.

І на завершення зауважимо долю Церковно-археологічних музеїв при духовних академіях у пореволюційний час. Так, із відновленням МДА після Другої світової війни, був відновлений і ЦАМ. У 1997 р. ЦАМ було відновлено при СПбДА. І вже на початку третього тисячоліття, 21 жовтня 2009 р., при КДА УПЦ (МП) теж було відкрито новий Музей, який, щоправда, нині іменується Церковно-археологічним кабінетом [3].

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ, ф. III, спр. 14234, арк. 1.
2. Там само, ф. III, спр. 13751, арк. 1 зв.-2.
3. Архиепископ Бориспольский Антоний (Паканич). Церковно-археологический музей и Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии: история создания и обзор деятельности / Антоний (Паканич) // Труды Київської Духовної Академії. – 2012. – № 17. – С. 13–29.
4. Беляшевский Н. Церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1898. – Т. 63. – № 10. – С. 62–72.
5. Заднепровская Т.Н. Церковно-археологические учреждения и их роль в охране и изучении памятников церковной старины России / Т. Н. Заднепровская // Церковная археология. – 1995. – Вып. 3. – С. 37–40.
6. Крайний К. К. Видання Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії як джерело до його історії / К. К. Крайний // Труды Київської Духовної Академії. – 2012. – № 17. – С. 38–46.
7. Мансвентов И.Д. Об устройстве церковно-археологических музеев / И. Д. Мансвентов // Православное обозрение. – 1872. – № 2. – С. 364.

8. Панчук О. Діяльність М. І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування / О. Панчук // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – Вип. 94–95. – С. 111–114.

9. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просеминарий: Медиевистика. Історія Церкви, науки та культури. – 1997. – Вип. 1. – С. 93–134.

10. Петров Н. И. Церковно-археологический Музей Санкт-Петербургской Духовной Академии проф. Н. В. Покровского (Санкт-Петербург, 1909 г.) / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1910. – № 1. – С. 127–145.

11. Петров Н. И. Холмский музей церковных древностей / Н. И. Петров // Киевская старина. – 1893. – № 10. – С. 155–157.

12. Полякова Е. А. Церковно-археологические учреждения России и их структурные подразделения во второй половине XIX – начале XX века / Е. А. Полякова // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – № 05 (48). – С. 256–261.

13. Протоиерей Владимир Савельев. Церковно-археологический музей как звено в системе духовного образования: некоторые уроки прошлого и настоящего / В. Савельев // Труды Київської Духовної Академії. – 2012. – № 17. – С. 30–37.

14. Савельев Ю. Р. Роль церковной археологии и литургии в архитектурной медиевистике второй половины XIX – нач. XX вв. / Ю. Р. Савельев // Церковная археология. – 1998. – Вып. 4. – С. 272–276.

15. Петров М. Скрижалі пам'яті / М. Петров. – К.: Либідь, 2003.

16. Соболевский А. И. Логика жидовствующих и Тайная тайных / А. И. Соболевский // Памятники древней письменности и искусства. – 1899. – Т. CXXXIII. – С. 5–13.

17. Сперанский М. Из истории отреченных книг. IV: Аристотелевы врата, или Тайная тайных / М. Сперанский // Памятники древней письменности и искусства. – 1908. – Т. CLXXI. – С. 135–179.

18. Станкевич Л. И. Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI века (Аристотелевы врата, или Тайная Тайных) из фонда Национальной библиотеки Беларуси / Л. Станкевич // Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі. – 2007. – Вып. 9. – С. 94–126.

19. Трипольский Н. Н. К истории древнего православного Почаевского монастыря на Волыни / Н. Н. Трипольский. – Почаев: [б. в.], 1896.

20. Церковно-археологические учреждения // Зодчий. – 1904. – Вып. 32. – С. 365.

21. Temčinas S. L'integrazione culturale del Granducato Lituano e nel Regno di Polonia: la tradizione libraria cirillica in rus'ka mova e i testi in polacco dei tatar di Lituania / S. Temčinas // Slavica Ambrosiana. – 2015. – Vol. 5. – P. 3–15.

22. The Secretum Secretorum and the Muscovite Autocracy // Pseudo-Aristotle: The Secret of Secrets. Sources and Influences / Ed. by W. F. Ryan and Ch. B. Schmitt. – London: Warburg Institute, University of London, 1983. – P. 114–123.

23. Toscano S. Il 'secretum' del Secretum Secretorum antico-russo / S. Toscano // Forma formans: Studi in onore di Boris Uspenskij / Eds. S. Bertolissi, R. Salvatore. – Napoli: M. D'Auria, 2010. – Vol. 2. – P. 231–241.

References

1. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo, Kyiv, fond III., sprava 14234, arkush 1.
2. Ibid, fond III., sprava 13751, arkushy 1 zv.-2.
3. ANTONIY (PAKANICH) (2012) Tserkovno-arkheologicheskii muzei y Tserkovno-arkheologicheskoye obshchestvo pri Kiyevskoy dukhovnoy akademii: istoriya sozdaniya i obzor deyatel'nosti. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*. 17, 13–29.
4. BELYASHEVSKIY, N. (1898) Tserkovno-arkheologicheskii muzei pri Kiyevskoy Dukhovnoy Akademii. *Kievskaya starina*. 63 (10), 62–72.
5. ZADNEPROVSKAYA, T. N. (1995) Tserkovno-arkheologicheskies uchrezhdeniya i ikh rol v okhrane i izuchenii pamyatnikov tserkovnoy stariny Rossi. *Tserkovnaya arkheologiya*. 3, 37–40.
6. KRAINII, K. K. (2012) Vydannia Tserkovno-istorichnoho ta arkheolohichnoho tovarystva pry Kyivskii dukhovnij akademii yak dzhерело do yoho istorii. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*. 17, 38–46.
7. MANSVETOV, I. D. (1872) Ob ustroystve tserkovno-arkheologicheskikh muzeev. *Pravoslavnoe obozrenie*. 2, 364.
8. PANCHUK, O. (2008) Dialnist M. I. Petrova u konteksti evolyutsii Tserkovno-arkheolohichnoho tovarystva ta Tserkovno-arkheolohichnoho muzeiu na druhomu i tretomu etapakh yikh isnuvannia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. 94–95, 111–114.
9. PETROV, N. I. (1997) Vospominaniya starogo arkheologa. *Proseminarij: Medievistika. Istorii tserkvi, nauki ta kultury*. 1, 93–134.
10. PETROV, N. I. (1910) Tserkovno-arkheologicheskii Muzei Sankt-Peterburgskoy Dukhovnoy Akademii prof. N. V. Pokrovskogo (Sankt-Peterburg, 1909 g.). *Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii*. 1, 127–145.
11. PETROV, N. I. (1893) Kholm'skiy muzei tserkovnykh drevnostey. *Kievskaya starina*. 10, 155–157.
12. POLYAKOVA, E. A. (2014) Tserkovno-arkheologicheskies uchrezhdeniya Rossii i ikh strukturnye podrazdeleniya vo vtoroy polovine XIX – nachale XX veka. *Mir nauki, kultury, obrazovaniya*. 05 (48), 256–261.
13. SAVELEV, V. (2012) Tserkovno-arkheologicheskii muzei kak zvено v sisteme dukhovnogo obrazovaniya: nekotorye uroki proshlogo i nastoyashchego. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*. 17, 30–37.
14. SAVELEV, Yu. R. (1998) Rol tserkovnoy arkheologii i liturgiki v arkhitekturnoy medievistike vtoroy poloviny XIX – nach. XX vv. *Tserkovnaya arkheologiya*. 4, 272–276.

15. PETROV, M. (2003) *Skryzhali pamiaty*. Kyiv : Lybid.
16. SOBOLEVSKIY, A. I. (1899) Logika zhidovstvuyushchikh i Taynaya taynykh. *Pamyatniki drevney pismennosti i iskusstva*. CXXXII, 5–13.
17. SPERANSKIY, M. (1908) Iz istorii otrechennykh knig. IV: Aristotelevy vrata, ili Taynaya taynykh. *Pamyatniki drevney pismennosti i iskusstva*. CLXXI, 135–179.
18. STANKEVICH, L. I. (2007) Rukopysnyy sbornik gadatelno-astrologicheskogo soderzhaniya XVI veka (Aristotelevy vrata, ili Taynaya Taynykh) iz fonda Natsionalnoy biblioteki Belarusi. *Zdabytki: Dakumentalnyya pomniki na Belarusi*. 9, 94–126.
19. TRIPOLSKIY, N. N. (1896) *K istorii drevnego pravoslavnogo Pochayevskogo monastyrya na Volyni*. Pochayev: [s. n.].

20. Tserkovno-arkheologicheskie uchrezhdeniya. (1904) *Zodchiy*. 32, 365.
21. TEMČINAS, S. (2015) L'integrazione culturale del Granducato Lituano e nel Regno di Polonia: la tradizione libraria cirillica in rus'ka mova e i testi in polacco dei tatar di Lituania. *Slavica Ambrosiana*. 5, 3–15.
22. The Secretum Secretorum and the Muscovite Autocracy (1983). In: Ryan W. F., Schmitt Ch. B. (eds.) *Pseudo-Aristotle: The Secret of Secrets. Sources and Influences*. London: Warburg Institute, University of London, pp. 114–123.
23. TOSCANO, S. (2010) Il 'secretum' del Secretum Secretorum antico-russo. In: Bertolissi S., Salvatore R. (eds.) *Forma formans: Studi in onore di Boris Uspenskij*. Vol. 2. Napoli: M. D'Auria, pp. 231–241.

Надійшла до редколегії 28.11.16

O. Panchuk, senoir assistant

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ESTABLISHMENT OF THE CHURCH ARCHAEOLOGICAL MUSEUMS AT THE THEOLOGICAL ACADEMIES AND IN THE EPARCHIES IN UKRAINE: IDEA, ORIGINS, ROLE OF N. I. PETROV

The establishment of the Church Archaeological Museums at the Theological Academies in the second half of the nineteenth century was based on the ideas that have been formulated during the first Archaeological Congresses. The establishment of these museums lasted for more than 20 years and had a specific character to Moscow, St. Petersburg and Kiev Theological Academies. The Church Archaeological Museum at Kiev Theological Academy led by N. I. Petrov became the center for the study of the Church History and Museology and an example for Eparchial Museums in Ukraine. Graduates of the Kiev Theological Academy and Members of the Church of the Archaeological Society at this Academy established all Eparchial Museums and Collections of Antiquities in the second half of the XIX and at the beginning of the XX centuries. N. I. Petrov had a major influence on their work. He help to establish the Funds of Eparchial Museums and Collections of Antiquities in Ukraine. Thanks to Petrov one managed to carry out scientific attribution of many artifacts, identify the most valuable of them, and avoid mistakes and deliberate falsification. One of the most valuable finds was the manuscript of so-called "Aristotle's Gates". It was an old Russian variant of a short version of the popular in medieval Europe pseudo Aristotelian treatise Secretum Secretorum ("The Secret of Secrets", also known as the "The Secret Book of Secrets"). The treatise was written ostensibly by Aristotle for his disciple Alexander the Great. N.I. Petrov gave the manuscript for publication to Professor A. Sobolevsky. In the old Russian versions of the Secretum Secretorum he identified numerous interpolations of Devenenis and other writings of Moses ben Maimonides. The study of this manuscript continues today by scientists from many countries, the relevance of this study is constantly increasing.

Keywords: Church Archaeological Museums, Kiev Theological Academy, Eparchial Museums, Secretum Secretorum, N. I. Petrov.

УДК 902:069.424 (477.42)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.10>

А. Петраускене, здобувач
Інститут археології НАН України, Київ, Україна

РОЗБУДОВА АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ У МІСТУ ОЛЕВСЬК ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На північно-східній околиці міста Олевськ, в урочищі Бабина гора знаходиться археологічна пам'ятка – городище давньоруського часу. Пам'ятка збереглась майже в первозданному вигляді і уникла більш пізніх антропогенних втручань, якщо не враховувати лінію окопів другої світової війни по периметру городища. На ньому під час візуального огляду відзначено добре збережений оборонний рів напільного боку та вал, висотою до 3 м, в'їзд та майданчик городища. З 2009-го року на запрошення Олевського міськвиконкому в місті постійно працює Житомирська археологічна експедиція ІА НАНУ. Роботи експедиції спрямовано по основних напрямках: дослідження культурних нашарувань в центрі сучасного міста, вивчення археологічного комплексу городища в ур.Бабина гора, дослідження археологічних пам'яток в найближчій окрузі стародавнього міста та розбудова музею під відкритим небом. Пропонована до музеєфікації територія вільна не тільки від наземних перепланувань та забудови але й від комунікаційних мереж, що дозволяє продовжувати дослідження пам'ятки і отримувати нові дані для поточення уявлень про об'єкт музеєфікації та поповнення його експозиції. У статті висвітлюється три основні розділи з яких складатиметься музей: городище, передмістя та розділ живої історії – етнографічний.

Ключові слова: городище, музей, експериментальна археологія.

На північно-східній околиці м. Олевськ Житомирської обл. в ур. Бабина гора знаходиться археологічна пам'ятка – городище давньоруського часу. Більшість дослідників період його функціонування окреслювали досить вузько IX – початок XI ст. Зважаючи на досить маленькі розміри – його розцінювали як типове городище древлянського та початку давньоруського періоду.

Перші відомості про археологічні знахідки в місті та його окрузі належать до XIX ст. У роботі В. Б. Антоновича наводиться перелік археологічних пам'яток у місті та за його межами. Перші археологічні обстеження на його території проводить у 1903 р. Я. В. Яроцький, який оглянув городище на північно-східній околиці міста в ур. Бабина гора та провів розкопки на декількох курганах груп у місті й поблизу нього.

Після тривалої перерви в 70-х рр. XX ст. пам'ятку та прилеглий посад було обстежено фахівцем у галузі давньоруських городищ М. П. Кучерою. Ученим було

виявлено посад городища, поточено його конструктивні й культурно-хронологічні особливості.

Із 2009 р. на запрошення Олевського міськвиконкому в місті постійно працює Житомирська археологічна експедиція ІА НАНУ. Роботи спрямовувалися за основними напрямками: дослідження культурних нашарувань у центрі сучасного міста, вивчення археологічного комплексу городища в ур. Бабина гора, дослідження археологічних пам'яток у найближчій окрузі стародавнього міста й розбудова музею під відкритим небом.

Городище збереглося майже в первісному вигляді й уникло пізніших антропогенних втручань, якщо не враховувати лінію окопів Другої світової війни по периметру городища. На ньому під час візуального огляду відзначено добре збережений оборонний рів напільного боку та вал, висотою до 3 м, в'їзд і майданчик городища. Розкопки проводились на майданчику городища, де виявлено різночасовий матеріал давньоруського та пізньосередньовічного часу. Із метою вивчення харак-

теристики оборонних споруд досліджувалась частина майданчика городища з південного краю та південна частина оборонного валу й рову. Унаслідок чого було зафіксовано кам'яну вимостку по периметру майданчика городища, яка вірогідно, слугувала для покращення переміщення оборонців фортеці вздовж оборонної стіни, а також фрагменти стовпових ям, які майже повністю знищені оборонною траншеєю і які могли бути залишками стовпових ям від оборонної стіни каркасно-стовпової конструкції.

Під час розрізу оборонного валу встановлено, що він мав як мінімум два етапи будівництва: перший періоду древлянського племінного союзу, який закінчується у середині X ст. Його верхній етап фіксується у вигляді спалених господарських комплексів біля підніжжя городища, із виразними ознаками пожежі й розвалів посудин середини X ст. У розрізі вали в його підоснові зафіксовано два ряди спалених городень, над якими насипано пізніший масивний насип валу.

Цікаві та певною мірою неочікувані результати були отримані під час вивчення западини в західній частині майданчика городища. Ще під час її огляду М. П. Кучерою було висловлено припущення, що вона може бути залишками стародавнього колодязя, який має бути невід'ємним атрибутом середньовічної фортеці і часто фіксується на давньоруських городищах. Після трьох сезонів польових розкопок 2013, 2014 і 2015 рр. було отримано беззаперечні докази, що вона належить до залишків стародавньої гідротехнічної споруди, що знаходить своє підтвердження у формі у плані та перерізі й абсолютних розмірах котловану об'єкту, особливостях стратиграфії заповнення та виявлених у ньому знахідках.

Експериментальні дослідження в межах роботи археологічної експедиції в м. Олевськ проводяться починаючи з 2010 р. і спрямовані на вивчення стародавніх ремесел і промислів давньоруського та слов'янського населення, а також на розбудову музею під відкритим небом на місці вивчених археологічних об'єктів. Роботи проводяться в напрямі натурного моделювання бортництва, відтворення технологічних особливостей виготовлення питного меду, виготовлення сиродутного заліза, гончарства й ін. Із 2013 р. проводяться роботи з натурного моделювання стародавніх водних транспортних засобів.

Одним із напрямів роботи експедиції є розбудова на місці археологічного комплексу городища в ур. Бабина гора музею під відкритим небом.

Як уже відзначалось, площа майданчика городища та прилегла до нього територія виявилась вільною від сучасної забудови та перепланувань нового та новітнього часів, що значно підвищує рівень збереженості й інформативності археологічних матеріалів городища, їхню наукову цінність.

Зважаючи на важливість і, в багатьох випадках, унікальність виявлених знахідок, добру збереженість археологічної пам'ятки та перспективність її експонування як унікального туристичного об'єкту, міською радою м. Олевськ 19 квітня 2011 р. було прийнято рішення № 71 про надання території городища та прилеглої до нього площі статусу заповідника.

Варто також зауважити, що пропонується до музеєфікації територія вільна не лише від наземних перепланувань і забудови але й від комунікаційних мереж, що дозволяє продовжувати дослідження пам'ятки й отримувати нові дані для поточення уявлень про об'єкт музеєфікації та поповнення його експозиції.

Не менш важливим для ефективності створення музейного та заповідного комплексу на вказаній території є відсутність багатьох земельних власників. Площа го-

родища та прилегло до нього посаду належить до комунальної власності міста Олевськ. Це створює сприятливі умови для можливості створення музейно-заповідного комплексу та виключає юридичні й організаційні складності, які можна прогнозувати за умови багатьох власників площі під час створення музею-заповідника та його подальшого функціонування.

Не менш важливим для ефективного функціонування музею є зручна комунікаційна мережа, яка оточує майбутній музей і дозволяє швидко та зручно дістатися до нього майбутнім відвідувачам. У цьому випадку за 200 м на Захід від нього проходить міжнародна авто-траса Олевськ-Лельчиці.

За 6 км на Південь проходить автомагістраль Київ-Ковель-Ягодин. За 200 м на Південь від неї проходить залізнична дорога Київ-Львів. За 1,5 км на південний Захід розташований залізничний вокзал м. Олевськ.

Після довготривалих консультацій із вітчизняними спеціалістами та фахівцями з різних європейських країн, зокрема із Роландом Пардекопером – секретарем організації EXARC (archaeological Open-Air Museums and Experimental Archaeology) було визнано важливість і перспективність створення на місці городища в урочищі Бабина гора в м. Олевськ музею під відкритим небом.

Актуальність створення музею присвяченого саме древлянському місту обґрунтована важливою роллю Древлянської землі в історії становлення давньоруської держави й розвитку історії східного слов'янства.

Експозиція музею включатиме три головних розділи: городище, передмістя та розділ живої історії – етнографічний.

Першим розділом музею планується **городище** в урочищі Бабина гора. Він включатиме в себе нерухомі об'єкти, які мають достатню наукову базу для проведення їхньої натурної реконструкції: оборонний рів, в'їзд, оборонна стіна древлянська; оборонний вал литовської доби; колодязь; кам'яна "дорога", житлово-господарські споруди; медуша.

Оборонний рів, дуже замулений, зафіксовано ще на початку XX ст. Дослідженнями 2011 р. встановлено, що він має глибину до 1,8 м, ширину до 20 м і містить матеріали, які мають датування в межах давньоруського періоду. Пропонується реконструкція частини рову навпроти в'їзду в його північній частині на місці виходу до безіменного струмка, що обмежує городище з Півночі. За умови такого розташування реконструйованої частини рову він становитиме окрему композицію із в'їздом і слугуватиме початком огляду експозиції городища. Над ровом навпроти в'їзду пропонується зведення мосту. Його рештки не збереглися, проте аналоги подібним конструкціям відомі за повідомленнями літописних джерел.

В'їзд на городище, зафіксований М. П. Кучерою знаходиться в крайній північно-західній його частині на місці, де оборонний рів виходить до струмка, що омиває північний край городища. Він ледь вигнутим півколом, оминаючи край валу, піднімається по краю городища. Довжина підйому – 20 м, ширина – 2 м. Вірогідно, що в цьому місці могла бути дерев'яна конструкція для перетину рову.

Пропонується відтворити в'їзду браму на місці в'їзду й окремі супутні елементи цієї частини фортифікаційної системи.

Оборона стіна древлянського часу була досліджена розкопками 2011 р. у нижній частині насипу валу. Вірогідно, саме виявлені залишки становили перший етап будівництва городища. Зважаючи на добрий стан збереженості та відносно невеликі розміри обго-

рілих залишків оборонних клітей, найефективнішим було б представлення їхньої в експозиції музею в за-консервованому вигляді під прозорим накриттям. Су-путніми експонатами можуть стати репліки синхронних речових знахідок, які виявлено під час археологічних розкопок оборонної стіни.

Оборонний вал зафіксований першими дослідни-ками городища, був віднесений ними до давньоруської фортифікації.

Проте вже під час першого нашого огляду городища в 2009 р. було поставлено питання про протиріччя між ранньою датою існування городища IX–XI ст., його ма-ленькими розмірами й потужним оборонним валом. За своїми відносними розмірами він значно перевищував оборонні споруди рядових древлянських городищ. Піс-ля отримання на городищі в ході досліджень 2010–2011 рр. знахідок, які можуть датуватися другою поло-виною XII–XIII ст., його зведення було віднесено саме до цього періоду, коли зводяться потужніші оборонні спо-руди. Після проведення наукової апробації результатів розкопок 2009–2011 рр. у ході міжнародної археологіч-ної конференції було визнано, що час його зведення з урахуванням отриманих у ході розкопок даних, має бу-ти віднесений до литовської доби. Переважна частина археологічних залишків оборонної стіни знищена тран-шеєю періоду Другої світової війни.

Колодязь у вигляді неглибокої западини в західній частині городища зафіксовано під час обстеження го-родища М. П. Кучерою, який відзначив, що на майдан-чику городища впритул до валу знаходиться западина, яка на думку М. П. Кучери могла утворитися внаслідок заповнення котловану колодязя. Діаметр западини – 9 м, глибина – 0,3 м. Подібні споруди добре відомі на давньоруських селищах відкритого типу й укріплених поселеннях. У деяких випадках (Автуничі) нижні части-ни колодязів, зважаючи на стратиграфічні особливості ґрунту сприятливі для зберігання деревини, зберіга-ються у стані задовільному для подальшої реконструк-ції та відновлення. Після проведення археологічних обстежень він може слугувати як діючий відтворений елемент городища.

Вимостка вздовж внутрішнього периметру городи-ща досліджена археологічними розкопками 2011 р. Сму-га викладена з каменів розмірами 0,1–0,3 х 0,1–0,4 м. Аналогічні об'єкти зафіксовані на пізньосередньовічних укріплених поселеннях. Вірогідно, вони виконували фун-кцію дороги для зручного пересування гарнізону фортеці вздовж оборонних стін. Після консервації об'єкту, він може стати одним із елементів експозиції музею.

Медуша. Музейний комплекс, який представляє да-вньоруське місто, його центральну частину, важко уявити без такого важливого атрибуту як медуша, у якій зберігались запаси питного меду для княжих святку-вань та інших важливих подій. Нагадаємо, що й перші писемні відомості про слов'ян пов'язані саме з питним медом. Традиційність і споконвічність цього напою під-тверджують також і літописні давньоруські повідомлен-ня – порівняно з вином, мед згадується рідше і майже виключно, як напій під час культових подій.

Актуальність розміщення в музейному комплексі на Бабиній горі реконструкції медуші пояснюється також тим, що в межах Олевського району збереглися рештки реліктового бортного промислу майже в первинному вигляді. Створення подібної реконструкції з розміщен-ням у ній відтворених зразків питного меду, дозволить не лише використовувати їх як виразний елемент ек-спозиції, але і створити безпосередній зв'язок із реально

існуючими нині старовинними місцевими бортними промислами та створити сприятливі умови для їхнього вивчення, підтримки й подальшого розвитку.

Об'єкти давньоруського часу, які можна ідентифіку-вати з медушами, досить рідкі. Вони представлені спо-рудами в Чернігові, Новгород-Сіверському, Путивлі. Виявлені добре документовані рештки медуші в Києві. На їхній підставі ми можемо зробити реконструкцію роз-мірів споруди, характеристики її окремих елементів, матеріалів, які використовувалися для її побудови та внутрішнього інтер'єру.

Посад. Для міста пізньосередньовічного періоду ти-повим є наявність неукріпленої частини, розташованої поза межами оборонних споруд – посаду на якому роз-ташовувалась торгово-реміснича частина. Біля олевсь-кого городища обстеженнями 70-х рр. XX ст., археологіч-ними розвідками й розкопками 2009–2011 рр. виявлено посад площею біля 8 га, на якому зафіксовано археоло-гічні рештки господарських і ремісничих споруд і речові знахідки, найбільш ранні серед яких датуються третьою чвертю I тис. н. е. – празько-корчацька культура.

У межах цього розділу можливе розміщення рекон-струкцій, які репрезентують різні напрями ремісничої та торговельної діяльності: гончарства, металургії, брон-золиварної справи. Прототипи для подібних реконстру-кцій добре відомі на давньоруських і слов'янських па-м'ятках і пройшли апробацію у вигляді теоретичних і натурних моделей на декількох експериментальних майданчиках. Під час проведення науково практичних семінарів з експериментальної археології в Олевську у 2011–2012 рр. було виконано натурні реконструкції ме-талургійного й ковальського горнів, побутової печі та ін. Обстежено місцеві родовища сировини для виготов-лення будівельного матеріалу для зведення піротехніч-них споруд, обстежено поклади місцевих гончарних глин і болотної руди для виготовлення заліза.

В експозиції музею подібні реконструкції можуть бу-ти використані як експонати, а також для дослідження стародавніх технологій і в межах проведення туристич-них і екскурсійних програм.

Середньовічне населення міст не розривало оста-точно зв'язків із сільськогосподарськими заняттями. Не можна виключати, що частина знахідок землеробських знарядь на давньоруських городищах засвідчують саме подібні випадки.

У ході виконання робіт з експериментальної архе-ології з вивчення господарства населення лісової зони України поруч із Олевським городищем у 2011 р. було закладено ділянку з експериментальними посівами зла-кових, яка може в подальшому використовуватися не лише для проведення наукових експериментів для ви-вчення стародавніх сільськогосподарських технологій, але і для експонування в музейному комплексі. Кінце-вий продукт із дослідної ділянки може включатися до подальших досліджень сільськогосподарських промис-лів і стародавніх харчових технологій.

Традиційне господарство поліської зони передбачає комплексний характер: у ньому переплітаються сільсь-ке господарство, ремесла, промисли, збиральництво лісових продуктів. Зважаючи на наявність у Поліссі роз-галуженої гідромережі, у ньому завжди були присутні річкові промисли. Річка слугувала також важливою транспортною артерією. Найпоширенішим для невели-ких поліських річок транспортним засобом були човни виготовлені з цілого стовбура дерева. Вони відомі за письмовими джерелами, археологічними знахідками та численними етнографічними даними. Більшість із них

мають декілька метрів довжиною й незначну осадку, що дозволяє долати часті повороти та мілини, властиві поліським річкам.

Діючі репліки стародавніх човнів однодеревок можуть бути експонатом музею та використовуватись для різноманітних туристичних і фестивальних програм.

Етнографічний розділ. Особливістю розташування городища в ур. Бабина гора можна вважати оточення його північно-східної частини приватними городами місцевих мешканців і ділянками, вільними від будь-якої господарської діяльності, які примикають до р. Уборть. За умови незначного доповнення й організаційного оформлення, ця територія може використовуватись для розділу музею, який буде представляти етнографію Житомирського Полісся.

Джерельною базою для створення етнографічного розділу може бути сільське оточення міста Олевськ. Завдячуючи природному оточенню (ліси, важкопрохідні болота), відсутності швидких міграційних процесів, у межах району добре збереглися в архаїчному вигляді побут, господарство, мова, традиції й обряди, які можуть слугувати як об'єктом для вивчення так і джерелом для корегування та поповнення майбутньої експозиції.

Оформлення етнографічної експозиції можна виконати у формі сільської садиби, у якій будуть представлені рухомі й нерухомі експонати, що відображатимуть різні напрями матеріальної культури Полісся, побуту, сільського господарства, тваринництва, лісохімічних промислів, рибальства та полювання, бортництва, збиранництва, ремісничої діяльності.

Частину експозиції можна виконати з використанням діючих моделей, які дозволять відтворити різні процеси господарчої та побутової діяльності.

Напрямки подальшого розвитку музею. Створений музей попри безсумнівно позитивне значення експонування досліджених і відтворених об'єктів чи виробів може також виконувати функцію реконструкції моделей життя в давніх суспільствах, не лише демонструвати певний соціум на певному етапі історичного розвитку, а й виконувати ряд дослідницьких завдань. У разі розвитку в цьому напрямі музейна експозиція буде не статичною – вона розвиватиметься та постійно відновлюватиметься.

Музей може брати участь у виконанні державних наукових програм із вивчення матеріальної культури середньовічного поліського міста, використовуватись як перспективний туристичний об'єкт з інтерактивною ек-

позицією, використовуватись для культурно-освітницьких і виховних програм.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве; под ред. П. С. Уваровой, С. С. Слутского. – М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – С. 1–132.
2. Веремейчик О. М. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О. М. Веремейчик, І. А. Готун // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 82–94.
3. Готун І. А. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології / І. А. Готун, О. М. Казимир, О. А. Коваль, А. В. Петраускас, А. О. Петраускене // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. Стародавній Іскоростень: Збірка наукових праць. – К.: Ліра-К, 2011. – С. 29–92.
4. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. (Археологическая карта); под ред. В. Д. Баран. – К.: Наук. думка, 1984.
5. Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних дравлян / Б. А. Звіздецький. – К.: Інститут археології НАН України, 2008.
6. Ипатьевская летопись // Русские летописи. – Рязань: Александрия, 2001.
7. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – М.: Христианское издательство, 1996.
8. Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини / М. П. Кучера // Археологія. – 1982. – Вип. 41. – С. 72–82.
9. Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р. / М. П. Кучера // Науковий архів Інститута археології ІА НАНУ, спр. 1975в/27.
10. Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборти / Я. В. Яроцкий // Археологическая летопись Южной Руси за 1903 г. – К.: [б. в.] 1904. – С. 174–193.

References

1. ANTONOVICH, V. B. (1901) Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii. In: P. S. Uvarova, S. S. Slutskij (eds.) *Trudy XI Arkheologicheskogo s'ezda v Kieve*. Moscow: Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya, pp. 1–132.
2. VEREMEICHYK, O. M., HOTUN, I. A. (1995) Kolodiaz na davnoruskyykh sil'skykh poselenniakh. *Arkheolohiia*. 4, 82–94.
3. HOTUN, I. A. et al (2011) Muzei pid vidkrytyim neбом ta ekspozytsiini mozhlyvosti ekspedytsiinykh baz eksperymentalnoi arkheolohii. In: O. P. Motsia (ed.) *Eksperymentalna arkheolohiia: zavdannia, metody, modelivannia. Starodavniy Iskorosten*. Kyiv: Lira-K, pp. 29–92.
5. BARAN, V. D. (ed.) (1984) *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprov'ya*. (Arkheologicheskaya karta). Kiev: Naukova dumka.
6. ZVIZDETSKYI, B. A. (2008) *Horodyshcha IX–XIII st. na terytorii litopysnykh drevlian*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
7. Ipat'evskaya letopys' (2001). In: A. I. Tsepkov (ed.) *Russkie letopisi*. Vol. 11. Ryazan': Aleksandriya
8. KUZA, A. V. (1996) *Drevnerusskie gorodyshcha X–XIII vv. Svod arkheologicheskikh pamiatnykov*. Moscow: Khristianskaya khiga.
9. KUCHERA, M. P. (1982) Novi dani pro horodyshcha Zhytomyrshchyny. *Arkheolohiia*. 41, 72–82.
10. KUCHERA, M. P. (1975) Zvit pro rozvidku horodyshch u 1975 r. In: *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii IANU*. 1975v/27.
11. Yarotskiy, Ya. V. (1904) Mogilniki po srednemu techeniyu r. Uborti. *Arkheologicheskaya letopys' Yuzhnoy Rusi za 1903 g.*, 174–193.

Надійшла до редколегії 28.11.16

A. Petrauskene, PhD student

Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL OPEN AIR MUSEUM IN OLEVSK CITY, ZHYTOMYR REGION

In the Northeastern outskirts of Olevsk city, in the natural boundary Babyna Gora the archeological site of Kievan Rus time is located. Since 2009 at the invitation of Olevsk Municipal Executive Committee, Zhytomyr archaeological expedition IA NASU is constantly working on the site. Expedition focuses on key issues: the research of cultural layers in the center of the modern city and on the archaeological complex in the natural boundary Babyna Gora, the study the archaeological sites near the ancient city and vicinity with consequent developing of an open-air museum. The territory of the future museum will be free not only from land and from building alterations but of communication networks, that allows to continue the sight research. The paper highlights three main sections that constitute the museum – the town, the suburb and a section of live history – the ethnographic one.

Keywords: hillfort, museum, experimental archaeology.

УДК 94(477):008"652"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.11>

А. Пількевич, канд. іст. наук, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"УКРАЇНЬСЬКА АНТИЧНІСТЬ" ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНИ

Проаналізовано вплив античної цивілізаційної спадщини на формування унікальної соціокультурної парадигми на українських теренах у загальноєвропейському контексті. Розглянуто особливості процесу рецепції культурних здобутків Стародавніх Греції й Риму у стінах Києво-Могилянського колегіуму, серед митців і науковців XIX ст., представників "Празької школи" й українських неокласиків. Показано зв'язок культурно-цивілізаційного впливу античних модусів на формування вітчизняних ментальних моделей, співзвучних із європейськими тенденціями. Обґрунтовано твердження, що традиційна європейська парадигма цінностей є цілком зрозумілою й бажаною для вітчизняного соціокультурного простору значною мірою завдяки рецепційованому в українському культурному полі "античному впливу". Однією із ключових ланок у системі спільного соціокультурного простору Європи, що логічно визначає приналежність до "Західного" чи "Східного" архетипу своєї ідентичності, неодмінно залишається ставлення до античного та постантичного спадку. Урахування світового історичного досвіду є невід'ємною складовою побудови успішної державної стратегії, у тому числі і в мілітарному аспекті. Зроблено висновок, що "Антична цивілізація", її образи та надбання входять до кола стійких символів української духовної культури, перебувають у нерозривному зв'язку з нею.

Ключові слова: Античність, цивілізаційний спадок, культура, Україна, Європейська цивілізація, євроінтеграція, освіта.

Історія античності – це безмежне джерело натхнення й ідей, із якого черпали найвидатніші мислителі та діячі усіх епох. Політична, ідеологічна, а також культурна складова рецепції античної спадщини сприяє глибшому розумінню складних історичних процесів, а також формує широке бачення світу. З історією Стародавніх Греції й Риму ми пов'язуємо такі поняття, як "демократія" та "республіка". Відбиток античної традиції несуть у собі сучасні правові системи країн Європи та Америки. Цілком зрозуміло, що "європейськість" визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами, у системі яких виділяється ставлення до античної спадщини. Звернення до надбань античної цивілізації є характерною ознакою чи не всіх європейських народів [6, с. 243–244].

Історія української суспільно-політичної думки, філософії та літератури містить у собі глибоку рецепцію античного цивілізаційного спадку. Від епохи Середньовіччя до Ранняго Нового часу головним чином відзначається модус візантійського впливу в системі континуїтету [8, с. 353–354]. Хроніки Георгія Амартоли та Іоанна Малали збагатили літописну традицію Русі античними сюжетами. Ідеї та висловлювання Платона, Арістотеля й інших грецьких мислителів знайшли своє відображення в "Ізборнику Святослава" 1073 р. Своєрідність духовного життя українського народу з 30-х рр. XVII ст. і до кінця XVIII ст. визначала культура бароко. Як влучно відмічає О. В. Гальчук: "Важко уявити митця кінця XVIII ст. без античних мотивів, без гри міфологією, без антологічного номенклатурного орнаменту, без мислення аналогіями. Істинна вченість і першокласні переклади й наслідування йшли поряд із загальнообов'язковою і суто зовнішньою модою. У той час ода, вірш, дружнє послання, прозовий лист, елегія – всі ці жанри промовляли мовою, наповненою якщо не античними образами, то античною термінологією" [3, с. 160].

Глибокий інтерес до цивілізаційної спадщини Стародавніх Греції та Риму спостерігався у стінах Києво-Могилянського колегіуму. Серед діячів особливо відомо: Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Мануїла Козачинського, Григорія Кониського, Стефана Яворського, Симеона Калиновського, Сильвестра Кулябка та Йосифа Кононович-Горбацького. Можна говорити про формування своєрідного центру барокової філософії, естетики й мистецтва. У межах розвитку ідей натурфілософії киево-могилянців, спираючись на Арістотеля, піддають критиці ряд постулатів і теорій Платона, що особливо помітно в розробці "проблеми матерії".

Спираючись на аристотелівську традицію, професори Києво-Могилянської академії в руслі європейських тенденцій повернулися до розуміння логіки "як одного із головних" знарядь пізнання. Відбувається переосмислення античної традиції відповідно до ідей філософії Високого Відродження та Нового часу [11, с. 7–8]. Якісно нових форм набувають питання "людини як мікрокосму", "людини і природи", концепції "інтенсифікації та ремісії форм". Досить явлює цікавість і зріла жага могилянців до опанування "золотої спадщини людства". Важко переоцінити культурно-цивілізаційний вплив цілої плеяди діячів, життя яких так чи інакше було пов'язане зі стінами Києво-Могилянського колегіуму, на формування вітчизняних ментальних моделей, співзвучних європейським тенденціям. Вважаємо, що традиційна європейська парадигма цінностей є цілком зрозумілою й бажаною для українського соціокультурного простору в значній мірі завдяки діянням видатних випускників Києво-Могилянського колегіуму.

Рецепція античної спадщини міцно вплетена в стовпи української літературної традиції. Початок становлення літературної української мови, що об'єктивно пов'язаний із творчістю Івана Котляревського, постає в цьому зв'язку символічним. Звернення до образів античності прослідковується у творах Тараса Шевченка. Пантелеймон Куліш, за його власними словами, черпав натхнення у Гомера [7, с. 340].

Історико-філософські звернення Михайла Драгоманова до цивілізаційної спадщини Стародавніх Греції й Риму можна розглядати у двох взаємопов'язаних площинах. По-перше, із погляду історичного імпаكتу самого автора, по-друге, із погляду його впливу на творчість Лесі Українки та Івана Франка. Так, вітчизняний дослідник В. Гарнага у своїй статті "Давньогрецька історія та культура у творчості М. П. Драгоманова" відзначає: "Аналіз листування, наукових і художніх творів Івана Франка, написаних у кінці 1880–1890-х рр. свідчить про його зацікавлення давньогрецькою літературою й релігією. Неостанню роль у цьому відіграв Михайло Драгоманов, що надавав йому необхідну літературу, наукові консультації, заохочував молодого письменника до фольклористичних і релігієзнавчих досліджень. Докторська дисертація Івана Франка за своєю тематикою й методологією має багато спільних рис із фольклористичними й релігієзнавчими дослідженнями Драгоманова, написаними у 1889–1895 рр." [4, с. 263].

Античними темами сповнена історіософська лірика представників "Празької школи". Це відображено у тво-

рчості Юрія Липи, Юрія Клена, Олексі Стефановича, Оксани Лятуринської, Галини Мазуренко, Олега Ольжича, Олени Теліги, Леоніда Мосендза. Історіософізм розглядався згаданими вище митцями як елемент системи художнього мислення, в основі якого закладені, перш за все, ідеали, окресленні Гесіодом і Лукрецієм. Знання й любов до античної традиції досить органічно поєднуються із прагненнями та устремліннями представників "Празької школи". Рецепцію античної соціокультурної спадщини в її сприйнятті українськими письменниками, що іммігрували у 1920-х роках, можна охарактеризувати як творчий пошук "якісних альтернатив" [9, с. 3–4]. Ідеться про переосмислення імперського, а також вузьконаціонального самоусвідомлення у межах ідеалів громадянського суспільства, де невичерпним джерелом натхнення, апріорі, визнавалась "класична античність". У цьому ключі варто згадати також "Імператора залізних строф" Євгена Маланюка ("Перстень Полікрата", "Перстень і посох") [1, с. 284–285], а також Михайла Селегія і Михайла Осика (обранні вірші у збірці "Озимина. Альманах трьох").

Античні образи, історичні й міфологічні сюжетні запозичення займали важливе місце у системі ціннісних орієнтирів українських неокласиків. Це прослідковується у творчому спадку Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Бориса Якубського, Андрія Ніковського, Михайла Могиляньського, Стефана Савченка, Віктора Домонтовича, Ананія Лебідя, Михайла Калиновича, Михайла Новицького та Максима Рильського. Антична культура подобалася неокласикам, перш за все, як ідеал високих і вічних цінностей, і використовувалась із метою відмежування від так званої "пролетарської культури". В цьому ключі вибудовувалось їхнє прагнення наслідувати мистецтво минулих епох. Особливу цікавість до літературної спадщини Стародавнього Риму проявляв "лідер неокласиків" Микола Костянтинович Зеров. Український поет і літературознавець уявив своїми перекладами античної поезії. Також спроби синтезувати творчі принципи "Раннього періоду" неокласиків і поетів "Празької школи" здійснив український поет, перекладач та літературний критик Освальд Бурггардт, відомий під псевдонімом Юрій Клен ("Шляхами Одиссея", "Цезар і Клеопатра", "Антоній і Клеопатра") [2, с. 5–6].

Системна недооцінка ролі історичної науки на державному рівні, як основоположного фактору самоідентичності українського суспільства, неминуче мала обумовити існуючі нині військово-політичні реалії. Відсутність уваги до потреб реформування освіти й розвитку національних платформ із державним фінансуванням досліджень у галузі європейської культурної компоненти вітчизняної історії фактично законсервували пострадянський ментальний шаблон під назвою "ми і вони". Натомість країні ЄС, узявши за основу єдину систему цінностей, що проростає із глибоких коренів спільної історії, незмінно тяжіли до об'єднання. Правильно підмічає Д. Гордієнко: "Для України рух у Європу можливий лише в напрямку повернення додому – до себе" [5, с. 73].

Однією із ключових ланок у системі спільного соціокультурного простору Європи, що логічно визначає приналежність до "Західного" чи "Східного" архетипу своєї ідентичності, неодмінно залишається ставлення до античного та постантичного спадку. Ідеться про цілий комплекс правових, релігійних і соціокультурних надбань, що вибудовують єдиний фундамент "європейськості". Рецепція римського права, кращих зразків мистецтва й літератури, а також християнська церква з багатовіковою парадигмою цінностей, дають нам можливість побачити нарис реального обличчя Європи, яка безперечно не може обмежуватись суто географічними факторами. Наведені приклади визначимо своєрідними

маркери, за допомогою яких окреслюється не лише можливість "Західної інтеграції" як такої, але і ступінь готовності до неї. Так, в усвідомленні євроспільноти "саме античний спадок є тим "золотим ланцюгом", що поєднує часи й народи, подібно до "золотого ланцюга" Гомера, що його Макробій ототожнював із великим зв'язком, що поєднує небо і землю. Античність і середньовіччя, античність і ренесанс, античність і бароко, античність і класицизм, античність і сучасність – все це є суттєві сторони духовного життя Європи" [5, с. 63].

Не можна оминати й мілітарну складову. Сучасні події в Україні досить яскраво засвідчують незмінно важливу роль власних боездатних збройних сил держави для захисту свого суверенітету. Багаторічний і, що найбільш прикро, системний розвал і занепад вітчизняних збройних сил обумовили важку військово-політичну кризу, що нам доводиться переживати нині. Попередні уряди "різного забарвлення", що їх відрізняли політичні гасла, об'єднало одне – злочинна, безглузда й недалекоглядна політика стосовно збройних сил. Разом із боездатністю невпинно падав і авторитет армії. Професійні військові, не відчувачи підтримки держави, змушені були шукати альтернативні шляхи влаштування свого майбутнього.

Цілком очевидно, що розгляд еволюції інституту армії можливий лише в компоненті системного підходу державницької політики. Урахування світового історичного досвіду є невід'ємною складовою побудови успішної державної стратегії. Військові академії розвинених країн світу разом із вивченням системи стратегії та тактики військової справи велику увагу приділяють історичним імперативам еволюції мілітаризму від давнини до тепер. Логічно, що не йдеться про озброєння та технічне оснащення армії, але про особовий склад, кадрове забезпечення, соціальний і юридичний статус військовослужбовців. Незмінно корисним залишається історичний досвід античного світу (Римська держава, одна з найсильніших імперій, що існувала у світовій історії, де роль мілітарного фактору була поставлена на найвище та найпочесніше місце). Також і нині ядро кожної армії світу складають найдосвідченіші та боездатніші частини, що здатні виконати поставлені завдання та згодом передати досвід молодшим поколінням, тобто та категорія військовослужбовців, що ще з часів Стародавнього Риму закріпила за собою назву "veteranus". Важливою складовою у постановці завдання створення професійної армії в Україні має бути забезпечення гідної мотиваційної складової, а саме – посилення соціального захисту військових і надання їм особливого комплексу привілеїв економічного характеру. Започаткування цієї практики та значний історичний досвід її реалізації доступний для вивчення як римської військової історії. Ідеться про створення гнучких умов, за якими ветерани після завершення служби мали б можливість влаштувати своє цивільне життя за найприйнятнішою для кожного воїна моделлю.

Нині, спираючись на глибокі традиції античного цивілізаційного спадку, об'єднавчі зусилля колег античників із різних вісів України, наукових інститутів, установ, а також діячів культури сприяють розширенню того "гуманітарного поля", що є цілком органічною частиною загальноєвропейської цивілізаційної парадигми. За влучним висловленням В. В. Ставнюка: "При цьому важлива не стільки оригінальність розробки, скільки важливим є вже сам факт прилучення до питань, проблем, ідей та образів, що виростають із античного підґрунтя" [10, с. 46]. Цілком очевидно є необхідність посилення роботи в цьому напрямі, що здається досить проблематичним без програми державної підтримки. У цьому зв'язку заслуговує на увагу теза А. З. Цісика про потребу людей: "закоханих у світ античності, які вміють його приблизити і для себе, і для інших" [12, с. 303].

Організація конференцій, круглих столів, міжнародних олімпіад, спільних українсько-європейських наукових, освітніх, культурних проєктів на постійній основі мають сприяти полегшенню взаєморозуміння й усвідомленню європейської єдності в довготерміновій перспективі.

Список використаних джерел

1. Гальчук О. В. Античність у ліриці Євгена Маланюка: рецепція й особливості інтерпретації / О. В. Гальчук // Питання літературознавства. – 2013. – Вип. 88. – С. 274–285.
2. Гальчук О. В. Античність у ліриці Юрія Клена: дзеркало і задзеркалля / О. В. Гальчук. // Синопис: текст, контекст, медіа. – 2014. – № 2. – С. 5–12.
3. Гальчук О. В. Реконструкція барокового міфу про античність у світі української лірики зрілого символізму / О. В. Гальчук // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Філологічна. – 2015. – Вип. 54. – С. 159–162.
4. Гарнага В. Давньогрецька історія та культура у творчості М. П. Драгоманова / В. Гарнага // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2011. – № 14. – С. 259–265.
5. Гордієнко Д. Античний спадок як чинник європейської ідентичності України / Д. Гордієнко // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Культурологія. – 2013. – Вип. 11(1). – С. 62–74.
6. Зайцев М. Античність як форма розгортання регулятивних принципів європейської парадигми культури / М. Зайцев // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Філософія. – 2010. – Вип. 7. – С. 243–247.
7. Лучук Т. В. Гермес над криницею або українська античність / Т. В. Лучук // Іноземна філологія. – 2010. – Вип. 122. – С. 339–344.
8. Михайлова Р. Античність в сакральній архітектурі та живопису Галицько-Волинської Русі / Р. Михайлова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2012. – Вип. 8. – С. 345–354.
9. Неврлий М. Празька поетична школа / М. Неврлий // Муза любові й боротьби: Українська поезія празької школи. – 1995. – Вип. 1. – С. 3–18.
10. Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.

A. Pilkevych, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

11. Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий. – К.: Наук. думка, 1982.
12. Цісик А. З. Античність далека і близька / А. З. Цісик // Іноземна філологія. – 2010. – № 122. – С. 302–306.

References

1. GALCHUK, O. V. (2013) Antychnist' u liryci Jevgena Malanijuka: recepcija j osoblyvosti interpretacij. *Pytannja literaturoznavstva*. 88, 274–285.
2. GALCHUK, O. V. (2014) Antychnist' u liryci Jurija Klena: dzerkalo i zadzerkallja. *Synopsis: tekst, kontekst, media*. 2, 5–12.
3. GALCHUK, O. V. (2015) Rekonstrukcija barokovogo mifu pro antychnist' u sviti ukrai'ns'koj' liryky zrilogo symbolizmu. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu "Ostroz'ka akademija"*. Filologichna. 54, 159–162.
4. GARNAGA, V. (2011) Davn'ogrec'ka istorija ta kul'tura u tvorchoosti M. P. Dragomanova. *Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' istorii*. 14, 259–265.
5. GORDIJENKO, D. (2013) Antychnyj spadok jak chynnyk jevropejs'koj' identychnosti Ukrai'ny. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu "Ostroz'ka akademija"*. 11 (1), 62–74.
6. ZAJCEV, M. (2010) Antychnist' jak forma rozgortannja reguljatyvnyh pryncypiv jevropejs'koj' paradygmy kul'tury. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu "Ostroz'ka akademija"*. 7, 243–247.
7. LUCHUK, T. V. (2010) Germes nad krynceju abo ukrai'ns'ka antychnist. *Inozemna filologija*. 122, 339–344.
8. MYHAJLOVA, R. (2012) Antychnist' v sakral'nij arhitekturi ta zhyvopysu Galyc'ko-Volyns'koj' Rusi. *Suchasni problemy doslidzhennja, restavracij ta zberezhennja kul'turnoi' spadshhyny*. 8, 345–354.
9. NEVRLIJ, M. (1995) Praz'ka poetychna shkola. *Muza ljubovi j borot'by: Ukrainska poezija praz'koj' shkoly*. 1, 3–18.
10. STAVNJUK, V. V. (1998) Rol' antychnyh studij u formuvanni istoriko-filosof's'kyh pogljadiv Myhajla Dragomanova. *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*. 6, 46–54.
11. STRATYJ, J. M. (1982) Opysanye kursov fylosofyy j rytoryky professorov Kyevo-Mogyjanskoj akademyy. – Kiev : Naukova dumka.
12. CISYK, A. Z. (2010) Antychnist' daleka i blyz'ka. *Inozemna filologija*. 122, 302–306.

Надійшла до редколегії 08.11.16

"THE UKRAINIAN ANTIQUITY" AS A SOCIO-CULTURAL FACTOR IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

The article studies the impact of Antiquity on the Ukrainian culture and society. We explore "the Ukrainian antiquity", so to say the perception of the heritage of Ancient Greeks and Romans in the Ukrainian philosophy and literature during the last four centuries. The Greeks were the first major European civilization to create a complex literature, and their works influence us today in many ways. The article shows how the presence of the Antiquity is still felt daily in the institutions, and the thought of the Western Europe and Ukraine. The principles of the "Antiquity modus" endured to form the basis of social and cultural systems in many European countries and of places influenced by Europe. Special attention was paid to the questions of impact of Classical Literature on Modern and Contemporary Literature. It is shown how the Ancient Greek and Roman ideas of philosophy and literature can be traced across time in the history of Ukraine. The reverence for baroque heritage with the prominent feature of synthesis of the Renaissance and ancient classicism became the point of the new paradigm.

Keywords: Antiquity, Civilizational heritage, culture, Ukraine, European Civilization, European integration, education.

УДК 94 (100)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.12>

В. Пількевич, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮНЕСКО У СФЕРІ ЗБЕРЕЖЕННЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Досліджено політику ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини. На основі аналізу Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972) визначено основні аспекти номінування культурних об'єктів у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, завдання, які стоять перед країною, що подає цю пам'ятку до міжнародного розгляду, основну діяльність Комітету з охорони культурної спадщини. Звернено увагу на питання виключення пам'яток зі Списку й умови щодо вирішення цього. Приділено увагу основним критеріям, за якими об'єкт може бути включено у Список. Відзначено становище пам'яток України (Софіївський собор із прилеглими монастирями та Києво-Печерська лавра), які мають універсальну цінність, але які перебувають під загрозою виключення. Відмічено також важливу роль, яку відіграє Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954), оскільки сучасний світ знаходиться у стані постійних конфліктів, збройних суперечок, і тому питання охорони культурної спадщини є невід'ємною складовою світової політики. Визначено основні проблеми розвитку культурної сфери та подано ідеї щодо їх вирішення. Показані переваги країн, які мають культурну спадщину, що знаходиться під охороною світової спільноти, а також значення збереження культурних пам'яток для світу загалом.

Ключові слова: ЮНЕСКО, культурна спадщина, конвенція, збереження, критерії.

Збереження культурної спадщини є важливим завданням будь-якого періоду в історії. XX ст. принесло людству багато страждань, революцій, дві світові війни. У ході будь-яких військових дій культурні об'єкти пере-

бувають під загрозою знищення. Сучасний світ переживає багато локальних конфліктів, суперечок між державами, актуальним є питання тероризму. Тому світова спільнота розуміє необхідність у захисті культурної

спадщини. Створивши після Другої світової війни Організацію Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), країни порушили питання охорони культурних пам'яток на міжнародному рівні. Логічним є прийняття ЮНЕСКО у 1954 р. Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. У світі було розуміння того, що війна – це те, що руйнує все, у тому числі й матеріальну культуру. Саме вона під час збройних конфліктів перебуває у стані загрози, і насамперед потребує захисту. У ст. 3 "Охорона культурних цінностей" зазначається: "Високі Договірні сторони зобов'язуються підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходи, які вважають необхідними" [4]. Зазначимо, що в 1954 р. наша держава стала членом ЮНЕСКО, що дало можливість долучитися до серйозних кроків міжнародної спільноти щодо збереження культурних здобутків.

Питанню збереження й охорони культурної спадщини приділено достатньо уваги з боку фахових юристів, зокрема, праці В. І. Акуленка [1], І. Е. Мартиненка [5], О. Мельничук [6], Т. Г. Каткової [2]. Особливістю їхніх досліджень є правова складова аналізу цього питання. У нашій статті головний акцент спрямовуватиметься на історичний контекст діяльності ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини.

Варто наголосити на основній меті створення Організації. Будучи у системі ООН важливим і невід'ємним елементом, ЮНЕСКО сприяє збереженню миру у світі шляхом поширення освітніх, культурних і наукових зв'язків між країнами. Одним із головних напрямків діяльності Організації є культура, що включає в себе: охорону культурної спадщини людства, поширення миру завдяки встановленню культурного діалогу між народами, заохочення до популяризації культури своєї країни.

ЮНЕСКО у питанні збереження культурної спадщини спирається на документи, які були прийняті за час її існування. Крім вищезазначеної Конвенції 1954 р., необхідно відзначити такі: Конвенція про засоби, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввезення, вивозу і передачі права власності на культурні цінності (1970); Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972); Конвенція про охорону підводної культурної спадщини (2001), Конвенція про збереження нематеріальної культурної спадщини (2003) і інші.

Досить вагомою в діяльності ЮНЕСКО, на наш погляд, є Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972). Завдяки цьому міжнародному документу країни отримують можливість включити свої пам'ятки у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Згідно Конвенції "культурна спадщина" це:

"пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають видатну універсальну цінність із погляду історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних побудов, архітектура, єдність чи зв'язок із пейзажем яких являє видатну універсальну цінність із погляду історії, мистецтва чи науки;

визначні місця: твори людини або спільні творіння людини і природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця з погляду історії, естетики, етнології чи антропології" [3].

У першу чергу, країни, пам'ятки яких включені до Списку, повинні забезпечити їхній належний захист, а за необхідності – звертатися за допомогою до міжнародної

організації. Країни-сторони Конвенції визнають пам'ятку світовою спадщиною і повинні діяти в напрямі її збереження. При ЮНЕСКО створено Комітет з охорони культурної спадщини, який координує створення, оновлення Списку всесвітньої спадщини. Країна, яка підписала цю Конвенцію, створює власний так званий попередній список об'єктів, що можуть бути включені у Список, а потім подає пам'ятку з усією необхідною документацією.

Комітет розглядає заявку, на основі експертної оцінки консультативних органів: Міжнародної ради з питань охорони культурних пам'яток і об'єктів (ICOMOS) і Міжнародного союзу охорони природи (IUCN). Третій консультативний орган – міжнародний центр вивчення стану збереження та відновлення культурних пам'яток (ICCROM) подає експертну допомогу в реставрації пам'ятників та організовує підготовчі курси.

Країни мають постійно звітувати про стан пам'яток і заходи щодо їхнього збереження. У разі невиконання країною своїх зобов'язань, записаних у Конвенції, їй загрожує вилучення її пам'яток зі Списку світової спадщини. Про загрозу ушкодження чи загибелі пам'ятки Комітет світової спадщини інформують окремі особи, неурядові організації, окремі групи населення. Якщо ця інформація підтверджується, то об'єкт заноситься до Списку світової спадщини, яка знаходиться під загрозою знищення. В Україні ця проблема є досить актуальною. Невирішеним залишається питання про внесення Софіївського собору з прилеглими монастирями та Києво-Печерської лаври до Списку всесвітньої спадщини, що перебувають під загрозою. Забудова, яка останнім часом проводиться біля цих культурних об'єктів у центрі Києва, може зруйнувати унікальний ландшафт пам'яток. Після перевірки об'єктів експерти ЮНЕСКО рекомендували Україні розширити буферну зону Софіївської площі до вулиці Хрещатик і Бессарабської площі, а також заборонили будівництво багатопверхових будинків у центрі столиці та на схилах Дніпра, що є буферною зоною Києво-Печерської лаври. Представники місії наголосили, що нові споруджені будівлі і перетворення в межах буферних зон мають негативний вплив на автентичність і цілісність пам'ятки всесвітнього значення. У цьому контексті зазначалося, що збереження автентичності об'єкта є не лише однією з основних вимог до пам'яток, які претендують на включення до Списку ЮНЕСКО, а також і запорука продовження перебування об'єкта у Списку. Невиконання цих положень загрожувало не просто занесенням Софіївського собору з прилеглими монастирями та Києво-Печерської лаври до Списку всесвітньої спадщини, що перебувають у небезпеці, а й виключенням цих пам'яток зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Для внесення до Списку всесвітньої спадщини об'єкти повинні відповідати певним критеріям:

культурні: (i) Об'єкт є шедевром людського творчого генія; (ii) Об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей у цей період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або в технологіях, у монументальному мистецтві, у плануванні міст або створенні ландшафтів; (iii) Об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує донині або вже зникла; (iv) Об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії; (v) Об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, із традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з довкіллям, осо-

бливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив необоротних змін; (vi) Об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний із подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, із художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість. (На думку комітету ЮНЕСКО цей критерій повинен переважно використовуватися разом із яким-небудь ще критерієм або критеріями); природні: (vii) Об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси й естетичної важливості; (viii) Об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом геоморфічних або фізіографічних особливостей; (ix) Об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових і морських екосистем і рослинних і тваринних співтовариств; (x) Об'єкт включає найважливіше або значне природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності з погляду науки і охорони [7]. Варто наголосити на тому, що Софіївський собор із прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра – це перші пам'ятки, які були внесені від нашої держави до Списку за (i) культурним критерієм, що є надзвичайно цінним. Цю можливість отримують не всі об'єкти.

Набуття статусу об'єкта світової спадщини дає багато переваг для країни, на території якої він знаходиться, зокрема, гарантія захисту з боку світової спільноти, розвиток туристичних напрямів, фінансова допомога,

У країнах існує багато невирішених питань щодо збереження культурної спадщини. Недостатнє фінансування об'єктів, неналежне ставлення до проблеми захисту пам'яток з боку держави, невиконання положень конвенції ЮНЕСКО, діяльність держави у справі захисту культури в основному на рівні волонтерських заходів не дає можливості створити необхідну систему охорони культурної спадщини. Співробітництво з Організацією Об'єднаних Націй із питань освіти, науки й культури допомагає знайти необхідні рішення у сфері збереження культурної спадщини. Зустріч на конференціях, форумах, круглих столах, обговорення актуальних питань, прийняття конкретних рішень, імплементація основних положень конвенції ЮНЕСКО у власне законодавство має бути доповнено конкретними діями, рішучими змінами у діяльності основних культурних установ, за-

лучення найширшого кола небайдужих людей, виховання молоді в розумінні необхідності і важливості збереження культурної спадщини своєї країни. Долучаючись до діяльності ЮНЕСКО, кожна країна робить свій внесок у контексті захисту культурної спадщини, а це допомагає виконувати основне завдання Організації – збереження миру у світі.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурної спадщини / В. І. Акуленко, О. І. Мельничук // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 1. – С. 144–153.
2. Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти / Т. Г. Каткова – Х.: Титул, 2007.
3. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: 36. офіц. док. – К.: [б. в.], 2002. – С. 270.
5. Мартыненко И. Э. Конвенции ЮНЕСКО по защите культурного наследия: проблемы реализации в национальное законодательство / И. Э. Мартыненко // Университетские научные записки. – 2007. – №2. – С. 386–395.
6. Мельничук О. І. Міжнародно-правові засади формування Списку всесвітньої культурної та природної спадщини / О. І. Мельничук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 285–288.
7. The Criteria for Selection [Електронний ресурс] // World Heritage Centre. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/criteria>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

References

1. AKULENKO, V. I., MELNYCHUK, O. I. (2005) Mizhnarodne pravo okhorony kulturnoi spadshchyny. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*. 1, 144–153.
2. KATKOVA, T. H. (2007) *Dialnist YuNESKO u sferi zberezhenia kulturnoi spadshchyny: pravovi aspekty*. Kharkiv: Tytul.
3. *Konventsiia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny*. [Online] Available from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089. [Accessed: 19 October 2016].
4. *Konventsiia pro zakhyst kulturnykh tsinnosteiv u vypadku zbroinoho konfliktu*. (2002). In: *Kulturna spadshchyna Ukrainy. Pravovi zasady zberezhenia, vidtvorennia ta okhorony kulturno-istorychnoho seredovyscha: Zbirnyk ofitsiinykh dokumentiv*. Kyiv: [s. n.]
5. MARTYSENKO, I. E. (2007) *Konventsii YuNESKO po zashchite kulturnogo nasledia: problemy realizatsii v natsionalnoe zakonodatelstvo*. *Universytetski naukovyi zapysky*. 2, 386–395.
6. MELNYCHUK, O. I. (2005) *Mizhnarodno-pravovi zasady formuvannia Spysku vsesvitnoi kulturnoi ta pryrodnoi spadshchyny*. *Universytetski naukovyi zapysky*. 4, 285–288.
7. The Criteria for Selection. [Online] World Heritage Centre. [Online] Available from: <http://whc.unesco.org/en/criteria>. [Accessed: 19 October 2016].

Надійшла до редколегії 28.11.16

V. Pilkevych, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ACTIVITIES OF THE UNESCO IN THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE

The paper looks at the activities of the UNESCO (The United Nations Organization for Education, Science and Culture) in the cultural sphere. Analysing the Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage listed by the UNESCO, the author explores the main steps of nomination cultural sights to List of world heritage, the activities of the World Heritage Committee. Special attention was paid to List of World Heritage in Danger. The main criteria for selection of objects, which can be included to the World Heritage List are analysed. The UNESCO organizes different conferences, projects as to solution of safeguarding cultural heritage on the territory of countries, gives important recommendation for improvements status of cultural sights. Author outlines problems of safeguarding our cultural heritage ("Kiev: Saint-Sophia Cathedral and Related Monastic Buildings, Kiev-Pechersk Lavra"). In the article The Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (1954) are analysed. The author emphasizes the high importance of cooperation with the UNESCO for every country. Based on the results of the research the author outlines perspective and directions of the UNESCO's activities.

Key words: the UNESCO, convention, cultural heritage, safeguarding, criteria.

УДК 378(477-25)КНУ:069.1 "1834-2016"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.13>Л. Самойленко, завідувачка Археологічного музею
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**ОСВІТА В МУЗЕЇ Й МУЗЕЙНА ОСВІТА В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Присвячено огляду діяльності музейних підрозділів в історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Подано етапи формування різнопрофільних колекцій, їхній вплив на формування освітніх програм і розвиток науки. Значну увагу приділено сучасному статусу університетських музеїв, їхньому місцю у структурі університету та внеску у формування Музейного фонду України. Проаналізовано досвід університету із запровадження навчальних курсів у галузі музеєзнавства й охорони пам'яток історії та культури. Викладено історію введення в середині 1940-х рр. музеєзнавства до переліку університетських дисциплін і організацію нового для України напрямку підготовки фахівців для музейної галузі від 1953 р. Зроблено висновок про необхідність застосування сучасних технологій у організації збереження, обліку, інтерпретації та використання музейних колекцій.

Ключові слова: університетський музей, освіта, музеєзнавство, Музейний фонд України, підготовка музейних кадрів, викладання музеєзнавчих дисциплін.

Загальновідомо, що поняття "музей" (від грец. "museion") з'явившись у культурному вжитку людства понад дві з половиною тисячі років тому, із плином часу й розвитком людської цивілізації постійно змінювалось, наповнюючись новим змістом. Музей пройшов тривалий і складний шлях розвитку від домашніх форм нагромадження реліквій, військових трофеїв, церковних скарбниць, пам'ятних раритетів і приватних колекцій до великих національних науково-дослідних і культурно-освітніх комплексів, які тепер активно взаємодіють із суспільством, одночасно зберігаючи його історію й культуру та впливаючи на подальший розвиток.

Поступово у системі цінностей європейського суспільства укорінилася уява про музей як про особливий соціокультурний багатофункціональний заклад, який цілеспрямовано накопичує, зберігає, досліджує, тлумачить, експонує і пропагує матеріальні й нематеріальні свідчення про людину, її культуру, історію та довкілля з метою освіти, розвитку науки, навчання, а також відпочинку і, навіть, розваги та є необхідним атрибутом сучасної суверенної держави, що позначає її певний імідж. Лувр, Ермітаж, Британський музей – назви цих всесвітньовідомих музеїв безперечно пов'язуються з відповідними країнами де вони започатковані та є їхніми культурними маркерами.

Історія музейної справи як розділ музеології, що допомагає збагнути витоки, причини й механізми зародження, розвитку та поширення музеїв, поділяє цей процес становлення на дві фази. Першу, зазвичай, пов'язують з традицією збирання і привласнення, одвічно властиву людській природі, а другу з генезисом музею як соціального інституту. У цьому складному процесі інституалізації музеїв університетів відігравали вирішальну роль.

Більшість дослідників однозначно стверджують, що процес формування музею як окремої установи, орієнтованої на отримання реального знання, установи, здатної виконувати освітні та виховні функції, нерозривно пов'язаний із загальним розвитком ідеології Просвітництва в Європі і є невіддільним від процесу виникнення університетської науки і освіти [28, с. 17–19; 15, с. 72; 73; 54, с. 71–85; 58, с. 48–51, 63–68; 72, с. 230–237; 18, с. 102–107]. Саме в університетах з'являються перші колекції наукового характеру, встановлюються тісні зв'язки музеїв із конкретними галузями знання. Саме в університетах музеї перетворилися на храми науки, а наука міцно ввійшла в царину музейної діяльності, впливаючи як на організаційну структуру музеїв, так і на принципи комплектування музейного зібрання, його вивчення, класифікацію та принципи експонування. Інакше кажучи, лише коли музейні колекції починають формуватися і використовуватися в межах університетської освіти і науки, поняття "музей" починає набувати сучасного семантичного значення з обов'язковими ха-

рактеристиками достовірності й науковості. Університет поєднав музейний предмет і наукові знання, навчив їх взаємодіяти не лише задля збереження історичної пам'яті, а й для отримання нових знань.

З іншого боку, використання музейних колекцій, що інтегровані в навчальний і науковий процеси як база для якісної вищої освіти, стали важливим елементом організації навчального процесу з використанням предметних засобів і автентичних джерел, підняли рівень університетської освіти, забезпечивши отримання практичних фахових навичок. Музеї в університеті допомагають викладачеві поглиблювати теоретичний виклад лекцій, а музейні фонди є як результатом його наукової діяльності, так і використовуються у дослідницьких цілях. Адже музейні колекції часто формуються і поповнюються саме внаслідок освітньої й наукової діяльності університетської професури і студентства – з'являються нові наукові напрями й навчальні дисципліни і, відповідно, з'являються нові профілі музеїв. Тобто музейний предмет в університеті використовується не лише як засіб ілюстрування, а і як джерело знань, об'єкт досліджень, що формує та виховує у студентів спостережливість і навички творчого пошуку. Отже, поєднання співпраці цих двох установ – музею і університету, справило позитивний вплив як на розвиток освітянських практик і методів наукових досліджень так і на формування та поповнення музейного фонду України [47].

Метою статті є аналіз діяльності різнопрофільних музеїв в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (КНУТШ) у різні періоди його історії. Викладено витоки формування і наступна доля музейних колекцій, їхній статус і використання. Представлено університетський музей як середовище сучасної освіти, підґрунтя джерелознавчих практик, важливого і необхідний інструмент навчального і наукового процесів в університеті а також як осередок культури, що має позитивний вплив на загальний розвиток музейної справи, просвітницької і туристичної діяльності в місті. Окремо розглядаються етапи започаткування викладання в університеті музеєзнавчих дисциплін та організації фахової освіти в галузі музеєзнавства й охорони пам'яток історії та культури, аналізується сучасний стан підготовки кадрів музейних співробітників на історичному факультеті в університеті.

У межах України, за часів Російської імперії, перші університетські музеї виникають одночасно з вищими навчальними закладами. Вони діють і фінансуються за рахунок державної казни відповідно до загальноросійських університетських статутів. Потрібно зазначити, що всі університетські статuti дореволюційної Росії (1804–1835, 1863–1884 рр.) обов'язково наказували створення конкретних кабінетів і музеїв, визначали їхнє фінансування, матеріально-технічне та кадрове забез-

печення, чим дієво впливали на рівень освіти, а також на формування й розвиток музейної мережі Російської імперії. Також Статуту регламентували роботу університетських музеїв. Керівництво такими підрозділами покладалося на завідуючих, які підпорядковувалися спеціальним постановам Ради університету. Кожен музей забезпечувався окремим кошторисом за рахунок державних коштів, як на поточні витрати музею (від дров до канцтоварів), так і на закупівлю нових експонатів і колекцій. Переважна частина перших університетських музеїв формувалась із змішаним складом колекцій, які поступово, узгоджуючись із розвитком науки і відкриттям нових кафедр, розмежовувались за окремими галузями знань і профільним групам. У кожному вищому навчальному закладі діяли одночасно кілька музеїв природознавчого, гуманітарного або технічного спрямування [38, с. 8–9; 12; 13; 14; 59].

Уже з 1805 р. при одному з найстаріших університетів на землях України – Харківському – починає формуватися і відкривається ряд музеїв: Зоологічний, Мінералогічний, а також Музей образотворчих мистецтв і старожитностей, де у свій час був завідувачем проф. Ф. І. Шміт (1877–1937). Напевне, це допомогло йому на початку ХХ ст. усвідомити важливе значення різногалузевих музеїв для університетської освіти, адже музеї в університеті, переконував він, "потрібні професору, щоб не стати балакучою машиною в години, призначені за розкладом і читати застарілі лекції. Бути хорошим професором, не будучи вченим або перестати ним бути – рідше неможливо. А залишатися вченим, не працюючи над матеріалом, не досліджуючи його, не думаючи – теж не можна". Музей в університеті, далі наполягає Ф. Шміт, потрібен і студенту, щоб стати викладачем, який зможе "у учнів пробуджувати бажання працювати розумово" [70, с. 80–82].

Коли постає Київський університет св. Володимира, традиції організації та використання музеїв різних профілів задля освіти і науки була вже достатньо усталеною, так само як обов'язкова присутність у стінах університету бібліотеки чи архіву. Попри те, що Київський університет вважався провінційним (регіональним) університетом Російської імперії, він був важливим центром освіти і науки, де приділяли увагу розвитку активних методів навчання, наочного викладання, вдосконаленню практичної самостійної дослідницької та наукової діяльності студентів. Разом з проголошенням відкриття університету за Статутом, затвердженим для нього 25 грудня 1833 р., передбачалася обов'язкова організація наукових колекцій, кабінетів і лабораторій, "влаштованих для допомоги при викладанні", що знаходилися в розпорядженні Ради університету. У штаті університету вказувалися конкретні суми, які виділялися на утримання кожного кабінету, а внутрішній устрій цих закладів покладался на їхніх завідувачів [64, с. 73; 71, с. 45, 97–98]. Уже в день урочистого відкриття університету 1834 р. у дар від Кіндрата Лохвицького (1770–1849), відомого київського археолога-аматора, надходять археологічні колекції з розкопок стародавнього Києва разом із планами й картами, а до мінералогічного кабінету – колекція мінералів та інших артефактів. 1836 р. він стає першим завідувачем університетського Музею старожитностей. [17, с. 87].

Накопичення музейних колекцій Київського університету розпочалось одразу після царського указу, ще до початку будівництва власного корпусу. Після передачі у 1834 р. колекцій із, тоді вже ліквідованих, Волинського (Кременецького) ліцею та Віленського університету, а також з Уманського, Луцького, Почаївського училищ та інших постали в університеті Ботанічний, Зооло-

гічний, Мінералогічний, Геодезичний, Астрономічний і Нумізматичний (мінц/мюнц) кабінети. В.Я. Шульгін (1822–1878), оглядаючи історію університету за перше 25-річчя, в розділі "Університетські колекції" подає короткий опис та історію формування чотирнадцяти підрозділів, серед яких бібліотека, хімічна лабораторія, гербарій, ботанічний сад, дев'ять кабінетів різного профілю, і Музей старожитностей, Колекції деяких кабінетів уже тоді нараховували по кілька тисяч і швидко примножувались як через купівлю за рахунок спеціально виділених на це коштів, так і завдячуючи жертвам із приватних колекцій. Так у Нумізматичному кабінеті вже до кінця 1839 р. зберігалось 23648 монет і медалей. Зоологічний кабінет міг похвалитися представленими 15373 видами фауни, серед яких 3075 видів саме зоологічних і 12298 видів складала ентомологічна збірка. Колекція Мінералогічного кабінету нараховувала 19 362 зразки мінералів, гірських порід і скам'янілих решток, а художня колекція складалася з 3099 одиниць зберігання [71, с. 204–225; 6; 57, с. 80–81]. На той час це були найбільші музейні колекції в Києві, науково систематизовані і описані.

Спочатку, у 1834 р. в університеті було засновано Музей художніх творів і складався він із трьох відділів (розрядів): живопису, скульптурного та гравіювального. У Музей також надходять предмети від створеного 1835 р. "Тимчасового комітету для дослідження старожитностей", членами якого були професори університету та інші відомі любителі старовини, хто жертвували свої колекції музею. На початку 1836 р. розпорядженням міністра народної освіти було засновано четвертий відділ – "древностей" – старожитностей (саме цим підрозділом завідував К. Лохвицький), предмети якого до цього перебували в інших університетських колекціях.

За новим Статутом 1842 р., затвердженим для Університету св. Володимира, вже передбачалося три окремих музеїв: Старожитностей і образотворчих мистецтв ("Древностей и изящных искусств"), Колекція архітектурних моделей і Колекція для малювальної школи [40; 7, с. 62–65] і кабінети. Цей Статут збільшував кількість університетських кафедр з 20 до 37, що спонукало до формування в процесі навчання нових колекцій.

Період хвилі піднесення розвитку освіти і науки був закріплений введенням 1863 р., нового, найбільш ліберального університетського статуту Російської імперії, що затверджував виділення конкретних сум на розвиток колекцій і наказував університетам обов'язково мати бібліотеку, музеї, тематичні кабінети, обсерваторію, ботанічний сад тощо (§§ 121–122). У цей час було розширено автономні права університету, відкрито ще 15 нових кафедр (чисельність яких зросла з 37 до 52). Саме на цей час припадає піднесення роботи Зоологічного кабінету, коли його очолював проф. К.Ф. Кесслер (1815–1881). Завдяки останньому набули фундаментальності фондові колекції хребетних тварин, зокрема, фауни України. За статутом 1963 р. створювалося дві кафедри зоології і було закрито римо-католицьку каплицю в головному корпусі університету. Її приміщення займає нова розширена експозиція порівняльної анатомії (зоотомічний кабінет). Велику працю з упорядкування та збереження музейних збірок провадив проф. О.М. Паульсон (1834–1886). Накопичені колекції та невтомна праця з їх упорядкування дозволили ще у ХІХ ст. зробити експозицію університетського Зоологічного кабінету загальноприступною для відвідувачів [41; 10, с. 55–57; 9, с. 45–46].

Заснування 1841 р. в університеті медичного факультету спричинило формування Анатомічного музею. Початок поклали колекції розформованої Віленської медико-хірургічної академії, а побудова 1853 р. Анато-

мічного театру сприяла їхньому розширенню, різноманітності (тут були колекції препаратів нормальної, патологічної та порівняльної анатомії) і упорядкуванню в спеціальних вітринах у трьох залах на другому поверсі театру. Якщо початкова колекція порівняльної анатомії, що надійшла з Віленської академії складалася з 1530 препаратів, де більшу частину – 881 – складали препарати розвитку кісток, якими пишалися серед подібних зібрань Європи, то стараннями проф. А. П. Вальтера (1817–1889) музей було доповнено препаратами, присвяченими розвитку різноманітних зародків і колекцією черепів. Колекція патологічної анатомії (555 сухих і 684 спиртових препарати) також значно розширилася завдячуючи практичним заняттям студентів і дисертаційним дослідженням науковців. Унікальна колекція, сформована проф. В. О. Бецом (1834–1894) складалася із препаратів мозку людей і тварин і досягала 10 тис. Зауважимо, що у процесі вивчення медицини та формування колекцій Анатомічного музею викладачам і студентам університету довелося проводити значну дослідницьку роботу по розробці спеціальних розчинів для приготування як сухих, так і ін'єкційних анатомічних зразків, аби вони при демонстрації не викликали відрази, не псувалися і виглядали природно [8; 29]. Деякі, трохи моторошні, експонати цього музею і зараз можна побачити в експозиції сучасного Національного музею медицини України, що розташований в історичній будівлі університетського Анатомічного театру. Колекції відійшли від університетської спадщини під час виділення 1920–1921 р. медичного факультету у окремий вищий навчальний заклад – Київський медичний інститут.

Із розвитком і становленням археології як науки до початку 1870-х рр., Київ стає третім за величиною університетським містом, після Москви і Санкт-Петербурга, де стараннями університетської професури, що згуртувала навколо себе дослідників, вже були створені всі умови для проведення Всеросійського археологічного форуму – III Археологічного з'їзду. Саме в межах підготовки до з'їзду, призначеного на серпень 1874 р., а також із метою успішної організації виставки старожитностей при ньому, В. Б. Антонович, як голова підготовчого комітету з'їзду, звертається з клопотанням до Правління університету про реорганізацію Музею і поділу його на дві окремі установи – Музей старожитностей і Музей образотворчих мистецтв. 12 листопада 1873 р. він стає завідувачем окремого Музею старожитностей, а мистецькі колекції залишаються у підпорядкуванні А. І. Линниченка [3, арк. 29; 7, с. 73; 60, с. 80].

На 1884 р. серед 32 навчальних і навчально-допоміжних установ університету вже значиться три музеї, ботсад і 9 кабінетів, а також 10 лабораторій, а у 1888 р. кількість кабінетів зростає до 21 [21, с. 20–36; 31; 30, с. 129].

Відкриття нових кабінетів і музеїв, започаткування нових колекцій було тісно пов'язано з розвитком наук і появою нових кафедр, з викладанням нових навчальних дисциплін. Розширення і поліпшення навчально-допоміжних установ, у тому числі музеїв і кабінетів, збільшення їхнього персоналу та фінансового забезпечення сприяло підвищенню якості практичних занять. Це сприяло розвитку навчальних методів загалом по університету, особливо там, де навчання студентів потребувало обов'язкового проведення наукових дослідів і спостережень у лабораторіях і клініках, не могло обходитись без вивчення, систематизації і класифікації колекцій у музеях і кабінетах. Причому, музейні колекції, зібрання анатомічних препаратів чи гербаріїв стараннями університетської професури постійно збільшувалися і вдосконалювалися, завдячуючи новим дослі-

дженням, розкопкам, зборам у природничих експедиціях, цілеспрямованим придбанням і добровільним пожертвам сучасників. Так, наприклад, зібрання старожитностей стараннями університетської професури перетворилося на перший у Києві археологічний музей, що на початок XX ст. мав більш як 11 тисяч одиниць зберігання [66], а Нумізматичний музей свою колекцію майже потроїв, збільшивши її до 60467 [4, арк. 89; 16]. Теж саме можна сказати й про інші колекції університету [34, с. 104–108; 36; 10].

Показово, що від самого початку університетські колекції, у певні дні можна було побачити усім пересічним громадянам міста. "Щоб доставити можливість стороннім відвідувати університетські колекції і кабінети, без обтяження викладачів під опікою яких вони знаходяться", було видано наказ про відкриття їх в певні години кожного тижня для відвідувачів [71, с. 205; 1, арк. 113; 57, с. 90]. Адже ніяких інших казенних музеїв у Києві тоді ще не було, отже використовувалися вони не тільки в навчальних цілях але і в просвітницьких, виконуючи роль публічних музеїв, перетворюючи тим самим університет в осередок міської культури.

1869 р. в "Університетських вістях" уже були опубліковані спеціальні "Правила для відвідування публікою навчально-допоміжних установ Університету св. Володимира", де вказувалося час відвідування: по четвергах з 15 до 18 годин – влітку, з 15 до 17 годин – взимку, за винятком періоду канікул. Ці правила наказували неодмінну присутність в кабінетах консерваторів або лаборантів, а в оранжереях – садівника. Також, для спостереження за збереженням предметів університетським інквізором (чиновник при канцелярії, який відповідав за господарство і порядок) вимагалася в кожній кімнаті обов'язкова присутність одного служителя (прообраз посади музейного доглядача?). Крім цього університетський швейцар в дні вільних відвідувань зобов'язаний був знаходитися на професорському ганку, зустрічати публіку, пояснювати де знаходяться кабінети і стежити за верхнім одягом публіки. Цікаво наголосити, у п. 4 вказувалося, якщо в призначений для відвідування день у кабінетах чи оранжереях будуть проводитись заняття, то професор має право не допускати публіку, повідомивши про це оголошенням, прибитим до дверей кабінету, підкреслюючи тим самим, першорядне значення в університеті навчальних занять [63, с. 37]. А втім, університетська професура приділяла велику увагу освіті городян, подаючи роз'яснення в музеях і кабінетах, а також влаштовуючи постійно публічні лекції в актовій залі університету. Тому важко погодитись з висновками Л. Федорової, що відводить музеям Київського університету св. Володимира виключно навчальний характер, наполягаючи що вони створювалися лише з однією метою – допомагати процесу викладання і були майже недоступні для мешканців Києва [65, с. 121–122]. Варто наголосити, що університетські колекції формувались як унаслідок наукових розшуків керівників музеїв, так і використовувались для нових наукових досліджень. Майже кожна з музейних колекцій використовувалась не лише для навчання під час лекцій чи практичних завдань, а й застосовувалась для спеціальних досліджень при написанні конкурсних робіт, на задані факультетами теми. Користувались ними і під час дисертаційних досліджень та при написанні монографій чи статей до Вісника університету не лише співробітники університету, але й інші дослідники за спеціальним дозволом ректора. Інформація про це подається у описах діяльності багатьох наукових і навчально-допоміжних підрозділів станом на 1884 р. [7, с. 72–76; 8, 29; 67]. Що стосується колекцій міні-кабінету, то далі автор

сама собі суперечить, зазначаючи, що його завідувачі активно вивчали колекції і вводили їх до наукового обігу. І справді, завідувачі нумізматики колекції проводили величезну наукову роботу з визначення, систематизації та каталогізації зібрання, публікували наукові розвідки й активно займалися топографуванням нумізматики пам'яток, досліджуючи розвиток грошового обігу на Україні. [Порівняй: 62, с. 100–101]. Також зауважимо, що організація та проведення III (1874) і XI (1899) Археологічних з'їздів у Києві саме на базі Київського університету св. Володимира свідчить про високий рівень організації музейної справи в університеті у повній відповідності до тогочасних передових вимог. Його музеї, серед найчисельніших зібрань міста. Вони доступні для публіки і науковців, виконують функції просвітницького, навчального, а також дослідницького, наукового центру, так само як і музеї при наукових товариствах, які за визначенням П. С. Уварової тоді вважалися найкращими серед музеїв Російської імперії [20, с. 76–78].

Отже, підсумовуючи можна засвідчити, що на початок ХХ ст. колекції Київського університету були найбільшим музейним зібранням у Києві, уже пройшли значний шлях структурних змін і систематизації, поступово перетворившись у солідні, часто багатотисячні, старанно укомплектовані і описані наукові збірки, які стали однією з важливих форм організації освіти і науки, були тим середовищем де вона протікала і підґрунтям для її розвитку. Безперечно, у процесі своєї еволюції університетські музеї також справили значний вплив на удосконалення музейної справи, сформували основи музейного обліку.

Та від 20-х рр. ХХ ст. картина різко змінюється, коли почала формуватися нова радянська система освітніх установ, де базою освіти робляться трудові школи і педагогічні інститути. Тоді наука відокремлювалася від діяльності вищих навчальних закладів і разом з ліквідацією університетів, ліквідовуються також університетські музеї, а їх колекції, якщо не гинуть (доречно згадати, як негативно позначилися на музейних колекціях університету події Першої світової війни та їхня евакуація до Саратова), передаються в централізовані державні, або академічні музеї. Так, після закриття Київського університету та перетворення його в Інститут народної освіти в 1920 р, частина наукових колекцій університетських музеїв були передані до фондів Державного історичного музею України (тепер – Національний музей історії України) [22; 37]. Увійшли вони й до зібрання Геологічного, Зоологічного та Палеонтологічного відділів Центрального науково-природничого музею Академії наук України [32, с. 132–142], до Національного музею медицини України, Музею історії Києва та інших, де і зараз красуються в експозиціях і складають значну частину музейного фонду. В університеті ж музеї зовсім зникають, або влаштовуються як добірка наочних посібників, стають засобами ідеологічної, агітаційної та громадської роботи, віддаляючись у своїй діяльності від наукових критеріїв. Так тривало до початку 1930-х рр., поки радянська влада не ухвалила рішення про відкриття у Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську університетів [42]. Разом із відновленням університетів, активно відновлюється і робота університетських музеїв, істотно збільшується їхня мережа, розробляється нова законодавча база.

Київський університет було відновлено 1933 р., на його факультети поступово повертається наука: знову організовуються експедиції, наукові відрядження, збори колекцій і гербаріїв, формуються нові експозиції музеїв, влаштовуються лабораторії й кабінети. Майже відразу починають функціонувати Зоологічний, Ботанічний і

Геологічний кабінети. Тепер вже до університету передають разом з книгами, приладами й іншим обладнанням також музейні колекції, наприклад: 23 тис. експонатів геологічного музею з майна гірничо-геологічного інституту [39]. 1936 р. в університеті вже налічувалося 32 лабораторії, а також 17 кабінетів і музеїв, а 1939 р. ця цифра збільшується до 78 (!) [21, с. 355–356].

Непоправної шкоди музейним колекціям було завдано під час Другої світової війни. Київський університет втратив багато зі створеного в довоєнні роки, у тому числі і музеї: "1) відомий у Європі зоологічний музей з відділами, що зберігав понад 2 млн од.; 2) зоотомічний; 3) анатомічний; 4) ботанічний; 5) гербарій; 6) загальної геології; 7) палеонтології та історичної геології; 8) мінералогічний; 9) петрографії і корисних копалин; 10) фізики", а також колекції спеціалізованих лабораторій і кабінетів [52].

Після війни облаштування музеїв і наукових колекцій на факультетах знову відновлюється. Продовжують функціонувати, розширюються і поповнюються Зоологічний, Ботанічний, Мінералогічний, Палеонтологічний музеї, з'являються нові. Як тут знову не згадати слова Ф. Шміта, що ще у 1919 р. зауважив: "... знову повторюється, майже урочисто одна і та ж еволюція. Ясно, що тут є якась внутрішня необхідність, якась закономірність ("законосообразность") [70, с. 33].

Певно слідуючи саме цій "законоузгодженості", музеї в університетах виникали і продовжують виникати. Та незважаючи на активний розвиток мережі університетських музеїв, їх статус за радянських часів поступово, але невідворотно змінюється. Старі традиції освіти в музеї зовсім забуті.

Радянська законодавча база, відкидаючи позитивний досвід другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що сприяв музеї науковими установами, націлювала вузівські музеї, у першу чергу, на ідейно-виховну й агітаційну роботу. Важливим завданням стає виховання класової позиції і світогляду будівельників соціалізму. У період 1930–40-х рр., коли діяльність вищих навчальних закладів і також музеїв знаходилася у підпорядкуванні Народного комісаріату освіти (НКО) СРСР й УРСР і регламентувалася його постановами (до 1946 р.), музеї ще займали помітну роль у системі освіти та сприймалися як важливі установи в навчальних закладах з усіма специфічними, властивими музею ознаками. Однак із часом, коли музейна мережа була введена в підпорядкування освітянського керівництва і взята під контроль ЦК КПРС, музеї втрачають своє вагоме місце у структурі університету, що разом з архівом і бібліотекою завжди складали єдиний освітній, науково-інформаційний і комунікаційний блок. Поступово вони перетворюються у важливий засіб в арсеналі ідеологічної боротьби, а згодом і взагалі позбавляються державної турботи й отримують статус музеїв на громадських засадах, робота у яких переходить під опіку лише громадського активу і партійних організацій. Жоден державний орган не виділяє цілеспрямовано кошти на утримання й розвитку музеїв і музейних колекцій у ВНЗ попри те, що засади Національної музейної політики повинні сприяти розвитку музейної мережі і передбачають державну підтримку Музейного фонду України [докладніше див.: 50, 45, 49].

У незалежній Україні музеї університетів застрягли в радянській традиції громадського (позадержавного) статусу і вже взагалі не згадуються ані в університетських статутах, ані в Законі України "Про вищу освіту" серед переліку важливих структурних університетських підрозділів поряд із бібліотеками чи науковими лабораторіями. Тепер немає чіткого визначення місця музею у структурі

вищого навчального закладу як необхідного підрозділу, важливого для освіти, науки і просвітницької діяльності.

За останні двадцять років на основі законодавчих актів Міністерства освіти і науки України університетські музеї пройшли шлях музеїв на громадських засадах від "народних" до "зразкових" і успішно перейшли у підрозділ позашкільної освіти та виховної роботи, а від 2014 р. взагалі залишилися без "Положення" – основного нормативного документу, що регламентує, деталізує її спрямовує їхню діяльність. Після відміни ще Д. Табачником недолугого "Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України" (Наказ МОН України № 640 від 04.09.2006 р.), нове "Положення" про діяльність університетських музеїв досі не запроваджено. Це дозволяє деяким чиновникам вважати, що діяльність музеїв в університеті є непрофільною, а освіта в музеї – легковажною. На думку таких керівників основна функція університетського музею полягає лише у представницьких функціях – для прийому поважних делегацій. Особливо дивує, що в деяких співробітників як від Міністерства освіти і науки України, так і від Міністерства культури чомусь склалося враження про незначущість колекцій в університетських музеях і їхню непричетність до важливої й обов'язкової справи збереження Музейного фонду України, тоді як музеї ВНЗ часто зберігають значні й унікальні колекції. Для прикладу: за даними Державної служби статистики України за 2012 р. серед 592 музеїв України, що підпорядковані Міністерству культури України, було на обліку шість музеїв природничого профілю, які зберігали 520154 предмета основного фонду [56], тоді як у 22 зоологічних музеях при вищих навчальних закладах України зберігалось 1 млн 549,2 тис. одиниць зберігання основного фонду [69, с. 88].

Парадокс полягає в тому, що накази Міністерства культури України не поширюються на відомчі музеї (якими фактично вони є), які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України, через це національна політика в музейній галузі тут здебільшого відсутня та їхній розвиток й утримання знаходяться у повній залежності від засновника – керівництва університету. Музеї університетів часто не реєструються і ніяк не обліковуються. Головне, відсутня кадрова політика, бо в музеях вищих навчальних закладів взагалі не передбачений професійний музейний персонал. Повторимо, у Законі України "Про вищу освіту" слово "музей" взагалі відсутнє, як і посади музейних працівників, Тобто багатотисячні колекції у вищих навчальних закладах зберігаються переважно без музейних зберігачів, бо їхні посади не передбачено у штатних розписках. Збереження застарілих радянських поглядів на музей в університеті призводить до залишкового принципу у фінансуванні й недостатнього кадрового забезпечення, а відтак і до низького рівня використання його потенціалу як у межах діяльності університету, так і для розвитку туристичного й культурного простору міста. А головне, це перешкоджає дотриманню правил зберігання та обліку Музейного фонду України відповідно до вимог чинного законодавства.

Та попри юридично-правові негаразди, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка музеї наполегливо продовжують діяти й поповнювати свої колекції. Крім тих музеїв і кабінетів, що традиційно вже працювали: Ботанічний (його експозиція від 2001 р. є демонтованою), Зоологічний, Геологічний (нині об'єднує палеонтологічний і мінералогічний кабінети), 1966 р. відкривається Музей історії Київського університету. Від 1987 р. почав роботу Археологічний музей; 1988 р. – Ас-

трономічний; 1992 р. – Лінгвістичний і 1995 р. – Етнографічний. У структурі біологічного факультету на території Канівського природного заповідника, у старовинному меморіальному будинку академіка М. Ф. Біляшівського 1969 р. відкрили Музей природи, а при Ботанічному саду ім. акад. О. В. Фоміна 2004 р. заснували Музей історії ботанічного саду. Після підпорядкування КНУТШ 2013 р. Науково-дослідного інституту "Кримська астрофізична обсерваторія" (НДІ КрАО), до переліку університетських музеїв приєдналися Музей-квартира академіка А. Б. Северного і Музей астрономії КрАО [44; 10; 33; 36].

Експозиції та фондові колекції музеїв КНУТШ різні за розміром та оформленням, різним є й рівень організації музейної роботи, фінансове й кадрове забезпечення. Тут відчувається відсутність єдиного для університету центру управління музейною діяльністю. Для одних переважають екскурсійні та виставкові програми, у приміщеннях і фондах інших проходять практичні, семінарські або лекційні заняття, підготовка до іспитів. Переважна більшість музеїв активно залучає студентів і аспірантів до пошукової роботи та до формування музейних колекцій під час археологічних, етнографічних і природничих експедиційних досліджень. На базі фондових зібрань проходить підготовка курсових, бакалаврських, дипломних, магістерських робіт і дисертаційних досліджень, написання статей і монографій. Традиційним є організація при музеях спеціалізованих бібліотек, архівних підрозділів тощо. Спільним для музеїв нашого університету залишається брак коштів і музейних кадрів.

Отже, уся історія розвитку освіти наполегливо переконує в необхідності тісної обопільної співпраці цих двох інституцій – університету й музею, їхній взаємній потребі та корисному взаємовпливі. Іншими словами, саме життя знову доводить необхідність і правомірність існування в університеті такого специфічного, але історично обумовленого структурного підрозділу як музей, що виконує не лише важливу функцію інструменту у процесі освітньої і наукової роботи, джерельної бази і середовища її існування, але, одночасно, є й місцем зберігання пам'яті про її творців і їхній внесок у розвиток науки. Адже музей в університеті зароджується, як правило, тоді коли створюються й існують постійні наукові школи в певній галузі досліджень, усвідомлені важливі результати наукового пошуку. Коли складаються наукові традиції та є розуміння процесу розвитку освіти як формування історико-культурного й наукового надбання країни. Коли виникає необхідність зберегти пам'ять про попередні покоління університетських дослідників, зберегти зримі результати їхньої роботи, зробити це надбанням широкого наукового співтовариства. Фіксація, документування, збереження та вивчення наукового мікросвіту досягнень кафедри або факультету не можуть відбуватися в будь-якому іншому музеї, крім університетського, у чому, напевно, і полягає його особлива місія і соціальна функція. І досвід показує – чим старший і солідніший університет, тим більше в його стінах музеїв.

Ще однією яскравою сторінкою, що Київський університет імені Тараса Шевченка вписав у розвиток освіти в Україні можна вважати організацію викладання музеєзнавчих дисциплін і започаткування музейної освіти – підготовку професійних кадрів у галузі музейної справи й охорони пам'яток історії та культури. Зауважимо, що попри значний шлях розбудови університетських музеїв, підготовка професійних працівників у галузі музейної справи розпочалася зовсім нещодавно. Навіть для Європи, де перші університети й музейні зібрання з'являються ще у XI–XIII ст., тривалий час побувала традиція покладати піклування музейними колекціями на професорів, дотичних до викладання

відповідних профільних дисциплін. Саме вони були першими музейними хранителями, доглядачами, реставраторами. Надалі навчання й передача досвіду залишалися в межах музейного простору.

Практичній підготовці музейних кадрів на основі спеціальних навчальних курсів у країнах Європи науковці нараховують не більше ста років. Вважається, що першість тут належить Школі Лувру, яка була заснована ще 1882 р. Тут із середини 1920-х рр. беруться викладати музеєзнавство як окремий курс, а на початку 1940-х рр. засновують кафедру теоретичної та практичної музеології. Приблизно в цей час, 1919 р., запроваджують музеєзнавство серед університетських предметів у щойно заснованому університеті Масарика (м. Брно, Чехія). 1963 р у цьому університеті за ініціативою Я. Елінека було відкрито кафедру музеології. Окрему кафедру музейних досліджень у середині 1960-х р. було відкрито в Лестерському університеті (Великобританія). Епізодично викладалися музеєзнавчі курси в університетах деяких інших країн Америки та Європи, але закріпитися музеєзнавство як університетська дисципліна змогло лише після Другої світової війни. Традиційно прийнято вважати, що лише в середині 1970-х рр. з ініціативи Міжнародного комітету музеології (ICOM) музеєзнавство отримало визнання і стало позиціонуватися як університетська дисципліна [23, с. 47–48; 35, с. 65; 61, с. 120–121].

На території Російської імперії музеєзнавство почали викладати 1907 р. у Московському археологічному інституті в межах підготовки спеціалістів для архівів, бібліотек і музеїв. Із 1920 р. подібний курс доручили викладати в Петроградському Археологічному інституті, а згодом і в університеті, О. О. Міллеру (1875–1935) [5, с. 5–6]. А 1919–1921 рр. В. Г. Малицький (1886–1953) починає читати лекції з музейної бібліографії на курсах з музеєзнавства при Відділі у справах музеїв НКО РСФСР і відтоді викладання теорії і практики музейної справи стало пріоритетним напрямком його педагогічної діяльності. Від початку 1940–1941 рр. працюючи на міжфакультетській музейно-краєзнавчій кафедрі, він викладає історію музейної справи в Московському університеті [53]. Однак центри підготовки музейних кадрів у Санкт-Петербурзі і у Москві близько середини ХХ ст. із різних причин були закриті та підготовка тут музейних фахівців із вищою освітою була припинена більш як на три десятиліття [24, с. 158].

В Україні перші, так само епізодичні і не певні, спроби організації викладання музеєзнавства також припадають на початок ХХ ст. Так, курси музеології входили до програми навчання як на археологічному, так і на археографічному відділеннях Київського археологічного інституту (1918–1924), засновники якого прагнули випустити "корисних практично-наукових освічених спеціалістів – музейників, архівістів, керівників екскурсій" [55, с. 265–266]. Ще одна спроба розпочати підготовку фахівців музейної справи пов'язана з Харківським інститутом народної освіти ім. О. О. Потебні. Тут на факультеті політичної освіти планували 1925 р. заснувати екскурсійно-музейну секцію. Плани вдалося втілити в життя лише після реорганізації 1929 р., коли факультет виокремився в самостійний вищий навчальний заклад – Харківський інститут політичної освіти, у структурі якого виник окремий музейний відділ. Та теоретичні курси і система концентрованої практики з виїздами по музеях тривали недовго і 1935 р. навчальний заклад знову реорганізували в Харківський державний бібліотечний інститут і від підготовки фахівців із музейної справи довелося відмовитись. Цей важливий і актуальний (адже кількість музеїв в Україні зростала) напрям освітньої діяльності був також безпідставно забутий вищою школою України [68, с. 60–61].

Після років забуття до розбудови освітньої програми з музеєзнавства й до організації підготовки кадрів для музеїв долучається засновник першої в Україні кафедри археології, що постала в Київському університеті імені Тараса Шевченка 1944 р., видатний історик, археолог, фахівець у галузі античної історії, канд. іст. наук, чл.-кор. АН УРСР, проф. Л. М. Славін (1906–1971) [43]. Спочатку, студентам-історикам, у межах програми спеціалізації з археології, він запроваджує спецкурс "Музеєзнавство і краєзнавство" (50 год), музеєзнавчу практику (80 год) і семінар із музеєзнавства та краєзнавства (34 год) [2, арк. 28–30; 51].

Згодом, розвиток науки й гостра потреба у підготовці музейних працівників переконують Л. М. Славіна вдатися до планомірної організації фахової освіти в галузі музейної справи та звернутися до розширення викладання дисциплін музейного профілю. За його ініціативи були запропоновані та схвалені керівництвом зміни в навчальному плані на 1952–53 рр.: додається три музейні спецкурси (замість одного) і дві музейні практики, одна з яких – "навчально-виробнича екскурсія" – протягом трьох тижнів проводилась музеями Москви й Ленінграда (згадаємо, що тоді підготовку музейних спеціалістів у цих університетах було припинено [24, с. 158]).

Також, за наполяганням Л. М. Славіна розробляється і на другому курсі вводиться загальний курс для всіх істориків "Основи музейної справи" [43, с. 44–45]. 1953 р кафедру було перейменовано в кафедру археології та музеєзнавства. Тепер вона готувала не просто музейних працівників, а музеєзнавців. Із цього часу в дипломах випускників кафедри в розділі спеціальності значилось: "Історія", а кваліфікацію їм встановлювали "історик-археолог, музеєзнавець, викладач історії та суспільствознавства" [48, с. 230–231]. Тоді це була перша у СРСР і одна з перших університетських кафедр у Європі, де не просто викладались окремі музейні дисципліни, а готували спеціалістів за фахом "музеєзнавство" [26, с. 309–312; 54, с. 8; 24, с. 158].

Як результат роботи з розробки та введення нових музейних дисциплін співробітники кафедри підготували навчальний посібник із музейної справи [11], матеріали якого ґрунтувалися не тільки на опрацюванні широкого кола літератури, а також урахували практику музейних установ України. Оскільки навчальний посібник було укладено на основі лекцій прочитаних у вигляді спецкурсів, то його розділи присвячені різним напрямкам музейної діяльності: 1. Історія музейної справи та основні види музеїв; 2. Збирання і облік музейних колекцій; 3. Збереження, консервація і реставрація музейних колекцій; 4. Експозиційна робота музеїв; 5. Науково-дослідна робота музеїв; 6. Культурно-масова робота музеїв. Сьомий розділ посібника був присвячений охороні пам'яток культури в нашій країні й аналізу законодавчої бази з цього питання. У додатках до посібника подавалися зразки бланків облікової документації, які використовувалися в музейній роботі, а список літератури включав не лише основні роботи, але й широкий перелік путівників, історичними місцями й музеями України (по областях). Це робило видання не лише навчальним, але й довідковим, і таким воно залишалося ще довгі роки. Надалі основна робота з розробки нових курсів лекцій із музеєзнавства, їхнього програмного й методичного забезпечення покладалася на Г. Г. Мезенцева, яка присвятила цій тематиці ряд статей і монографічних досліджень [Ліньова, Омельченко 2003, с. 11–12]. Серед її доробку монографія, присвячена музеям України й курс лекцій "Музеєзнавство" значно оновлений, розширений і підготовлений на матеріалах музеїв України, він довгий час лишався єдиним рекомендованим підручником для студентів в Україні [27; 28].

Як результат наполегливої багатогранної праці Л. М. Славина, завдячуючи його організаторським здібностям, заснована ним кафедра швидко постала як авторитетний науково-педагогічний центр, відомий по всій Україні та за її межами. Кафедра активно співробітничала з колегами з навчальних і наукових закладів Москви й Ленінграда. На кафедру направлялись студенти-практиканти, викладачі та співробітники музеїв для підвищення кваліфікації і стажування не лише різних міст України і Росії, а й з Польщі, Чехословаччини, Німеччини. Талановитий педагог і високоосвічений науковець підготував плеяду відомих учених і музейних співробітників.

На кінець 50-х рр. на кафедрі готується новий план роботи кафедри. Л. М. Славін виступає з пропозиціями і розробляє чітку й обґрунтовану програму, де наголос робиться на збільшення практичної підготовки. Пропонувалося для покращення організації самостійної роботи студентів кожен курс з археології та музеєзнавства розділити на лекційну частину і практикуми. Для цього слід було переробити програми і робочі плани курсів так, щоб 2/3 або 3/4 часу курсу припадало на лекції, а 1/3 чи 1/4 часу – на практикум. До практикуму включались: виконання практичних завдань з опрацювання колекцій; виконання завдань із вивчення конкретної наукової літератури. Навантаження практикуму студент повинен був здавати протягом семестру в заздалегідь визначені терміни.

В одному з пунктів програми увагу приділено музейній практиці. Термін її проведення пропонувалося збільшити майже вдвічі: з 7 тижнів до 13. Практична музейна робота передбачалася на кожному курсі спеціалізації. Так на III курсі планувалося 1,5 місяці практики з експозиційної, фондової і екскурсійної роботи в Історичному музеї (нині – НМІУ) і в інших музеях Києва. На IV курсі – три тижні вивчення музеїв і організації музейної роботи в музеях Москви й Ленінграда. На V курсі передбачалося 4 тижні практики в Історичному музеї як дублерів співробітників установи за всіма видами планової музейної роботи [46].

Зазначимо, що такий підхід до вдосконалення навчальних програм був передовим, новаторським (або, як тепер кажуть – інноваційним) для того часу й досі практичний підготовці кадрів для музейної роботи надається вирішальне значення [порівняй: 25; 19]. Однак на цей раз нова програма роботи кафедри керівництвом факультету не була підтримана та поступово всі здобутки кафедри йдуть нанівець.

За роки незалежності напрацьований досвід попередніх років у викладанні музейних дисциплін був втрачений. Скорочувались лекційні години музеєзнавчих дисциплін, через брак коштів відмовились від практики у музеях Москви і Санкт-Петербурга, а потім і в музеях Києва.

Викладання основної частини всіх музейних курсів традиційно покладається лише на одного викладача (канд. іст. наук, ст. викл. В. В. Лапіна – у 1976–1981 рр.; канд. іст. наук, доц. Ю. А. Омельченко – у 1981–2002 рр.; канд. іст. наук, доц. І. К. Патриляка – у 2002–2004 рр.; канд. іст. наук, доц. І. А. Кравченко – із 2005 р.) так само, як майже півстоліття назад покладалося на Г. Г. Мезенцеву, але тоді була можливість запрошувати спеціалістів з інших установ, часто з-за меж України, на умовах почасової оплати, для викладання вузьких тем. Тепер такої можливості немає.

Світ невпинно рухається вперед. За останні 60 років, що проминули від започаткування підготовки музеєзнавців на кафедрі, кількість музеїв у світі подвоїлась, музей став впливовим суспільним закладом, а музеєзнавство/музеологія, долаючи гарячі фахові дискусії, вийшло за межі допоміжної історичної дисципліни та перетворилось на повноправну суспільну науку. Тепер

за межами України в університетах відкриваються окремі спеціалізовані кафедри (іноді факультети), що готують музейних працівників із різних напрямів музейної роботи – від дизайнера до менеджера. Тож час флагоману української освіти і науки, яким безперечно є Київський університет імені Тараса Шевченка, проводити реформи в галузі підготовки нових кадрів для музеїв відповідно до світових стандартів. Продовжувати готувати спеціалістів старими методами вже не можна. Теоретики, що не мають ніякого практичного досвіду в музейній справі і, відповідно, оперують лише шаблонами з чужих підручників не зможуть бути конкурентоспроможними у сучасному світі. А база для навчання в університеті є, бо, попри все, є в університеті музеї і ще вціліли викладацькі традиції.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва, ф. 16, Київський університет св. Володимира, оп. 465, сп. 28.
2. Науковий Архів Інституту археології України, ф. 17, Особовий фонд Л. М. Славина, спр. 9, документи 1953, 1958–1959 рр.
3. Там само, ф. 13, Музей старожитностей при Київському університеті св. Володимира, спр. 48-в, листування 1873 р.
4. Там само, ф. 13, Музей старожитностей при Київському університеті св. Володимира, спр. 54, листування у фінансових справах, 1900–1915.
5. Анянцев В. Г. Национальные и международные музейные организации: Учебно-методическое пособие / В. Г. Анянцев. – СПб. : Ист-фак СПбГУ, 2013.
6. Антонович В. Б. Нумизматический кабинет / В. Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / изданы под ред. В. С. Иконникова. – К. : В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 49–59.
7. Антонович В. Б. Музей древностей / В. Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / изданы под ред. В. С. Иконникова. – К. : В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 60–76.
8. Бец В. А. Анатомический театр / В. А. Бец // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / изданы под ред. В. С. Иконникова. – К. : В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 246–286.
9. Біляшівський М. М. Зоологічний музей Київського національного університету ім. Т. Шевченка як явище культури України / М. М. Біляшівський // Університетський музей: європейський досвід та українська практика: 36. пр. міжнар. наук.-практ. конф. (6–7 жовт. 2011 р., м. Київ) / упор. Л. В. Казанцева. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2012. – С. 39–2.
10. Біляшівський М. М. Зоологічний музей / М. М. Біляшівський, Ж. В. Розора // Нариси історії біологічного факультету / В. І. Чопик, Б. О. Цудзевич, М. Є. Кучеренко та ін. – К. : Фітосоціоцентр, 2004. – С. 50–69.
11. Бондар М. М. Нариси музейної справи / М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славін. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
12. Бурлыкина М. И. Музеи высших учебных заведений дореволюционной России (1724–1917) / М. И. Бурлыкина. – Сыктывкар : Изд-во Сыктыв. ун-та, 2000.
13. Бурлыкина М. И. Университетские музеи дореволюционной России как просветительские центры / М. И. Бурлыкина // Философский век. Альманах. – 2005. – Вып. 28. – С. 46–55.
14. Бурлыкина М. И. Университетские музеи в научно-образовательном процессе: история и современность (XVIII–XX вв.) / М. И. Бурлыкина // Музейные фонды и экспозиции в научно-образовательном процессе: Материалы Всероссийской научной конференции. Томск, 18–20 марта 2002 г. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2002. – С. 51–58.
15. Вайдахер Ф. Загальна музеологія / Ф. Вайдахер. – Л.: Літопис, 2005.
16. Гарбуз Б. Б. Музей нумізматики / Б. Б. Гарбуз // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 88–92.
17. Горбик В. О. Лохвицький Кіндрат Андрійович / В. О. Горбик, Л. Д. Федорова // Українська біографістика. – 1996. – Вип. 1. – С. 87–90.
18. Грицевич В. П. Музей в XVII веке и в эпоху Просвещения // Основы музееведения : учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – М. : Книжный дом "Либроком", 2010.
19. Девис Э. Преподавание музееведения: широта диапазона, гибкость и любознательность / Э. Девис // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 26–81.
20. Дементьева Ю. М. Материалы археологических съездов (1869–1914) как источник по истории музейного дела в России / Ю. М. Дементьева // Известия Российской государственной педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 37 (80). – С. 71–83.
21. Історія Київського університету. 1834–1959. До 125-річчя з дня існування / Відп. ред. О. З. Жмудський. – К. : Видавництво Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, 1959.

22. Ковтанюк Н. Г. На шляху становлення Національного музею історії України (з історії музею 1917–1924 рр.) / Н. Г. Ковтанюк, Г. М. Шовкопляс // До 100-річчя Національного музею історії України: 3 історії музею та його раритетів: Темат. зб. наук. праць / Національний музей історії України. – К., 1998. – С. 6–28.
23. Лоренте П. Х. Развитие музеологии как университетской дисциплины: от технической подготовки к критической музеологии / П. Х. Лоренте // Вопросы музеологии. – 2011. – № 2 (4). – С. 45–64.
24. Майоров А. В. Задачи и перспективы подготовки современных музееведов / А. В. Майоров // Университетские музеи: прошлое, настоящее, будущее: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 300-летию со дня рождения Г. Ф. Миллера и 60-летию музея истории СПбГУ. С.-Петербург, 17–19 окт. 2005 г.; под ред. И. Л. Тихонова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С. 157–162.
25. Марэнда Л. Музейная практика, музейное образование, музеология: связи и дихотомия / Л. Марэнда // Вопросы музеологии. – 2011. – № 2 (4). – С. 104–110.
26. Мастеница Е. Н., Шляхтина Л. М. Музей и музееведение в университетском образовании / Е. Н. Мастеница, Л. М. Шляхтина // Философский век. Альманах. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. – Вып. 30. – Т. 3. – С. 307–314.
27. Мезенцева Г. Г. Музеезнавство. (На материалах музеев Украины РСР): Курс лекций / Г. Г. Мезенцева. – К.: Вища школа, 1980.
28. Мезенцева Г. Г. Музеи Украины / Г. Г. Мезенцева. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1959.
29. Минх Н. Г. Кабинет при кафедре паталогической анатомии / Н. Г. Минх // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / изданы под ред. В. С. Иконникова. – К.: В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 289–294.
30. Могильний Л. П. Київський університет наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. (1884–1914) / Л. П. Могильний, М. Г. Палієнко // Історія Київського університету / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. автор. колект. В. Ф. Колесник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2014. – С. 126–175.
31. Морозов В. В. Музейництво в Київському університеті (1834–1915) / В. В. Морозов, І. В. Дворкін // Вестник Национального технического университета "ХПИ". – 2008. – № 37: Актуальні проблеми історії України. – С. 9–15.
32. Музеи Академии наук СССР и академий наук союзных республик. – 2-е изд., переработ. и доп. – М.: Наука, 1989.
33. Музеї і музейні колекції Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідник до 180-річчя університету); за ред. С. А. Вихви. – К.: ВПК Експрес-поліграф, 2014.
34. Надтока О. М. Розвиток університету за ліберального статуту (1864–1884) / О. М. Надтока, О. О. Сухобокова // Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. автор. колект. В. Ф. Колесник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2014. – С. 91–125.
35. Некужа П. История Чешской музеологии / П. Некужа // Вопросы музеологии. – 2011. – № 2 (4). – С. 65–68.
36. Нестеровский В. А. Геологичний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. А. Нестеровский, Л. О. Волконська, О. М. Вакулєнко, Р. С. Фурдуй. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2011.
37. Оксєнич М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб / М. Оксєнич // Скарбниця української культури. – 2007. – Вип. 8. – С. 165–173.
38. Омєльченко Ю. А. Розвиток учбових музеїв: навч. посіб. / Ю. А. Омєльченко. – К.: НМК ВО, 1988.
39. Отчет ректора университета о предварительных итогах 1934–1935 учебного года от 14.07.1935 г. // Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984: [Сб., посвященный 150-летию Киевского ун-та]. – К.: Вища школа, 1984. – С. 96.
40. Павлов П. В. Музей изящных искусств / П. В. Павлов // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884); изданы под ред. В. С. Иконникова. – К.: В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 77–78.
41. Паульсон О. М. Зоологический кабинет / О. М. Паульсон // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884); изданы под ред. В. С. Иконникова. – К.: В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 110–122.
42. Постановление СНК УССР об организации на Украине государственных университетов от 10.03.1933 г. // Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984: [Сб., посвященный 150-летию Киевского ун-та]. – К.: Вища школа, 1984. – С. 94–95.
43. Самойленко Л. Г. Педагогична діяльність професора Л. М. Славіна / Л. Г. Самойленко // Археологія. – 2007. – № 1. – С. 40–50.
44. Самойленко Л. Г. Музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка: історія, досвід роботи, перспективи розвитку / Л. Г. Самойленко // Вісн. Одес. історико-краєзнавчого музею. – 2006. – Вип. 3. – С. 61–66.
45. Самойленко Л. Г. Актуальні проблеми правового статусу університетських музеїв у контексті розвитку української духовності та державотворення / Л. Г. Самойленко // Vita Antiqua. – 2009. – № 7–8. – С. 286–292.
46. Самойленко Л. Г. Кафедра археології та музєєзнавства, 1959: мрії про перебудову (від комунікації до комунізації без комунікаційних бар'єрів / Л. Г. Самойленко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2015. – Вип. 19. – С. 384–391.
47. Самойленко Л. Г. Місія університетського музею і його місце в структурі вищого навчального закладу та у музейній мережі міста (сторінки історії і сучасний стан) / Л. Г. Самойленко // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: 36. пр. міжнар. наук.-практ. конф. (6–7 жовт. 2011 р., м. Київ) / упор. Л. В. Казанцева. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2012. – С. 338–360.
48. Самойленко Л. Г. Создание кафедры археологии и музееведения в Киевском университете / Л. Г. Самойленко // Археологія і давня історія України. – 2012. – Вип. 9. – С. 228–234.
49. Самойленко Л. Г. Університетські музеї в контексті національної музейної політики України / Л. Г. Самойленко // Охорона культурної спадщини в Україні: аспекти соціокультурної взаємодії: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтва 5–6 червня 2014 р.; за ред. В. Г. Чернецька. – К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2014. – С. 134–137.
50. Самойленко Л. Г. Учебные музеи Киевского национального университета имени Тараса Шевченко: феномен культуры или науки? / Л. Г. Самойленко // Музєєлогія – музєєведение в начале XXI века: проблемы изучения и преподавания. Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург, 14–16 мая 2008 года. – СПб.: [б. в.], 2009. – С. 469–485.
51. Славин Л. М. Подготовка новых кадров археологов (Кафедра археологии КГУ) / Л. М. Славин // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 93–97.
52. Сообщение ректора Киевской областной комиссии содействия Государственной чрезвычайной комиссии по установлению злодеяний фашистских оккупантов об ущербе, нанесенном Киевскому университету, 8 ноября 1943 г. // Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984: [Сб., посвященный 150-летию Киевского ун-та]. – К.: Вища школа, 1984. – С. 113–114.
53. Сосименко И. П. Основовоположники отечественного музееведения: Г. Л. Малицкий и его педагогическая деятельность / И. П. Сосименко // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 46–54.
54. Сотникова С. И. Музєєлогія: Посібник для вузів / С. И. Сотникова. – М.: Дрофа, 2004.
55. Ставицька А. В. Київський археологічний інститут як навчально-наукова корпорація / А. В. Ставицька // Археологія і давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2012. – Вип. 9. – С. 263–267.
56. Статистичний бюллетень "Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України" http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_vd_bl.htm; http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zkm_bl.htm, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publikuit_u.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
57. Сторчай О. В. Бонавентура Клембовський і мистецька освіта / О. В. Сторчай // Студії мистецтвознавч. – 2007. – Ч. 1. – С. 76–92.
58. Сундієва А. А. Обособление музейного дела в самостоятельную сферу культурной деятельности / А. А. Сундієва // Музейное дело России; под ред. М. Е. Каулен. – 2-е изд. – М.: Издательство ВК, 2006. – С. 35–120.
59. Таран А. В. Университетские музеи России: прошлое, настоящее, будущее / А. В. Таран // Обсерватория культуры. – 2005. – № 2. – С. 64–77.
60. Тарасенко О. О. Музеї старожитностей університету Св. Володимира у вивченні історії українського народу (до 170-річчя заснування) // Сумська старовина. – 2007. – № XXIII. – С. 78–83.
61. Тишкін А. А. Подготовка профессиональных кадров в области музеологии и охраны наследия в рамках магистерских программ / А. А. Тишкін, Т. Г. Гребенникова // Вестн. Томского гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. – 2014. – Вып. 1 (13). – С. 120–125.
62. Турмис Н. Питання теорії та практики української нумізматикі: генеза та ретроспективи / Н. Турмис // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2004. – Вип. VIII. – С. 94–118.
63. Университетские известия. – 1869. – № 6. – Отд. 1. – С. 37.
64. Устав Университета Св. Владимира 25 декабря 1833 г. // 3 іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / у 2 кн. / Упоряд.: В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1.
65. Федорова Л. Д. 3 історії музеїв Києва XIX – початку XX ст. // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 115–128.
66. Франко О. О. Огляд фонду музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира (науковий архів Інституту археології АН УРСР) / О. О. Франко // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 145–147.
67. Хржонцевський Н. А. Лабораторія при кафедрі общєї патології / Н. А. Хржонцевський // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884); изданы под ред. В. С. Иконникова. – К.: В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 295–297.
68. Шейко В. М. Підготовка фавіхів музейної справи в ХДАК (1989–1998) / В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, Н. М. Кушаренко // Вісн. Харків. держ. акад. культури. – 2013. – Вип. 39. – С. 59–70.
69. Шидловський І. В. Історія музейної справи та Зоологічних музеїв університетів України / І. Шидловський. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012.
70. Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела / Ф. И. Шмит. – Харьков: Союз, 1919.
71. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира / сочинение Виталия Шульгина ординарного проф. ун-та Св. Владимира; [сост. Виктор Короткий]. – Репринтное изд. – К.: Лыбидь, 2010.

72. Юрєнева Т. Ю. Музєєведєніє : учєбник / Т. Ю. Юрєнєва. – 4-є изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект; Альма Матер. – 2007.

73. Lourenço M. Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe / M. Lourenço. – PhD dissertation, Conservatoire National des Arts et Métiers. – Paris, 2005.

References

1. Derzhavnyi arkhiv m. Kyiva, fond 16: Kyivskiy universitet sv. Volodymyra, opys 465, sprava 28.
2. Naukovyi Arkhiv Instytutu arkeoholohiyi Ukrainy, fond 17: Osobovy fond L. M. Slavina, sprava 9, dokumenty 1953, 1958–1959 rr.
3. Ibid, fond 13: Muzei starozhytnosti pry Kyivskomu universyiteti sv. Volodymyra, sprava 48-v, lystuvannia 1873 r.
4. Ibid, fond 13: Muzei starozhytnosti pry Kyivskomu universyiteti sv. Volodymyra, sprava 54, lystuvannia u finansovykh spravakh, 1900–1915.
5. ANANIEV, V. H. (2013) *Natsionalnye i mezhdunarodnye muzeinye organizatsii: Uchebno-metodicheskoe posobie*. St. Petersburg: Itsfak SPbGU.
6. ANTONOVICH, V. B. (1884) Numizmaticheskij kabinet. In: V. S. Ikonnikov (ed.) *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 49–59.
7. ANTONOVICH, V. B. (1884) Muzej drevnostej. In: V. S. Ikonnikov (ed.) *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 60–76.
8. BETS, V. A. (1884) Anatomicheskij teatr. In: V. S. Ikonnikov (ed.) *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 246–286.
9. BILASHIVSKYI, M. M. (2012) Zoolohichnyi muzei Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka yak yavyshe kultury Ukrainy. In: *Proceedings of "Universytetski muzei: yevropeyskyi dosvid ta ukrainska praktyka" international conference, Kyiv, 6–7 October 2011*. Nizhyn: Vydavnytstvo Nizhynkoho derzhavnykh universytetu imeni Mykoly Hoholia, pp. 39–52.
10. BILASHIVSKYI, M. M., ROZORA, Zh. V. (2004) Zoolohichnyi muzei. In: V. I. Chopik et al (eds.) *Narysy istorii biolohichnoho fakultetu. Kyiv: Fitosotsiotsentr*, pp. 50–69.
11. BONDAR, M. M., MEZENTSEVA, H. H., SLAVIN, L. M. (1959) *Narysy muzeinoi spravy*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu.
12. BURLYKINA, M. Y. (2000) *Muzei vysshyykh uchebnykh zavedenij dorevolutsionnoj Rossii (1724–1917 gg.)*. Syktyvkar: Izdatelstvo Syktyvskarskogo universiteta.
13. BURLYKINA, M. Y. (2005) Universitetskie muzei dorevolutsionnoj Rossii kak prosvetitel'skie tsentry. *Filosofskij vek. Almanakh*. 28, 46–55.
14. BURLYKINA, M. Y. (2002) Unyversytetskij muzej v nauchno-obrazovatel'nom protsesse: istoriya m sovremennost' (XVIII–XX vv.). In: *Proceedings of "Muzeinye fondy i ekspozitsii v nauchno-obrazovatel'nom protsesse" all-Russian conference, Tomsk, 18–20 March 2002*. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta, pp. 51–58.
15. VAIDAHER, F. (2005) *Zahalna muzeolohia*. Lviv: Litopys.
16. GARBUS, B. B. (1993) Muzei numizmatyky. *Kyivska starovyna*. 4, 88–92.
17. GORBYK, V. O., FEDOROVA, L. D. (1996) Lohvytskij Kindrat Andriiovych. *Ukrainska bihrafistyka*. 1, 87–90.
18. GRYTSKEVYCH, V. P. (2010) Muzej v XVII veke i v epokhu Prosveshcheniya. In: E. A. Shulepova (eds.) *Osnovy muzevedeniya: Uchebnoe posobie*. 2nd edition. Moscow: Knizhnyy dom "Librokom".
19. DEVIS, E. (2010) Prepodavanie muzevedeniya: shirota diapazona, gibkost i lyuboznatel'nost. *Voprosy muzeologii*. 2, 26–81.
20. DEMTNEVA, Yu. M. (2008) Materialy arkeologicheskikh s"ezdov (1869–1914) kak istochnik po istorii muzejnogo dela v Rossii. *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena*. 37 (80), 71–83.
21. ZHMUDSKYI, O. Z. (ed.) (1959) *Istoriia Kyivskoho universytetu. 1834–1959. Do 125-richchia z dnia isnuvannia*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu im T. G. Shevchenka.
22. KOVTANIUK, N. H., SHOVKOPLIAS, H. M. (1998) Na shliakhu stanovlennia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy (z istorii muzeiu 1917–1924 rr.). In: *Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: Z istorii muzeiu ta yoho rarytetiv: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, pp. 6–28.
23. LORENTE, P. Kh. (2011) Razvitie muzeologii kak universitetskoi distsipliny: ot tekhnicheskoi podgotovki k kriticheskoi muzeologii. *Voprosy muzeologii*. 2 (4), 45–64.
24. MAJOROV, A. V. (2006) Zadachi i perspektivy podgotovki sovremennykh muzevedov. In: *Proceedings of "Universitetskie muzei: proshloe, nastoyashchee, budushchee" international conference, St. Petersburg, 17–19 October 2005*. St. Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, pp. 157–162.
25. MARENDA, L. (2011) Muzeinaya praktika, muzejnoe obrazovanie, muzeologiya: svyazi i dikhotomiya. *Voprosy muzeologii*. 2 (4), 104–110.
26. MASTENITSA, E. N., SHLYAKHTINA, L. M. (2005) Muzej i muzevedenie v universitetskom obrazovanii. *Filosofskij vek. Almanakh*. 30 (3), pp. 307–314.
27. MEZENTSEVA, G. G. (1980) *Muzeieznavstvo. (Na materialakh muzeiv Ukrainskoyi RSR): Kurs lektsii*. K.: Vyscha shkola.

28. MEZENTSEVA, G. G. (1959) *Muzei Ukrainy*. Kyiv: Izdatelstvo Kyivskoho universiteta.

29. MINKH, N. H. (1884) Kabinet pri kafedre patalogicheskoi anatomii. In: V. S. Ikonnikov (ed.) *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 289–294.

30. MOHYLNYI, L. P., PALIENKO, M. H. (2014) Kyivskiy universitet naprykintsi XIX st. – na pochatku XXst. (1884–1914). In: V. F. Kolesnik (ed.) *Istoriia Kyivskoho universytetu*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universitet", pp. 126–175.

31. MOROZOV, V. V., DVORKIN, I. V. (2008) Muzeinytstvo v Kyivskomu universyete (1834–1915 rr.). *Vestnyk Natsionalnoho tekhnicheskogo universiteta "KhPI"*. 37, pp. 9–15.

32. RYBAKOV, B. A. (ed.) (1989) *Muzei Akademii nauk SSSR i akademii nauk soyuznykh respublik*. 2nd edition. Moscow: Nauka.

33. VYZHVA, S. A. (ed.) (2014) *Muzei i muzeini koleksii Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (dovidnyk do 180-richchia universytetu)*. Kyiv: VPK Ekspres-polihraf.

34. NADTOKA, O. M., SUKHOBOKOVA, O. O. (2014) Rozvytok universytetu za liberalnoho statutu (1864–1884). In: V. F. Kolesnik (ed.) *Istoriia Kyivskoho universytetu*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universitet", pp. 91–125.

35. NEKUNZHA, P. (2011) Istoriia Cheshskoj muzeologii. *Voprosy muzeologii*. 2 (4), pp. 65–68.

36. NESTEROVSKYI, V. A. et al (2011) *Heolohichnyi muzei Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universitet"

37. OKSENYCH, M. (2007) Shliakhy formuvannia zbirky Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: koleksii metsenativ i vnesky pryvatnykh osib. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*. 8, 165–173.

38. OMELECHENKO, Yu. A. (1988) *Rozvytok uchovykh muzeiv: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: NMK VO.

39. Otchet rektora universiteta o predvaritelnykh itogakh 1934–1935 uchebnogo goda ot 14.07.1935. (1984) In: M. U. Belyi et al (eds.) *Kievskiy universitet. Dokumenty i materialy. 1834–1984: [Sbornik, posviashchennyi 150-letiyu Kievskogo universiteta]*. Kyiv: Vyscha shkola, p. 96.

40. PAVLOV, P. V. (1884) Muzej izyshchnykh iskusstv. In: V. S. Ikonnikov (ed.) *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 77–78.

41. PAULSON O.M. (1884) Zoologicheskij kabinet. In: V. S. Ikonnikov (ed.) *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 110–122.

42. Postanovlenie SNK USSR ob orhanizatsii na Ukraine gosudarstvennykh universitetov ot 10.03.1933. (1984) In: M. U. Belyi et al (eds.) *Kievskiy universitet. Dokumenty i materialy. 1834–1984: [Sbornik, posviashchennyi 150-letiyu Kievskogo universiteta]*. Kyiv: Vyscha shkola, p. 94–95.

43. SAMOILENKO, L. G. (2007) Pedahohichna diialnist profesora L. M. Slavina. *Arkeolohia*. 1, 40–50.

44. SAMOILENKO, L. G. (2006) Muzei Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: istoriia, dosvid roboty, perspektivy rozvytku. *Visnyk Odeskoho istoriko-kraieznavchoho muzeiu*. 3, 61–66.

45. SAMOILENKO, L. G. (2009) Aktualni problemy pravovoho statusu universytetskykh muzeiv u konteksti rozvytku ukrainskoi dukhovnosti ta derzhavotvorennya. *Vita Antiqua*. 7–8, 286–292.

46. SAMOILENKO, L. G. (2015) Kafedra arkeolohii ta muzeieznavstva, 1959: mrii pro perebudovu (vid komunikatsii do komutatsii bez komunikatsiinykh bareriv. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. 19, 384–391.

47. SAMOILENKO, L. G. (2012) Misii universytetskoho muzeiu i yoho mistve v strukturi vyshchoho navchalnoho zakladu ta u muzeinii merezhi mista (storinky istorii i suchasnyi stan). In: *Proceedings of "Universytetski muzei: yevropeyskyi dosvid ta ukrainska praktyka" international conference, Kyiv, 6–7 October 2011*. Nizhyn: Vydavnytstvo Nizhynkoho derzhavnykh universytetu imeni Mykoly Hoholia, pp. 338–360.

48. SAMOILENKO, L. G. (2012) Sozdanie kafedry arkeologii i muzevedeniya v Kievskom universitete. *Arkeolohia i davnii istoriia Ukrainy*. 9, 228–234.

49. SAMOILENKO, L. G. (2014) Universytetskiy muzei v konteksti natsionalnoi muzeinoi polityky Ukrainy. In: *Proceedings of "Okhrona kulturnoi spadshchyny v Ukraini: aspekty sotsiokulturnoi vzaiemodii" all-Ukraine conference, Kyiv, 5–6 June 2014*. Kyiv: Natsionalna akademiia kerivnykh kadrov kultury i mystetstva, pp. 134–137.

50. SAMOILENKO, L. G. (2009) Uchebnye muzei Kievskogo natsionalnoho universiteta imeni Tarasa Shevchenko: fenomen kultury ili nauky? In: *Proceedings of "Muzeologiya – muzevedenie v nachale XXI veka: problemy izucheniya i prepodavaniya" international conference, St. Petersburg, 14–16 May 2008*. St. Petersburg: [s. n.], pp. 469–485.

51. SLAVIN, L. M. (1952) Podgotovka novykh kadrov arheologov (Kafedra arkeologii KGU). *Kratkie soobshcheniya Instituta arkeologii AN USSR*. 1, 93–97.

52. Soobshchenie rektora Kievskoi oblastnoy komissii sodejstviya Gosudarstvennoj chrezvychainoj komissii po ustanovleniyu zlodeianiy fashistyskikh okkupantov ob ushcherbe, nanesenom Kievskomu universytetu, 8 November 1943 g. (1984) In: M. U. Belyi et al (eds.) *Kievskiy universitet. Dokumenty i materialy. 1834–1984: [Sbornik, posviashchennyi 150-letiyu Kievskogo universiteta]*. Kyiv: Vyscha shkola, p. 113–114.

53. SOSIMENKO, I. P. (2010) Osnovopolozhnikhi otechestvennogo muzevedeniya: H. L. Malyskiy u ego pedagogicheskaya deyatel'nost'. Voprosy muzeologii. 2, 46–54.

53. Сосименко И.П. Основположники отечественного музееведения: Г.Л. Малицкий и его педагогическая деятельность / И. П. Сосименко // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 46–54.

54. SOTNIKOVA, S. I. (2004) Muzeologiya: Posobie dlya vuzov. Moscow: Drofa.

55. STAVYTSKA, A. V. (2012) Kyivskiy arkhеologichnyi instytut yak navchalno-naukova korporatsiia. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. 9, 263–267.

56. Statystychnyi biuletyn "Zaklady kultury, mystetstva, fizkultury ta sportu Ukrainy", 2012. [Online] Available from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publikat_u.htm [Accessed: 19.10.2016].

57. STORCHAI, O. V. (2007) Bonaventura Klembovskiy i mystetska osvita. Studii mystetstvoznavchi. 1, 76–92.

58. SUNDIEVA, A. A. (2006) Obosoblenie muzeinogo dela v samostoiatel'nuu sferu kulturnoi deiatel'nosti. In: M. E. Kaulen et al (eds.) Muzejnoe delo Rossii. 2nd edition. Moscow: Izdatel'stvo VK, 2006, pp. 35–120.

59. TARAN, A. V. (2005) Universitetskie muzei Rossii: proshloe, nastoyashchee, budushchee. Observatoriya kultury. 2, 64–77.

60. TARASENKO, O. O. (2007) Muzei starozhytnosti universytetu Sv. Volodymyra u vyvchenni istorii ukrainskoho narodu (do 170-richchia zasnuvannia). Sum'ska starovyna. XXIII, 78–83.

61. TISHKIN, A. A., GREBENNIKOVA, T. G. (2014) Podgotovka professionalnykh kadrov v oblasti muzeologii i okhrany naslediya v ramkakh mahisterskikh programm. Vestnyk Tom'skogo gosuniversiteta. Kulturologiya i iskusstvovedenie. 1 (13), 120–125.

62. TURMYS, N. (2004) Pytannia teorii ta praktyky ukrainskoi numizmatyky: geneza ta retrospektyvy. Drohobyskyi kraieznachnyi zbirnyk. VIII, 94–118.

63. Universitetskie izvestiya (1869). 6 (1), 37.

64. Ustav Universiteta Sv. Vladimira 25 December 1833 (1994). In: V. I. Ulianovskiy, V. A. Korotkiy (eds.) Z imenem Svyatoho Volodymyra. Kyivskiy universytet u dokumentakh, materialakh ta spogadakh suchasnykh: [in 2 vol.]. Vol. 1. Kyiv: Zapovit.

65. FEDOROVA, L. D. (2011) Z istorii muzeiv Kyieva XIX – pochatku XX st. Kraieznachstvo. 1, 115–128.

66. FRANKO, O. O. (1991) Ohliad fondu muzeiu starozhytnosti pry Kyivskomu universyteti sv. Volodymyra (naukovy arkhiv Instytutu arkhеolohii AN URSR). Arkheolohiia. 1, 145–147.

67. KHRZHONSHCHEVSKIY, N. A. (1884) Laboratoriya pri kafedre obshchei patologii. In: V. S. Ikonnikov (ed.) Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomogatel'nykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, pp. 295–297.

68. SHEIKO, V. M., KANISTRATENKO, M. M., KUSHNARENKO, N. M. (2013) Pidhotovka fakhivtsiv muzeinoi spravy v KhDAK (1989–1998 rr.). Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. 39, 59–70.

69. SHIDLOVSKIY, I. V. (2012) Istorii muzeinoi spravy ta Zoolohichnykh muzeiv universitetiv Ukrainy. Lviv: LNU im. Ivana Franka.

70. SHMIT, F. I. (1919) Istoricheskie, etnograficheskie, khudozhestvennye muzei. Ocherk istorii i teorii muzeinogo dela. Kharkov: Soyuz.

71. SHULGIN, V. (2010) Istoriiya Universyteta Sv. Vladymira. Kyiv: Lybyd.

72. YURENEVA, T. Yu. (2007) Muzevedenie: Uchebnik dlya vyshe shkoly. 4th edition. Moscow: Akademicheskij Proekt; Alma Mater.

73. LOURENÇO, M. (2005) Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe. PhD dissertation. Paris: Conservatoire National des Arts et Métiers.

Надійшла до редколегії 28.11.16

L. Samoilenko, The Head of Museum of Archaeology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EDUCATION IN MUSEUM AND MUSEUM EDUCATION IN THE HISTORY OF THE UNIVERSITY OF KYIV

The article deals with the museums activity in the history of Taras Shevchenko National University of Kyiv. It looks at the different collections, the history of their formation and their impact on the educational programs and the development of science. In addition, attention is paid to the status of university museums, their place in the structure of the University and their contribution to the Museum Fund of Ukraine. In addition, we analysed the experience of the University in the introduction of educational courses on Museology and Protection of historical and cultural heritage. The article reviews the history of implementation of the Museology in the list of University's disciplines the mid-1940s and organizing a new for Ukraine educational program for the training of museum staff in 1953. The author concludes that the need to use modern technology in the organization of storage, registration, interpretation and use of museum collections. As it seems, it is time to introduce reforms in teaching of museum studies.

Keywords: university museum, education, Museology, the Museum Fund of Ukraine, training of museum staff, a teaching of museum studies.

УДК 902.2(477.46)“632”

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.14>

Л. Самойленко, завідувач Археологічного музею,
П. Шидловський, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕЖИРІЦЬКА СТОЯНКА: ЯКЕ МАЙБУТНЄ В НАШОГО МИНУЛОГО?

Висвітлено 50-річчю історію дослідження унікальної пам'ятки археології – стоянки мисливців на мамонтів, що виникла в середині 15 тис. до н. е. на території сучасного с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл., на місці, у межиріччі р. Рось і р. Росави, трохи західніше р. Дніпро. Подано огляд сучасного стану об'єкту. Поінформовано про перебіг науково-практичного семінару, що відбувся 22 липня цього року. Його організували співробітники та студенти кафедри археології та музеєзнавства за ініціативи Центру палеоентологічних досліджень ім. Хв. Вовка з нагоди півстолітнього ювілею дослідження пам'ятки верхньопалеолітичної доби із залишками архітектури з кісток мамонта. Особливо приділено увагу деяким пропозиціям до порятунку знахідки, що має вишукане значення для вітчизняного та східноєвропейського палеоліту, його музеєфікації й організації подальшого використання на рівні сучасних стандартів як для наукової, навчальної, так і для культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова, археологія, охорона культурної спадщини України, палеоліт, стоянка мисливців на мамонтів, музеєфікація.

Межиріцька стоянка мисливців на мамонтів – об'єкт культурної спадщини національного значення, що занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за № 230017-Н – попри 50-річню історію досліджень не втратила свою вагомість як наукове джерело для розкриття питань взаємозв'язку природи та суспільства в доісторичні часи.

Протягом всього періоду розкопок до вивчення стоянки активно долучались співробітники нашого університету. Після випадкового виявлення місцевим жителем перших артефактів, розкопки розпочала 1966 р. експедиція під керівництвом академіка Івана Підоплічка. Він, тоді викладач нашого університету, був також

директором Інституту зоології АН УРСР, і керівником відділу палеозоології цього ж інституту – нині відділ у складі Національного науково-природничого музею Національної академії наук України (НАНУ). До 1974 р. науковці вже виявили і досліджили залишки трьох наземних жител, збудованих із кісток мамонтів первісними мешканцями прильодовикової Європи та перевезли їх на зберігання до фондів Національного науково-природничого музею НАНУ [6; 7].

Реконструкція житла № 1 стала окрасою експозиції палеонтологічного відділу і здобула славу всесвітньо відомого артефакту, який репрезентує археологію України палеолітичної доби (Рис. 1).

Рис. 1. Реконструкція Межиріцького житла № 1 в експозиції палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею Національної академії наук України

Подібні знахідки трапляються дуже рідко, а особливість Межиріцької стоянки полягає ще й у хорошому збереженні культурного шару й залишків житлових конструкцій із кісток мамонта, що позначають витoki архітектури. Також гарно зберігся й інший фауністичний матеріал на господарських виробничих об'єктах, що є неоціненним джерелом як для наукових досліджень, так і для музеєфікації.

Від 1976 до 1984 рр., і у 1989 рр. до досліджень палеозоологів Національного науково-природничого музею НАН України доєдналася експедиція кафедри археології, музеєзнавства та етнографії Київського університету імені Тараса Шевченка під орудою д-ра іст. наук проф. Михайла Гладких. Експедиція стає базою для проходження археологічної практики студентів нашого університету. 1976 р. було відкрито й досліджено залишки ще одного, четвертого, житла і територію

довкола нього (**Рис. 2**). Залишки житла, основним матеріалом конструкції якого були кістки мамонта, збереглися у вигляді скупчення кісток мамонта у формі видовженого овалу розміром 5,85х4,63 м, орієнтованого довгою віссю з заходу на схід. Висота скупчення над рівнем стародавньої поверхні – 0,6 м. Виділяється зовнішня обкладка та внутрішні елементи конструкції. Зовнішня обкладка складена з черепів і нижніх щелеп, тазових кісток і лопаток мамонта. Присутність ритміки та симетрії у використанні кісток мамонта при спорудженні житла, свідчить про наявність технічного, функціонального й естетичного аспекту первісної архітектури. Ця конструкція є яскравим свідченням найдавніших форм архітектури, використаних Homo Sapiens в суворих прильодовикових умовах із наявною утилітарною, ергономічною, естетичною та світоглядними функціями, що характеризує її саме як житло [1; 2, с. 50–54].

Рис. 2. М. І. Гладких під час дослідження четвертого житла

Від 1989 до 1998 р. роботи на пам'ятці проводились українсько-американською експедицією під керівництвом Нінель Корнієць. Тоді вдалося віднайти кошти та відселити мешканців сусідніх дворів, аби розширити межі розкопок і продовжувати дослідження. Усвідомили дослідники також необхідність музеєфікації унікальної пам'ятки. Відкрите четверте житло залишили in situ для

створення у прийдешньому музейній експозиції, а згодом, за кошти міжнародного проекту (США), вдалося звести над ним легке металеве тимчасове накриття, яке навіть на той час мало відповідало вимогам консервації археологічних об'єктів. Легке, відкрите з трьох сторін вітру та сонцю, воно неодноразово ставало об'єктом крадіжок мамонтових кісток з обкладки стародавнього житла, про

що повідомлялося експедицією у правоохоронні органи. Однак немає нічого тривалішого як тимчасове.

Перше десятиліття незалежності України було доволі несприятливим для археологічних розкопок і археологічні роботи на стоянці відновлюються лише на початку нинішнього тисячоліття, завдячуючи допомозі науковців Франції. Упродовж 2002–2008 рр. дослідження пам'ятки проводила спільна українсько-французька експедиція під керівництвом канд. іст. наук, ст. наукового співробітника відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України Дмитра Нужного, доктора відділу преісторії Національного музею природничої історії (Париж, Франція) Стефана Пеана а також канд. іст. наук, доцента кафедри археології та музеєзнавства Павла Шидловського, який із 2010 р. очолює Межиріцьку палеолітичну експедицію [11; 12].

За незалежної України держава, що у пріоритетному порядку має забезпечувати збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які є культурною цінністю, в особі керівництва Національного науково-природничого музею НАН України як установа, що набула права користування й управління пам'яткою археології, 2008 р. знову порушує питання про музеєфікацію унікального

об'єкту. На спільному засіданні представників НАН України й районної влади було обговорено питання будівництва спеціального музею на місці знаменитої стоянки. Для цього планували виділити 85 соток землі та звести необхідні споруди. Також передбачалось, що об'єкт екскурсійного огляду "Стійбище мисливців на мамонтів" буде невід'ємною частиною маршрутів програми "Золота підкова Черкащини". Окрім того, президент Національної академії наук України Борис Патон висловив думку, що за умов зведення в с. Межиріч пристойного музею, об'єкт може бути взятий під патронат ЮНЕСКО як пам'ятка світового значення.

Однак далі амбітних планів справа так і не просунулась. Старе, зведене ще за радянських часів, тимчасове накриття над четвертим житлом завалилось від мокрого снігу навесні 2010 р. (Рис. 3) На його місці, силами сучасних дослідників пам'ятки, за підтримки начальника Черкаської обласної археологічної інспекції Миколи Сухового та за гроші місцевого мецената, вдалося збудувати легкий металевий ангар, який теж не захищає повноцінно артефакти та не відповідає рівню археологічної пам'ятки національного значення.

Рис. 3. Руйнування ангара над четвертим житлом, 2010 р.

Більше того, так і не було виготовлено необхідної облікової документації, яка підлягає постійному зберіганню в органі охорони культурної спадщини (зберігся лише паспорт застарілої форми, що не відповідає вимогам сучасного законодавства), не було визначено межі території пам'ятки та її охоронної зони, а земельна ділянка в Державному земельному кадастрі не зареєстрована як така, що має державну форму власності, на якій знаходиться пам'ятка археології [10].

Від 2009 р. дослідження проводить експедиція нашого університету за керівництва Павла Шидловського і є базою для археологічної практики студентів-істориків.

Нині вже вибрано розкоп на глибину майже 4 м площею більш як 2500 кв. м. Отримано значну колекцію знарядь праці первісної людини з кременю й кістки, що поповнили музейні експозиції в Черкасах і Києві. Науковий аналіз і обробка археологічних матеріалів допомогли зробити нові висновки про життя мешканців стоянки, добуто також унікальні матеріали для спостережень археозоологів і палеоботаніків. Стратиграфічні розрізи стали науковою лабораторією для геологів і геоморфологів [5; 8]. Удосконалились методи археологічних досліджень

став глибшим, комплексним і всебічним науковий аналіз добутих матеріалів, а відтак розширились наші уявлення про побут і культуру давнього населення України.

Пам'ятка завжди викликала зацікавлення науковців різних спеціальностей, у тому числі й із різних країн. Із джерелознавчого погляду стоянка є визначним явищем для вивчення й інтерпретації первісного господарства, соціальної структури та духовної культури мисливських суспільств. Із часу перших розкопок і донині в дослідженні пам'ятки було задіяно чимало міжнародних наукових програм за підтримки таких країн як Франція, Бельгія, Німеччина, США. Минулого року пам'яткою зацікавилися науковці з Бернського університету (Швейцарія).

Отже, до півстолітнього періоду наукових досліджень на території Межиріцької стоянки викладачі університету мають безпосередній стосунок і зацікавлені у їхньому продовженні. Археологічна колекція артефактів, отриманих унаслідок розкопок зберігається в Археологічному музеї університету.

Починаючи з 1976 р., відколи було відкрито четверте житло, кілька поколінь науковців і пам'яткоохоронців мріють про музеєфікацію пам'ятки, гостро розуміють

таку потребу. Адже в умовах сучасних приватизаційних процесів, бурхливого розвитку будівництва та техногенного тиску на ландшафт питання збереження пам'яток культурної спадщини, особливо національного значення потребує втручання громадськості з огляду на можливості репрезентації історії та культури в сучасному глобалізованому світі. Особливо це стосується археологічних пам'яток, що належать до найдавніших етапів розвитку людини і суспільства. По-перше, тому, що ці археологічні об'єкти давніх епох належать до загальної спадщини людства й несуть у собі інформацію про розвиток нашого біологічного виду та його культури [3], по-друге, вони не відновлювані – при руйнації пам'ятки або її частини інформація, яка могла б бути отримана з археологічного літопису, практично втрачається назавжди [10, с. 567]. Тому, коли співробітники і студенти кафедри археології та музеєзнавства разом Центром палеоетнологічних досліджень ім. Хв. Вовка готувались до проведення науково-практичного польового семінару "Межиріцька стоянка: 15 тисяч років історії, 50 років дослідження", ставили собі завдання не лише відзначити півстолітній ювілей розкопок археологічної пам'ятки, яка стала тепер справжнім міждисциплінарним науко-

вим полігоном для вітчизняних і зарубіжних спеціалістів в галузі археології, геології, геоморфології, археозоології, палеоботаніки та познайомити гостей із результатами й перспективами досліджень, але, насамперед, прагнули привернути увагу до наболілих проблем її охорони, збереження та музеєфікації, що накопичилися за останні десятиліття. Адже збитки через безвідповідальне відношення до цього, виняткового в багатьох значеннях, археологічного місцезнаходження, уже ніколи не вдасться повернути. Безнадійно буде втрачена не лише важлива наукова інформація, а й можливість використовувати наукові здобутки археологів у культурному просторі України, зникне реальна перспектива яскравої презентації її давньої й неповторної історії. Прикро, і за 50 років досліджень і охорони культурної спадщини України, ми поки що спромоглися вибудувати безрадісне майбутнє для нашої минувшини. І хоча науковці б'ють на сполох не вперше, зупинити процеси, через які унікальна історична пам'ятка може зникнути назавжди, поки ще не вдалося. А тому семінар супроводжувало більш правдиве гасло, що бентежило й навіювало смуток одночасно. [<http://www.radiosvoboda.org/a/27116502.html>] (Рис. 4).

Рис. 4. Правдиве гасло польового семінару, що бентежило й навіювало смуток одночасно, 2016 р.

Серед учасників семінару були пересічні жителі села, учителі шкіл, представники органів місцевого самоврядування, начальник Управління культури та взаємозв'язків із громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації (ОДА), студенти, а також журналісти. Виконуючи програму польового семінару, керівник експедиції П. Шидловський для гостей провів докладну екскурсію по стоянці, розповів історію досліджень, повідомив про результати й методику розкопок, показав ділянку цьогогорічного розкопу. Оглядаючи залишки четвертого житла торкнувся й особливостей життя давніх мешканців України. Учасники експедиції також підготували виставку останніх знахідок і дали докладні пояснення. Далі роботу семінару продовжили у приміщенні культу-

рного центру села. Тут учасники семінару переглянули ряд фільмів, що останніми роками були створені разом із першою українською волонтерською історичною прадакшн-групою Wild Fox Film для популяризації пам'ятки та широкого розголосу нинішніх проблем її існування. А потім обговорили найгостріші проблеми збереження й захисту пам'ятки і, у першу чергу, відсутність документації з виділеної земельної ділянки, де визначено межі території пам'ятки та її охоронної зони. Адже земельна ділянка в Державному земельному кадастрі не зареєстрована як така, що має державну форму власності. Окреслили спільні плани подальших дій задля захисту стоянки. (Рис. 5).

Рис. 5. Науково-практичний польовий семінар, 2016 р.

Приємно зауважити, що відчутна користь, нехай ще зовсім незначна, від такої зустрічі науковців і місцевої громади була отримана вже до кінця роботи експедиції. Разом, за кошти експедиції й місцевих під-

приємців, руками сільського умільця виготовили, а силами студентів встановили навколо житла захисний паркан у ангарі, аби вберегти кістки мамонта від механічних пошкоджень (Рис. 6)

Рис. 6. Студенти й новий паркан перед встановленням, 2016 р.

Загалом, гості на місце досліджень приїжджають доволі часто, але це переважно науковці та студенти, що приїзять у справах. От і цього року в експедиції Стефан Пеан, археозоолог, (Париж, Франція) працював над вивченням фауністичних решток, Поль Езартс і Стефан Пірсон (Бельгія) проводили мікстратиграфічні дослідження. Побувала на пам'ятці Наталія Герасименко (географ-геоморфолог, палеогеограф, палеонтолог, професор, доктор географічних наук). У межирицькій експедиції беруть участь не лише знані науковці – також приєднуються молоді археологи, що шукають професійних експедицій із добрими традиціями для проходження практики й набуття фахових навичок, адже досвід, здобутий у полі не замінить навіть найкращими книжками. Крім студентів-археологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, до експедиції долучилася студентка зі Швейцарії, Іріс Шнайдер, яка навчається у Бернському університеті і вивчає європейську преісторію. Студент-біолог із нашого університету Богдан Мамчур старанно допомагав обробляти матеріал: чистив, шифрував і сортував артефакти. Також, до дружньої компанії приєдналися студенти й магістри Києво-Могилянської академії Пелехатий Михайло, Цвіркун Остап і Гаряча Оксана. Та для широкого загалу зацікавлених екскурсій тут поки що не комфортно.

Для успішних подальших досліджень і охорони стоянки конче необхідно визначити установу, яка має права користування й управління пам'яткою археології, адже через важкий нинішній стан НАНУ керівництво Національного науково-природничого музею НАНУ відмовилось від такої функції, оскільки вже багато років не опікується пам'яткою й не проводить там дослідження. А без відповідального управління пам'ятка може зазнати непоправних втрат. Викладачі кафедри археології та музеєзнавства за підтримки декана історичного факультету нашого університету виносять пропозицію, аби Університет виступив у ролі такого користувача. Авторитет і вплив університету дозволить виконати процедуру отримання всіх необхідних, згідно з чинним законодавством України, документів, що відповідають статусу об'єкту культурної

спадщини національного значення. Адже головною проблемою у збереженні культурної спадщини було й залишається відсутність визначених меж археологічних пам'яток і не оформлення права володіння земельними ділянками, де вони розташовуються. Офіційне управління й розпорядження Університету археологічною пам'яткою дозволить у подальшому його використовувати як із науково-дослідницькою, так і з культурно-освітньою метою. Це дозволить активно залучати міжнародні наукові проекти та гранти, проекти місцевого значення. Можлива організація міжнародної співпраці у сфері науки і технологій у межах діяльності Корпорації "Науковий парк Київський університет імені Тараса Шевченка", місія якої полягає саме у просуванні та комерціалізації інтелектуальних R & D проектів.

При будь-яких пропозиціях, звичайно найбільш гостро постає питання фінансового забезпечення планів на майбутнє, адже за сорок років так і не вдалося знайти гроші бодай на пристойний захист віднайденого стародавнього житла. Будьмо реалістами – тепер, коли держава переживає важку кризу війни й тотального реформування, надій на швидкі зміни на краще дуже мало, але наважимося дещо запропонувати, ґрунтуючись на історичному досвіді та сподіваючись на співпрацю з Корпорацією "Науковий парк Київський університет імені Тараса Шевченка":

1. Ураховуючи досвід XIX ст., згадаймо як на будівництво пам'ятників чи храмів збирали кошти, оголошуючи всенародну підписку. У Києві, для прикладу, таким чином збудовані пам'ятник Богдану Хмельницькому та Володимирський собор і багато-багато іншого. Тож для будівництва музею можна було б також оголосити щось подібне, висвітливши непересічне значення пам'ятки, що могла б стати гордістю й окрасою будь-якого європейського музею. Так, експозиція Державного археологічного музею у Варшаві (Польща) починається з реконструкції Межирицького житла, де на етикетці вказано, що подібні знахідки залишків житла були досліджені недалеко від Кракова, але гіршої збереженості, що звісно не дає підстав для наукової реконструкції (Рис. 7).

Рис. 7. Реконструкція Межирицького житла в експозиції Державного археологічного музею Варшави (Польща)

2. Позитивний досвід радянських часів переконує, що вигідно поширювати членські марки Українського Товариства охорони пам'яток історії й культури (УТОПІК). Вартість однієї марки була мізерною: 20–30 копійок, але до 1992 р. щорічно УТОПІКом фінансувалися ремонтно-реставраційні роботи на суму близько 10 млн карбованців (у той же час із державного бюджету виділялися лише 5–6 млн крб.). На будівництво Музею народної архітектури та побуту були виділені понад 50 млн карбованців, 5 млн залучені на будівництво Му-

зею Великої Вітчизняної війни в Києві. Усього ж із часу свого заснування на охорону пам'яток Товариство витратило суму, еквівалентну 400 млн доларів США [9].

3. Також можна розповсюджувати дитячі книжки, розмальовки, сувеніри, іграшки з використанням бренду та зображень житла й інших артефактів із розкопок Межирицької стоянки, відсоток із коштів від продажу яких спрямовувати на будівництво музею. Наприклад, здається продуктивною ідея виготовляти "Набір зменшених моделей пластмасових кісток і бивнів мамонта" для ди-

тячих конструкторів, який можна використовувати і для популярних нині в багатьох музеях світу, дитячих освітніх програм-розкопок (Рис. 8). Подібні іграшки китайського

виробництва з кістками динозаврів заповнили український ринок. А чому б нашим діткам, бавлячись не вивчати історію рідної землі – і цікаво, і корисно.

Рис. 8. "Розкопки" для дітей під час екскурсійної програми в Археологічному музеї Київського університету імені Тараса Шевченка

4. Варто було б скористатись і чудовим досвідом Інституту морської археології (INA) Техаського A&M університету (США). Провідний американський дослідник у галузі підводної археології д-р, професор класичної археології Пенсильванського університету, засновник і президент Інституту морської археології проводив дослідження біля узбережжя Туреччини, неподалік Бодрума. Йому пощастило на початку 1960-х рр. відкрити унікальні залишки кількох стародавніх затонулих вантажних суден із безцінними знахідками. Із кількох вітрин для демонстрації знахідок, що виділило тоді його експедиції Міністерство культури Туреччини в залах фортеці Св. Петра, згодом постав один із найвідоміших і найпопулярніших у світі музей – Музей підводної археології. А для організації університетських наукових досліджень і облаштування музею довелося у Бодрумі побудувати науково-дослідний центр INA. Це комплекс будівель: офіс, кілька лабораторій, бібліотека, гуртожиток для студентів, волонтерів і співробітників. І хоча Техаський університет один із провідних у США, майже всі будівлі зведені коштом меценатів, серед яких кілька найбагатших сімей Америки. Про це сповіщають таблички на будинках з іменами благодійників, закарбованими навечно [4]. Останнім часом ми дізнались, що й у нас є доволі заможні сімейства, то може й вони захочуть увічнитися на стінах музею. Чому б не спробувати надати їм таку можливість.

Наукове сприйняття світу не спонукає авторів до бурхливої фантазії, але будь-який реальний проект завжди починається з мрії. Тому в уяві вже постають будівлі і музею, і наукової лабораторії, і майданчика для проведення реконструкторських фестивалів для екскурсантів, із відтвореним у натуральну величину житлом, де побут первісної людини можна приміряти на себе до найменших подробиць (не лише лицарі, фортеці і козаки на конях наповнювали історію України). І якщо за збереження своєї спадщини потрібно боротися, то науковці й освітяни до такої боротьби готові. Чи готова допомагати держава? Чи довго вистоятиме пам'ятка археології – об'єкт культурної спадщини національного

значення, під тиском сучасної державної політики України у сфері збереження історичної спадщини без боротьби за її збереження всією громадою?

Список використаних джерел

1. Гладких М.И. Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита / М. И Гладких // *Vita antiqua*. – 2001. – № 3–4. – С. 15–21.
2. Гладких М. И. Нова споруда з кісток мамонта в Межиріччі / М. І. Гладких, Н. Л. Корнієць // *Вісник АН УРСР*. – 1979. – Вип. 9. – С. 50–54.
3. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини // *Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: 3б. документів / Автори-упорядники: М. Є. Левада, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова*. – 2-ге вид. – К.: ХІК, 2006. – С. 38–46.
4. Морозова Я. На родине Геродота. Бодрумский Центр подводной археологии / Я. Морозова, Л. Самойленко // *Нептун Украина*. – 2009. – № 1. – С. 33–39.
5. Нужный Д. Ю. Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення / Д. Ю. Нужний, П. С. Шидловський // *Археологический альманах*. – 2009. – № 20. – С. 203–218.
6. Пидопличко І. Г. Межирічские жилища из костей мамонта / І. Г. Пидопличко. – К.: Наук. думка, 1976.
7. Пидопличко І. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине / І. Г. Пидопличко. – К.: Наук. думка, 1969.
8. Пеан С. Використання великих ссавців на епігравецьких стоянках Семенівка 1, 2, 3 та Межиріч / С. Пеан, Д. Нужний, П. Шидловський // Міжнародна наукова конференція "Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології". (3–5 лютого 2016, Київ, Україна): Тези доповідей. – К.: Стародавній Світ, 2016. – С. 45.
9. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українське_товариство_охорони_пам'яток_історії_та_культури. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
10. Шидловський П. С. Дослідження та проблеми збереження Межиріцького поселення мисливців на мамонтів / П. С. Шидловський // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. – 2013. – Вип. 8. – С. 567–581.
11. Шидловський П. С. Производственный инвентарь участка культурного слоя на юг от первого межирічского жилища / П. С. Шидловський, Д. Ю. Нужний, С. Пеан // *Археологічний альманах*. – 2014. – № 31. – С. 51–68.
12. Nuzhnyi D. Yu. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation n° 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine / D. Yu. Nuzhnyi, P. S. Shydlovskiy // *L'Anthropologie*. – 2015. – Vol. 119 (4): Hommes et environnements au Paléolithique supérieur en Ukraine: Mezhyrich. – P. 394–416.

References

1. GLADKIKH, M. I. (2001) Drevnejshaya arkhitektura po arheologicheskim istochnikam epokhi paleolita. *Vita antiqua*. 3-4, 15–21.
2. HLADKYKH, M. I., KORNIETS, N. L. (1979) Nova sporuda z kistok mamonta v Mezhyrichi. *Visnyk AN URSSR*. 9, 50–54.
3. Yevropeiska konventsia pro okhoronu arheologichnoi spadschyny (2006). In: M. Ye. Levada, M. T. Parkhomenko, O. M. Tityova (eds.) *Pravova okhrona kulturnoi spadschyny. Normatyvna baza: Zb. dokumentiv*. 2nd ed. Kyiv: Khik, pp. 38–46.
4. MOROZOVA, YA, SAMOJLENKO L. (2009) Na rodine Herodota. *Bodrumskij Tsentri podvodnoj arheologii. Neptun Ukraina*. 1, 33–39.
5. NUZHNYI, D. YU., SHYDLOVSKYI, P. S. (2009) Industrialna variabelnist hospodarskykh obektiv pershoho zhytla Mezhyritskoho verkhnopaleolitychnoho poselennia. *Arkheologicheskij almanakh*. 20, 203–218.
6. PIDOPLYCHKO, I. G. (1976) *Mezhyrichskie zhylishha iz kostej mamonta*. Kiev: Naukova dumka.
7. PIDOPLYCHKO, I. G. (1969) *Pozdnepaleoliticheskie zhylishha iz kostej mamonta na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.
8. PEAN, S., NUZHNYI, D., SHYDLOVSKYI, P. (2016) Vykorystannia velykykh ssavtsiv na epivhravetskykh stoiakakh Semenivka 1, 2, 3 ta Mezhyrich. In: *Proceedings of "Liudyna ta landshaft: heohrafichniy pidkhd v pervisnii arkeolohii" international conference*, Kyiv, Ukraine, 3–5 February 2016. Kyiv: Starodavnyi Svit, p. 45;
9. Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury (UTOPIK). [Online] Wikipedia. Available from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українське_товариство_охорони_пам'яток_історії_та_культури. [Accessed 19 October 2016].
10. SHYDLOVSKYI, P. (2014) Doslidzhennia ta problemy zberezhenia Mezhyritskoho poselennia myslytsiv na mamontiv. *Pratsi Naukovodoslidnogo instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzen*. 8, 567–581.
11. SHYDLOVSKYI, P., NUZHNYI, D. YU., PEAN, S. (2014) Proizvodstvennyy inventar uchastka kulturnogo sloia na yug ot pervogo mezhyritskogo zhylishha. *Arkheologicheskij almanakh*. 31, 203–218.
12. NUZHNYI, D. YU., SHYDLOVSKYI, P. S. (2015) Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation n° 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine. *L'Anthropologie*. 119 (4), 394–416.

Надійшла до редколегії 28.11.16

L. Samoilenko, The Head of Museum of Archaeology,
P. Shydlovskyi, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEZHYRICH SETTLEMENT: WHAT WILL BE THE FUTURE OF OUR PAST?

The article highlighted the 50-year history of the unique archeological site – the mammoth-hunters settlement that dates the mid-15th millennium BP, situated on the territory of the modern village Mezhyrich, Kaniv district, Cherkasy region, on a promontory between the rivers Ros and Rosava, a little to the west from the Dnieper. The paper reviews the current state of the settlement. The authors inform about the scientific and practical seminar on 22 July, 2016. The staff and students of the Department of Archaeology and Museology at the initiative of the Th. Vovk Center for Paleoethnological Research to mark the half-century anniversary studies of an Upper Palaeolithic site with the remains of mammoth-bone architecture organized this event. The seminar resulted in establishing links between scholars-archaeologists, representatives of district and regional administrations and local communities looking to the future cooperation for the preservation of a unique object – remains of the dwelling of prehistoric people in the territory of the site. In addition, we paid attention to suggestions concerning the rescue of the findings that is crucial for the domestic and Eastern European Paleolithic, and its museification for further use for scientific, educational, cultural and educational activities on the modern standards level.

Keywords: archeology, protection of cultural heritage of Ukraine, Paleolithic, hunters of mammoth-hunters' site, museification.

УДК 378.4(477-25)(091)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.15>

Т. Самчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ПРОСТОРУ В КИЄВІ (ДО ІСТОРІЇ ПЕРШИХ БУДИНКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СЯГОГО ВОЛОДИМИРА)

Розглянуто історію перших приміщень Університету св. Володимира в контексті формування університетського простору в Києві. Висвітлено подробиці будівництва будинків орендованих університетом і встановлено місце їхнього розташування в міському просторі Києва. Для цього були широко використані архівні й картографічні джерела. У публікації розглянуто історію таких університетських будівель і територій: будинок Самойловича, Ахте, Гудим-Левковича, Бухтєєва, садиба Бєгичева й манеж для верхової їзди. Проаналізовано деталі орендних договорів щодо найму будинків для Університету св. Володимира. Вказано, які колекції та структурні підрозділи університету розташовувалися в кожному з орендованих будинків. Головні висновки вказують на те, що університетський простір включає не лише будівлі, а й значні за площею орендовані садиби з рядом господарських приміщень. Будівлі Університету св. Володимира розташовувалися поруч із тогочасним адміністративним центром міста й губернії у престижних, аристократичних районах Києва – Липках і Печерську.

Ключові слова: університетський простір, Київ, Університет св. Володимира.

Університет як культурний феномен тривалий час залишається у сфері особливого інтересу дослідників. Зрозуміло, що йдеться не лише про навчальний заклад, а й про загальний соціокультурний вплив університету на суспільство. У цьому контексті значний інтерес становлять дослідження взаємозв'язку університету й міста, зокрема в архітектурному та просторовому вимірі.

Ця публікація є продовженням розпочатого нами циклу досліджень пов'язаного з просторовим аспектом історії Університету Св. Володимира [43]. Адже формування університетського простору, особливо на початковому етапі існування навчального закладу, залишається не достатньо вивченим. На наше переконання, важливим елементом комплексного дослідження є реконструк-

ція університетського простору, як важливої складової становлення навчального закладу. Відтак наше завдання полягає у висвітленні історії орендованих університетом будинків, визначенні місця розташування приміщень у місті й розгляді подробиць їхнього найму. У цій статті ми розглянемо історію приміщень, які ввійшли до університетського простору протягом літа 1834–1835 рр.

Будинок Самойловича (спадкоємців Бухтєєва). Історія садиби бере свій початок із перших років XIX ст. 14 березня 1800 р. київський купець Тимофій Бухтєєв**

**Тимофій Бухтєєв був купцем першої гільдії, у 1816 р. йому виповнилося 40 років, тобто він був орієнтовно 1776 р. народження. Із початку XIX ст. вів у Києві активну торговельну діяльність. Згодом купець збанкрутував і позбувся частини майна. Решта майна опинилася під арештом або під контролем кредиторів. Помер Т. Бухтєєв у 1841 р., справи й борги були передані його спадкоємцям, зокрема доньці Олександрі Тимофіївні Бухтєєвій. [39, арк. 12 зв.-13], [8, с. 159]

© Самчук Т., 2016

*Попередньо ми висвітлили історію перших орендованих приміщень Університету Св. Володимира (будівлі садиби Кор- та, будинок Семенюти, будинок Ботвиновського, міський магазин, склади Підгаєцького)

отримав ділянку під забудову в Липках [24]. Купцеві була поставлена умова протягом 2 років збудувати будинок, однак Бухтеев не встиг виконати це завдання і ділянку в нього ненадовго відібрали, а згодом надали відстрочку за умови, що він протягом 1803 р. збудує кам'яний будинок на отриманій ділянці [48, с. 324].

Незважаючи на різноманітні труднощі, Бухтеев здійснював будівництво. У листопаді 1803 р. на території садиби був збудований флігель, однак головний будинок не будувався. Купець пояснював, що всі матеріали були витрачені на будівництво флігеля, а в Києві він не міг знайти необхідної кількості цегли. Т. Бухтеев зобов'язувався у 1804 р. збудувати цегляний будинок на своїй ділянці [6, арк. 21]. Зрештою будинок був зведений, а всі опоряджувальні роботи були остаточно завершені у 1812 р. Садиба розташовувалася на розі вулиць Кловської (згодом Липської) і Бегічевської (пізніше названої Інститутською).

Тимофій Опанасович Бухтеев був доволі заможним купцем і активно займався торгівлею, значні кошти він вкладав у нерухомість. Окрім будинку на Липках у нього був ще один будинок на Печерську та ділянка в Либідській частині міста [33, арк. 15]. Активна діяльність Бухтеева загнала його у великі борги, через що в 1815 р. на його нерухомість було призначено опіку. Будинок, що розташовувався на вул. Кловській опинився під опікою мешканця Чернігова, підполковника у відставці Захарія Самойловича [8, с. 159].

Загальний борг Бухтеева складав понад 150 000 рублів, а З. Самойловичу купець заборгував 16 200 рублів. У 1821 р. Київський магістрат пропонував продати будинок із публічних торгів і погасити борги з отриманої суми [18, арк. 2]. Однак Самойлович вибрав інший варіант, він здавав будинок у найм, а одержані прибутки покривали борг.

Згодом сам Захарій Самойлович опинився в боргах. Кредитори підполковника вже самостійно здавали в оренду будинок із метою покрити борг. Із жовтня 1828 р. будинок орендував Головний штаб 1-ї армії, а пізніше Київська гімназія.

У липні 1834 р. був підписаний перший контракт між університетом і Самойловичем "для помещения в оном принадлежностей Университета Св. Владимира и учрежденного при Киевской гимназии Благородного пансиона". Контракт підписувався на 3 роки з платою по 4500 рублів асигнаціями, сума ділилася навпіл і виплачувалася раз у півроку [13, арк. 9–9 зв., 18–19 зв.].

У червні 1835 р. в будинку тимчасово розташовувалася університетська бібліотека, а в жовтні 1836 р. будинок Самойловича перейшов у відання Інституту казенношкольних студентів [7, арк. 7, 12].

У травні 1837 р. Університет св. Володимира підписав із Самойловичем новий контракт, за яким університет винаймав його садибу з усіма будівлями з 11 липня 1837 р. до 11 липня 1842 р. Щорічна плата складала 4000 рублів асигнаціями. Університет брав на себе обов'язки внутрішнього ремонту будинків, "воинский построй" та інші міські повинності. Натомість власник будинку зобов'язувався здійснювати зовнішній ремонт будівель садиби, тротуарів і дороги поблизу дому [41, арк. 41–43 зв.].

Згодом будинок відсудили спадкоємці купця Бухтеева [46, с. 52] і в документації Університету св. Володимира можемо зустріти дві назви: будинок Самойловича або будинок "наследников купца Бухтеева".

Садиба була доволі великою, на її території розташовувалися головний будинок, який виходив на червону лінію вулиці Кловської, дерев'яний флігель виходив до вулиці Бегічевської (згодом перейменованої на Ін-

ститутську). Ще один мурований флігель розташовувався у глибині двору. На території садиби також розташовувалися нежитлові господарські споруди та невеликий сад [9, с. 203].

Головний будинок був мурованим і двоповерховим. Його фасад виходив до вулиці Кловської. Вхід розташовувався з тильного боку дому. Будинок був прямокутним 61×21 аршин (43,4×14,9 м.)*, відповідно площа одного поверху становила 646, квадратних метрів. Для першого поверху площа збільшувалася за рахунок дерев'яних прибудов з обох боків дому. Ураховуючи бічні прибудови, площа першого поверху була приблизно 694,7 квадратних метрів. На першому поверсі розташовувалося 15 кімнат, враховуючи прибудови. Верхній поверх займав площу 646,7 квадратних метрів, на якій розмістилося 15 кімнат [13, арк. 25, 33]. Такий підрахунок кімнат актуальний для 1834 р., у подальшому внутрішнє планування будинку не одноразово змінювалося, зважаючи на потреби університету. Згодом, університетський звіт фіксує 15 кімнат на нижньому і 14 верхньому поверхах [14, арк. 20]. Поруч із головним будинком розташовувався мурований флігель покритий дерев'яним тесом. Він знаходився всередині двору, і також був доволі просторим. Його загальна площа (32×10 аршин 22,8×7,1 м) становила 161,9 квадратних метрів, яку займали 9 кімнат [13, арк. 25, 33].

Про будинок Самойловича М. Чалий згадував: "Состояние института в этот период имело за собой то преимущество, что он по окружному виду и по внутреннему устройству не имел казенного характера, каким обыкновенно отличаются закрытые заведения" [9, с. 203].

19 вересня 1842 р. Університет св. Володимира остаточно покинув будинок Самойловича [37, арк. 87–90 зв.] і перемістив своє майно до новозбудованого корпусу. Будинок перейшов до управління спадкоємців Бухтеева, які одразу взялися за впорядкування садиби й будівель у ній. Очевидно, З. Самойлович недобросовісно виконував свої зобов'язання щодо ремонту приміщення, оскільки Олександра Тимофіївна Бухтеева зверталася до міської влади з проханням надати дозвіл, щоб полагодити будинки в садибі, бо практично всі будівлі потребували ремонту [34, арк. 1]. Згодом, у лютому 1852 р. спадкоємці купця Бухтеева вивезли з будинку всі меблі і срібло. Пізніше, у 1869 р., садиба була продана Анатолію Вікторовичу Гудим-Левковичу. Новий власник добудував флігель, звів нові дерев'яні служби, зробив дві прибудови до будинку, а потім замовив проєкт особняка архітектору О. Шіле, під керівництвом якого у 1872 р. на місці колишнього дому був збудований новий представницький будинок, який і зараз знаходиться за адресою вул. Липська 9 [8, с. 160].

Будинок Ахте. У процесі облаштування університету виникла необхідність створити лікарню для студентів. Адміністрація Київського навчального округу прийняла рішення заснувати спільну лікарню для вихованців Університету св. Володимира й гімназії (сюди входили учні Благородного пансіону, Конвікту бідних дворян і Школи землемірів). Заснування спільної лікарні було вимушеним заходом із метою економії коштів вищезазначених навчальних закладів [17, арк. 15].

Для лікарні київських навчальних закладів обрали будинок генерал-майорші М. Ахте, який розташовувався на Хрещатику "под № 86, против театрального фли-

*Переведення одиниць виміру в метричну систему здійснювалося за таким відношенням: 1 сажень = 213,36 см., 1 аршин = 71,12 см., 1 вершок = 4,44 см., 1 фут = 30,48 см. Див. [47, с. 256] При підрахунках розміри для зручності округлялися до десятих. У підрахунках можливі певні неточності, оскільки розміри ділянок не є однаковими на картах різного часу.

геля" [35, арк. 2]. Тобто будинок розташовувався поблизу Театральної площі та мав дуже вигідне розташування на перетині доріг, які сполучали Старе місто, Печерськ і Поділ.

Будинок орендований для лікарні був дерев'яним та одноповерховим. Судячи з креслення, він не мав додаткових зовнішніх оздоб. За формою будинок був прямокутним 33×15 аршин (23,46×10,66 м.), до основи прямокутника додавалося дві прибудови: перша 6×6 аршин (4,26×4,26 м.) і сіни 5×3 аршини (3,55×2,13 м.). Таким чином, загальна площа будинку була не такою вже й малою. Вона становила 265,7 квадратних метри, на яких розташовувалося 13 кімнат [17, арк. 9 зв.-10].

За умовами контракту генерал-майорша Ахте здавала в оренду дерев'яний будинок з усіма необхідними службами, тобто господарськими приміщеннями. Термін оренди становив 3 роки, починаючи з жовтня 1834 р. Плата становила по 1200 рублів асигнаціями за рік. Сума оплати ділилася на три частини, які поступово мали виплачуватися протягом року. Університет брав на себе обов'язки освітлення будинку та вулиці у святкові дні, опалення печей, чистку димоходів і прибирання двору. З іншого боку, власниця садиби відповідала за ремонт тротуарів і вулиці поблизу будинку та приймала на свій рахунок "военный постоял". Крім самого будинку орендувалися меблі в ньому. Вони вносилися до спеціального опису, для перевірки та обліку. Окрім іншого, адміністрації університету дозволялося змінювати внутрішнє перепланування будинку, але без порушення цілісності капітальних стін [17, арк. 12-14 зв.].

Лікарня була розрахована на утримання 15 хворих, згодом кількість зменшилася до 10. За звітом 1835 р. тут утримувалося аж 24 пацієнта з числа вихованців київських навчальних закладів. Поруч з хворими у приміщення лікарні також мешкали деякі службовці (обслуга, сиділки) [45, с. 131].

Трохи більше двох років у будинку генерал-майорші Ахте розташовувалася лікарня навчальних закладів Києва. Однак, уже 1 січня 1836 р. у цьому будинку була розміщена канцелярія Попечителя Київського навчального округу. Лікарня була перенесена до сусіднього дому майора Севаст'янова [17, арк. 230, 239 зв.].

Садиба Бегічева. У 1805 р. ділянка була виділена полковнику Шираю, який одразу ж її забудував. Розмір ділянки був доволі значним і складав понад 3,5 гектара. У 1811 р. власником садиби став генерал Дмитро Матвійович Бегічев. Протягом 1811–1833 рр. Д. Бегічев нічого не робив для упорядкування садиби та приведення до належного стану будинків. У 1833 р. на занедбану садибу звернув увагу Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор граф Левашов, який вимагав від Бегічева або відреставрувати будівлі, або передати садибу комусь іншому, хто візьметься за її впорядкування [11, с. 166–167].

У жовтні 1834 р. генерал Д. Бегічев пожертвував Університету св. Володимира власну садибу. На ділянці, яка була передана університету, розташовувалися декілька будівель. Головною серед них був двоповерховий дерев'яний будинок покритий "дранью", однак він мав чимало недоліків (в ньому не було печей, підлоги, віконних рам). Ззовні будинок був оббитий шалівкою, його довжина складала 24 сажні (51,2 м.). Унаслідок занедбаності й осідання ґрунту будинок розколовся посередині [11, с. 167]. До інших будівель належали: одноповерховий дерев'яний житловий будинок завдовжки 14,5 сажнів (30,9 м.), стайня, каретна, сараї та комора, які знаходилися під одним дахом, вся будівля була в довжину 17 сажнів (36,3 м.) і ще два невеликих житлових будинки під одним дахом, які призначалися

для прислуги. Також на території садиби розташовувався ряд господарських будівель: не житловий будинок з двох кімнат, невеликий сарай і льодник. Решту садиби займав фруктовий сад [15, арк. 24]. За розрахунками генерала Д. Бегічева його садиба з усіма будівлями оцінювалася в 22 тисячі рублів асигнаціями [10, с. 17].

Спочатку в будинках садиби Бегічева адміністрація Університету св. Володимира розмістила частину колекцій і бібліотеки. Пізніше на цьому ж місці пропонувалося побудувати приміщення для Другої гімназії з благородним пансіоном. Згодом рішення було змінено й Університет св. Володимира, у квітні 1835 р., передав садибу генерала Д. Бегічева для потреб Інституту шляхетних дівчат [15, арк. 3]. Будинки і садиба були переоцінені університетом таким чином, що сума за них тепер становила 45 171 рубль 35 копійок асигнаціями [10, с. 17].

Манеж для верхової їзди. На території садиби Київської гімназії знаходилася перша будівля, зведена Університетом св. Володимира. Нею став манеж для кінної їзди. Ще у серпні 1834 р. Попечитель Київського навчального округу виділив гроші для спорудження тимчасового дерев'яного манежу. Сума для будівництва становила 1495 рублів 60 копійок асигнаціями, а щорічна сума утримання манежу складала 2500 рублів асигнаціями [5, арк. 54]. Найімовірніше, що манеж був споруджений після прибуття до Києва вчителя верхової їзди Станіслава Ольшанського, тобто в першій половині 1835 р.

На плані садиби Київської гімназії середини 1830-х рр. і на мапі Палацової частини Києва середини 1840-х був позначений і манеж. За планом розміри манежу становили приблизно 12×7 сажнів (25,6×14,9 м.). За такими підрахунками площа манежу становила 381,4 квадратних метри [28; 11, с. 65].

Орієнтовно в 1845–46 навчальному році манеж на території Першої Київської гімназії перестали використовувати для потреб навчання верхової їзди [40, с. 45]. Новий манеж був споруджений поблизу головного корпусу університету, по вулиці Володимирській*, на території садиби Станіслава Ольшанського, викладача верхової їзди в Університеті св. Володимира. Новий манеж був приватною власністю вчителя кінної їзди [33, арк. 21].

Будинок Бухтєєва. Ми вже зазначали раніше, що купець Тимофій Бухтєєв вів активну торговельну діяльність. Дуже часто зароблені гроші він спрямовував на будівництво житлових будинків. У 1804 р. Бухтєєв збудував мурований двоповерховий будинок із погрібами [44, л. 3]. Оскільки будинок був доволі просторим і до того ж виготовленим із цегли, що було рідкістю на початку XIX ст., він позначався на різноманітних мапах Києва першої половини XIX ст. Садиба розташовувалася на Печерському форштадті, поблизу Еспланадної площі, на вулиці Гейсівській** [25]. Будинок навіть був позначений на карті Київської фортеці 1830-х рр. [1].

Найбільш детально садиба і будинки в ній зафіксована на мапі Палацової площі, виконаної між 1816 і 1830 рр. Орієнтовно садиба займала простір 30×10 сажнів (64×21,3 м.), на карті не зовсім чітко проведені межі ділянки. Загальна площа ділянки становила приблизно 1363,2 квадратних метрів. Окрім головного мурованого будинку на території садиби розміщувався доволі великий дерев'яний будинок, очевидно, він мав господарське призначення [30, арк. 1].

У Державному архіві Київської області збереглося креслення будинку купця Бухтєєва на якому зображено

*Сучасна адреса Володимирська, 66

**У 1869 р. вул. Гейсівська була перейменована на вул. Левандовську.

фасад будинку, план двох поверхів, комор і погребів. За формою будинок був прямокутником зі сторонами 23 сажні та 4 сажні 2 аршини (49×9,9 м.). Площа одного поверху в такому разі становила орієнтовно 485,1 квадратних метри. Дах будинку був покритий черепицею. Нижній поверх фасаду був оздоблений рустом. Висота будинку становила 5 сажнів (10,7 м.), від землі до карнизу даху – 3 сажні 2 аршини (7,8 м.). На верхньому поверсі – 17 кімнат, у період оренди університетом будинку було 15 кімнат, які повністю займала бібліотека. Простір нижнього поверху за кресленням був розподілений на 17 кімнат [38, арк. 1], у період університетської оренди кількість кімнат зменшилася до 8 (7 кімнат займала бібліотека, 1 призначалася для доглядача книг) [37, арк. 88].

У березні 1835 р. адміністрація університету надсилала прохання до київського генерал-губернатора щодо побудови приміщення для колекцій і книг, яким не вистачало місця в орендованих будинках. Як вихід із ситуації пропонувалося додатково наймати будинки. Адміністрація Університету св. Володимира шукала будинки як придатні за розміром і станом, так і за їх розташування, намагаючись наймати будинки поруч [12, арк. 1, 9, 23–23 зв.].

Таким чином, у червні 1835 р. для розташування бібліотеки й тимчасового розміщення частини колекцій Університету св. Володимира був орендований будинок купця Бухтєєва на Печерському форштадті. Оплата за найм складала 708 рублів сріблом у рік [19, арк. 13].

Поступово колекції переміщували в інші, найняті університетом будівлі, так що будинок Бухтєєва слугував із 1838 р. лише для розміщення бібліотеки [4, арк. 171]. Нам вдалося виявити контракт між Університетом св. Володимира й опікунами будинку спадкоємців купця Бухтєєва, який датується серпнем 1840 р. Контракт передбачав оренду будинку на два роки з 19 червня 1840 до 19 червня 1842 р., також передбачалася можливість продовжити найм. Орендодавцями виступали опікуни будинку – київський купець Машель і міщанин Проценко, які були призначені Київським магістратом. Окрім типових пунктів щодо "воєнного постоя", чистки димоходів, особлива увага була звернена на ремонт даху із черепиці, який був конче потрібний. Також у 6 пункті контракту встановлювалася сувора заборона приймати на територію садиби та в будинок паломників. Зазначимо, що контракт звертає особливу увагу на благоустрій садиби, клопоти з якого в основному брав на себе Університет Св. Володимира [41, арк. 28–29 зв.].

Більшість орендованих будинків університет покинув протягом літа-осені 1842 р. Однак будинок Бухтєєва, у якому розташовувалася бібліотека, не був одразу ж звільнений від найму. Його оренда продовжувалася ще весь наступний 1843 рік [21, арк. 140].

Стан садиби на 1850 р. із детальним позначенням будівель зафіксувала мапа приватних ділянок Печерської, Палацової та Либідської частин міста [29]. Проте садиба не зазнала якихось суттєвих перепланувань і зміни кількості будівель на ній.

Детальна карта Києва 1923–25 рр. показує, що будинок Бухтєєва знаходився на тому ж місці ще в радянські часи [23]. Однак подальша доля будинку поки остаточно не з'ясована. Зараз на місці будинку розташовується житлова багатоповерхівка за адресою вул. Левандовська 17.

Будинок Іванської. Будинок був закладений на початку XIX ст. У 1808 р. на Печерському форштадті поруч з Еспланадною площею, купець Іван Іванський почав будувати свій дім. Спочатку було закладено мурований погріб, а на ньому зведено двоповерховий

будинок. Нижній поверх був із цегли, а верхній – дерев'яний [44, л. 3].

На той час на Печерському форштадті було обмаль мурованих або напівмурованих будинків, тому вони одразу ж виділялися на планах міста. Зокрема, на мапі Києва 1812 р., бачимо будинок купця Іванського, який розташовувався у кварталі, який прилягав до Еспланадної площі Київської фортеці [25]. Карті пізнішого часу також фіксують садибу купця Іванського та головний будинок у ній [26]. Будинок знаходився на розі вулиці Еспланадної (згодом вул. Суворова) і Бутішевого провулка.

Детально розглянути садибу можемо на карті кінця 1810-х – початку 1820-х рр. Садиба була у формі прямокутної трапеції з довжиною основ 8 і 25 сажнів (17,1 і 53,4 м.) і довжиною бічних сторін 32 і 28 сажнів (68,3 і 59,7 м.). У перерахунку площа садиби складала приблизно 2104,4 квадратних метрів. На території ділянки, окрім головного будинку, розташовувалися ще 3 дерев'яні будівлі, очевидно господарського призначення [30, арк. 1].

Головний будинок садиби був двоповерховим і двосекційним. Нижній поверх був мурованим, верхній – дерев'яним. Два крила будинку були прямокутними і розгорталися один до одного під тупим кутом. Композиційно об'єднувальним елементом слугувала колонада з чотирьох колон. До заднього фасаду будинку прилягали прибудови, очевидно дерев'яні. На нижньому поверсі будинку розташовувалося 12 кімнат. Простір верхнього поверху займали загалом 13 кімнат, 3 із них розташовувалися у прибудові заднього фасаду, а одна була зайнята сходишковою площадкою, що зафіксовано на кресленнях будинку [16, арк. 9, 10]. Для потреб університету використовувалися 9 кімнат верхнього поверху [41, арк. 112].

У липні 1835 р. був підписаний перший контракт Університету св. Володимира з Мотроном Іванською про оренду верхнього поверху її будинку [12, арк. 19]. Оплата становила 444 рублів 45 копійок сріблом [19, арк. 47]. Інформації про орендодавців дуже мало. Із ревізької сказки 1816 р. відомо, що на той час М. Іванській виповнилося 38 років, отже на час оренди їй було орієнтовно 67 років. У неї була доволі велика родина 3 сини та 3 дочки [39, арк. 8–9].

У серпні 1838 р. між Університетом св. Володимира та спадкоємцями померлої Мотрони Іванської був підписаний новий контракт. У контракті зазначалося, що університет орендує верхній поверх головного будинку, одну кам'яну комору, муровану кухню з приміщенням для прислуги і половину великого сараю. Термін оренди складав 3 роки, відрховуючи від 8 липня 1838 р. Оплата становила 1600 рублів асигнаціями [41, арк. 34–35 зв.].

Увесь період оренди з 8 липня 1835 до 8 липня 1842 р. верхній поверх будинку Іванських використовувався Університетом св. Володимира як "Присутственные места". Із 1839 р. у будинку також розташовувався архів університету [20, арк. 110]. Таким чином, 9 кімнат верхнього поверху будинку Іванської займали: канцелярія правління, архів і канцелярія ради університету [39, арк. 112–116].

Стан садиби й будівель у ній на момент завершення оренди зафіксований на карті 1842 р. Зазначимо, що ніяких суттєвих змін не відбулося [31]. Значно детальніше ділянка спадкоємців Іванської позначена на мапі Печерська 1850 р. [29]. Однак, садиба залишалася незмінною. Востаннє будинок Іванських фіксується на мапі Києва 1925 р., але цього разу він нанесений пунктиром [23], найімовірніше на цей період він уже був

знесений, але з'ясування обставин руйнації будинку потребує додаткових пошуків та уточнень.

Будинок Гудим-Левковича. Гудим-Левковичі – давній український рід, відомий із кінця XVII ст. Представники роду служили в "різних Малоросійських чинах", володіли селами, що було підтверджено гетьманськими універсалами. Указом Правлячого Сенату ще на початку XIX ст. Максим Іванович Гудим-Левкович був занесений до родовідної книги дворянства Київської губернії [42, с. 159–160].

На карті 1803 р. територія, яку згодом зайняла садиба Гудим-Левковичів, була виділена генералу Івану Петровичу Салтикову, ще аж 25 вересня 1800 р. [24]. Однак план, зображений на карті 1803 р., так і не був утілений у життя. Доволі багато ділянок відбиралося у власників через те, що останні не встигали вчасно їх забудувати. Очевидно, така ж ситуація склалася з ділянкою, яку згодом отримали Гудим-Левковичі.

Мапа 1812 р. засвідчує, що на території садиби Гудим-Левковичів був збудований головний будинок [25]. Схожу ситуацію фіксує й карта 1819 р. [26]. Найбільш ілюстративно є карта Палацової площі кінця 1810-х – початку 1820-х рр. На ній зафіксовані межі садиби й наявні будівлі. Ділянка Гудим-Левковичів мала Г-подібну форму, довжина садиби становила 57 сажнів (121,6 м.), а площа у перерахунку складала 8736 квадратних метрів. На території садиби, окрім головного будинку, розташовувалися ще дві дерев'яні будівлі, які фасадом виходили до вулиці Еспланадної. Головний будинок фасадом виходив на червону лінію вулиці Бегічевської (згодом Інститутської), яка на той час доходила до провалля, яке відділяло Липки від Печерська. Завдяки вищезазначеній карті ми також можемо вказати приблизний розмір головного будинку. За мапою його розмір становив 13×6 сажнів (27,7×12,8 м). Орієнтовно площа одного поверху складала 354,6 квадратних метри [30, арк. 1]. Сам будинок був мурованим, двоповерховим з підвалами. На другому поверсі розташовувалося 11 кімнат, на першому – 10, а в підвалі – 4 кімнати [37, арк. 87–90 зв.].

У серпні 1835 року почалися перемовини з Гудим-Левковичами щодо оренди їх будинку для потреб університету [12, арк. 37]. Університетський звіт за 1835 року підтверджує, що вже у 1835 будинок був найнятий і там розміщувалися кабінети з колекціями університету [19, арк. 47 зв.]. Нами виявлений контракт, який датується січнем 1836 р. У ньому обумовлені умови найму будинку Гудим-Левковичів на період із 1 травня 1836 до 1 травня 1841 р. із щорічною оплатою по 3800 рублів асигнаціями. Орендний договір був підписаний з опікуном будинку колезьким асесором Василем Максимовичем Гудим-Левковичем. Окрім мурованого будинку Університет св. Володимира винаймав конюшню та сарай, які знаходилися на території садиби. Флігелі садиби в оренду не здавалися [41, арк. 37–38]. Незважаючи на зафіксовану в договорі вартість оренди, насправді вона була вищою. У 1835 р. – 4200 рублів асигнаціями [19, арк. 47 зв.], 1836, 1837 рр. – 5800 рублів асигнаціями [19, арк. 119]. Очевидно, у суму оренди входили гроші на ремонт будинку, оскільки вже у 1838 р. вона становила – 3800 рублів асигнаціями, як і зафіксовано в контракті. У 1841 р. сума оренди становила – 1285 рублів сріблом [22, арк. 108].

Очевидно, що стан будинку був далеко не найкращим, оскільки сума його ремонту була доволі значною і становила 2051 рублів 80 копійок асигнаціями. Також у контракті був окремий пункт щодо можливості знесення будинку внаслідок урядового розпорядження, пов'язаного з розбудовою Печерської фортеці. Університет

відмовлявся від будь-яких претензій до власника будинку в разі його руйнування для потреб фортеці. Ремонт будинку, догляд за чистотою вулиць та інші поліційні повинності брав на себе опікун будинку. Рештою господарських справ опікувалася адміністрація Університету св. Володимира [41, арк. 39–40]. Оренда будинку тривала до 1 серпня 1842 р., після чого всі колекції були переведені до новозбудованої будівлі Університету св. Володимира [37, арк. 87–90 зв.].

Протягом 1835–1842 рр. у будинку Гудим-Левковича розташовувалися: фізичний, мінералогічний, зоологічний, архітектурний, живописний кабінети, хімічна лабораторія з аудиторією, музей старожитностей і Римокатолицька каплиця [4, арк. 172; 20, арк. 110; 22, арк. 108].

Найдетальніша карта Палацової частини фіксує додаткові подробиці забудови садиби. Однак ми не можемо точно датувати карту, очевидно, вона фіксує забудову у проміжку 1842–1851 рр., найімовірніше карта зафіксувала стан Липок середини 1840-х – початку 1850-х рр. [27]. За допомогою цієї карти та ще однієї детальнішої мапи Липок середини 1840-х рр. [32, арк. 1] можемо доволі точно описати стан садиби ротмістра Гудим-Левковича на кінець 1840-х рр. Отож, на території садиби Гудим-Левковича у цей період значно збільшилася кількість будівель. Окрім головного мурованого будинку по вулиці Інститутській і двох будівель розвернутих фасадом до вулиці Еспланадної на території садиби розташовувалося ще 7 дерев'яних будівель. Також на ділянці розміщувався сад, який не позначався на мапах до цього, очевидно, він існував раніше, але знайшов відображення лише на картах 1840-х рр. Карта Палацової частини Києва 1851 р. не зафіксувала якихось суттєвих змін у садибі й нових будівель на ній, хіба що на мапі показана менша кількість дерев'яних господарських будівель [27].

На мапі Палацової частини 1854 р. на місці садиби Гудим-Левковича залишилися руїни, очевидно будинки були знесені під еспланаду Київської фортеці [36, арк. 1]. Найімовірніше будинок був зруйнований у період літа-осені 1854 р., так як й інші будинки на Липках [3, с. 60].

Із вищезазначеного видно, що протягом 1834–1835 рр. активно відбувався процес формування університетського простору в Києві. Збільшення кількості студентів і поповнення колекцій навчального закладу зумовлювали його розширення. Таким чином, для потреб Університету св. Володимира були орендовані нові приміщення. Нами встановлено, що з 1835 р. приміщення університету розташовувалися, головним чином, на Липках і Печерському форштадті, що полегшувало комунікацію між структурними частинами навчального закладу. Однак процес формування університетського простору на цьому не припинився.

Список використаних джерел

1. Киев // Атлас крепостей Российской империи. – Б.м., 1833.
2. Генеральный план Дворцовой города Киева части (1851) // Национальная Библиотека Украины ім. Вернадського. – Відділ картографії (далі – ВК НБУВ) – № 22338.
3. Гирич І. До історії топографії Печерської частини Києва XIX ст. (за матеріалами Київської інженерної команди) / І. Б. Гирич // Проблеми історичної географії України. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 54–61.
4. Годовой отчет о состоянии и действиях Университета Св. Владимира за 1838 год // Государственный архив м. Киева, м. Київ (далі – ДАК), ф. 16, оп. 465, спр. 46, 178 арк.
5. Дело о распределении штатной суммы, положенной для учителя искусств при университете и об определении учителей искусств // ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 21, 109 арк.
6. Дело об имеющей быть постройке домов на Владимирской площади в г. Киеве означенными в реестре особами // Центральный государственный исторический архив Украины, м. Киев (далі – ЦДАК), ф. 533, оп. 1, спр. 337, 27 арк.
7. Дело относительно перевода Благородного Пансиона из дома Подполковника Самойловича в дом Графини Илинской и о передаче дома Самойловича в ведение Университета Св. Владимира под помещение

Института Казеннокоштных студентов и о возврате денег от Правления Университета, переплаченных Благородным Пансионом за наем дома подполковника Самойловича // ДАК, ф. 108, оп. 9, спр. 47, 13 арк.

8. Друг О. Особняки Киева / О. Друг, Д. Малаков. – К. : Кий, 2004.

9. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2-х кн. / Упоряд.: В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К. : Заповіт, 1994. – Кн. 1.

10. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц 1838–1888 г. / М. М. Захарченко. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1889.

11. Ковалинський В. В. Київські мініатюри / В. В. Ковалинський. – 2-ге вид., доп. – К. : Купола, 2006. – Кн. 1.

12. О найме дома наследников купца Бухтеева для Библиотеки Университета Св. Владимира, и о распоряжении дополнительной суммы на наем и содержание домов по Университету // ЦДІАК, ф. 707, оп. 87, спр. 150, 71 арк.

13. О найме дома подполковника Самойловича для помещения фундушевого конвикта, и о производстве некоторых починок в сем доме // ДАК, ф. 16, оп. 370, спр. 18, 242 арк.

14. О переводе казеннокоштных студентов во время летних каникул в дом подполковника Самойловича, и о составлении сметы нужным в оном почином // ДАК, ф. 16, оп. 372, спр. 25, 51 арк.

15. О передаче в ведомство Киевского строительного комитета дома и земли, пожертвованных университету генерал-майором Бегичевским // ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 724, 112 арк.

16. О приискании дома для помещения Присутственных мест Университета Св. Владимира // ДАК, ф. 16, оп. 374, спр. 34, 104 арк.

17. О соединении в одной больнице всех казенных заведений при Гимназии и Университете состоящих и об издержках по больнице // ДАК, ф. 16, оп. 370, спр. 108, 242 арк.

18. Об оценке дому г. подполковника Самойловича 15 октября 1833-го // ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 487, 5 арк.

19. Отчет за 1835 г. // ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, 237 арк.

20. Отчет университета за 1839 год // ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 49, 169 арк.

21. Отчет университета за 1843 год // ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 59, 207 арк.

22. Отчет университета за 1841 год // ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 53, 175 арк.

23. Печерський іподром. Фрагмент топографічного плану Київського Окркомгоспу 1923–1925 рр. // Старовинні та історичні карти м. Києва і регіону. – К. : Вид-во "ВАРТО", 2010 (на електронних носіях).

24. План Владимирской первой части города Киева, назначаемой для построения вновь с конфирмованного плана // ВК НБУВ – № 22271.

25. План города Киева четырьмя частями с показанием Печерской крепости с означением публичных общественных и казенных строений с ситуациею (1812) // ВК НБУВ – № 22284.

26. План города Киева четырех частей и с показанием находящихся в нем разных строений с ситуациею по городской черте (1819) // ВК НБУВ – № 22289.

27. План Дворцовой части, составленный в 1821 году // ВК НБУВ – № 22338.

28. План Дворцовой части // ВК НБУВ – № 22339.

29. План земель отведенных инженерным ведомством разным частным лицам в Печерском, Дворцовом и Лыбедском участках г. Киева [1850] // ВК НБУВ – № 22100.

30. План киевской дворцовой площади с окружающими кварталами 1816–1847 гг. // Національна бібліотека України ім. Вернадського. – Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ), ф. 28, № 860, 1 арк.

31. План Киева з передмістями. Гравіюваний на камені при Головному Штабі Діючої Армії – 1842 // Старовинні та історичні карти м. Києва і регіону. – К. : Вид-во "ВАРТО", 2010 (на електронних носіях).

32. План части г. Киева с показанием строений окружающих Дворцовую площадь // ЦДІАК, ф. 2194, оп. 1, спр. 391, 1 арк.

33. Планы усадебных участков по Владимирской улице с обозначением существующих и проектируемых каменных и деревянных домов 1849–1866 гг. // Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1542, оп. 1, спр. 192, 38 арк.

34. По прошению дочери купца Александры Бухтеевой о дозволении починок и исправлений в доме // ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 3051, 5 арк.

35. По рапорту Старшего Полицеймейстера о дозволении Генералшле Ахте постройки погреба с лавочкой // ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 64, 8 арк.

36. Подробный план Дворцовой г. Киева части. 1854 // ІР НБУВ, ф. 28, № 861, 1 арк.

37. Приложение к отчету университета за 1842 год // ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, 168 арк.

38. Проект каменного двухэтажного корпуса купца Бухтеева в районе Печерского форштада // ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 300, 1 арк.

39. Ревизские сказки 1816 // ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 332, 1101 арк.

40. Самчук Т. В. Викладання верховної ізди в Університеті Св. Володимира (1835–1863 рр.) / Т. В. Самчук // Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка. – 2015. – Вип. 5. – С. 39–48.

41. Сметы расходов по Университету вообще как в г. Киеве так в г. Кременце по Ботаническому Саду с приложением штата Университета Св. Владимира // ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 572, 369 арк.

42. Список дворян Киевской губернии, на 11 октября 1905 г. – К. : Киевское дворянское депутатское собрание, 1906.

43. Самчук Т. Становлення університетського простору в Києві (до історії перших будинків Університету Св. Володимира) / Т. Самчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : 36. наук. пр. Рівнен. держ. гум. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2016. – Вип. 27. – С. 35–42.

44. Чертеж части Киевопечерской крепости с показанием прилежащего к ней предместия и каменных обывательских домов выстроенных до сего и ныне закладываемого вновь на чертеже Экспландачной линии. Сочинен в Киеве при инженерной команде мая 25-го дня 1808-го года // ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, спр. 84, Л. 3.

45. Шемета Ю. Документи з історії початкового облаштування Університету Св. Володимира: опис лікарні та її майна (1834) / Ю. Шемета // Соціальна історія: Науковий збірник. – 2009. – Вип. 5. – С. 130–135.

46. Шемета Ю. Приміщення Університету Св. Володимира на початку його існування: опис будинку З. С. Самойловича (1837 р.) / Ю. Шемета // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 101. – С. 52–55.

47. Шостын Н. А. Очерки истории русской метрологии. XI – начало XX века / Н. А. Шостын. – М. : Издательство стандартов, 1975.

48. Щітківський І. До історії забудовання м. Києва на початку XIX століття / І. Щітківський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 1930. – 36. 1. – С. 319–343.

References

1. Kiev (1833). In: Atlas krepostej Rossijskoj imperii. [s. l.].
2. Viddil kartohrafiyi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo (VKNBUV), № 22338.
3. HYRYCH, I. (1991) Do istorii topohrafiy Pecherskoj chastyny Kyieva XIX st. (za materialamy Kyivskoi inzhenernoi komandy). In: *Problemy istorichnoi heohrafiy Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 54–61.
4. Derzavnyi arkhiv mista Kyieva (DAK), fond 16, opys 465, sprava 46, 178 arkushiv.
5. Ibid, fond 16, opys 276, sprava 21, 109 arkushiv.
6. Tsentralnyi derzavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv (TsDIAK Ukrainy), fond 533, opys 1, sprava 337, 27 arkushiv.
7. DAK, fond 108, opys 9, sprava 47, 13 arkushiv.
8. DRUH, O., MALAKOV, D. (2004) *Osobniaky Kyieva*. Kyiv: Kyj.
9. ULIANOVSKYI, V. I., KOROTKYI, V. A. (eds.) (1994) *Z imenem Svyatoho Volodymyra*. Kyivskiy universytet u dokumentakh, materialakh ta spogadakh suchasnykyv: [in 2 vol.]. Vol. 1. Kyiv: Zapovit
10. ZAKHARCHENKO, M. M. (1889) *Istoriya Kievskogo instituta blagorodnyh devits 1838–1888 g.* Kiev: Tipografiya S. V. Kulzhenko.
11. KOVALYNSKYI, V. V. (2006) *Kyivski miniaturi*. 2nd edition. Vol. 1. Kyiv: Kupa.
12. TsDIAK Ukrainy, fond 707, opys 87, sprava 150, 71 arkush.
13. DAK, fond 16, opys 370, sprava 18, 242 arkushy.
14. Ibid, fond 16, opys 372, sprava 25, 51 arkush.
15. DAK, fond 16, opys 469, sprava 724, 112 arkushiv.
16. Ibid, fond 16, opys 374, sprava 34, 104 arkushy.
17. Ibid, fond 16, opys 370, sprava 108, 242 arkushy.
18. Ibid, fond 1, opys 1, sprava 487, 5 arkushiv.
19. Ibid, fond 16, opys 465, sprava 28, 237 arkushiv.
20. Ibid, fond 16, opys 465, sprava 49, 169 arkushiv.
21. Ibid, fond 16, opys 465, sprava 59, 207 arkushiv.
22. Ibid, fond 16, opys 465, sprava 53, 175 arkushiv.
23. Pecherskyi ipodrom. Frahmment topohrafichnoho planu Kyivskoho Okrkomhospu 1923–1925 rr. (2010). In: *Starovynni ta istorichni karty m. Kyieva i rehionu*. Kyiv: Vydavnytstvo "Varto".
24. VKNBUV, № 22271.
25. VKNBUV, № 22384.
26. VKNBUV, № 22289.
27. VKNBUV, № 22338.
28. VKNBUV, № 22339.
29. VKNBUV, № 22100.
30. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo (IRNBUV), fond 28, № 860, 1 arkush.
31. Plan Kyieva z peredmistiamy. Hraviiiovaniy na kameni pry Holovnomu Shtabi Diiuchoi Armii – 1842. (2010). In: *Starovynni ta istorichni karty m. Kyieva i rehionu*. Kyiv: Vydavnytstvo "Varto".
32. TsDIAK Ukrainy, fond 2194, opys 1, sprava 391, 1 arkush.
33. Derzavnyi arkhiv Kyivskoy oblasti (DAKO), fond 1542, opys 1, sprava 391, 1 arkush.
34. DAK, fond 19, opys 1, sprava 3051, 5 arkushiv.
35. DAK, fond 19, opys 1, sprava 64, 8 arkushiv.
36. IRNBUV, fond 28, № 861, 1 arkush.
37. DAK, fond 16, opys 465, sprava 57, 168 arkushiv.
38. DAKO, fond 1542, opys 1, sprava 300, 1 arkush.
39. DAKO, fond 280, opys 2, sprava 332, 1101 arkushiv.
40. SAMCHUK, T. V. (2015) *Vykkladannia verkhovoi yizdy v Universyteti Sv. Volodymyra (1835–1863 rr.)*. *Naukoviy visnyk Kremenetskoj oblasnoi humanitarno-pedahohichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Pedahohika*. 5, 39–48.
41. DAK, fond 16, opys 469, sprava 572, 369 arkushiv.
42. Spisok dvoryan Kievskoj gubernii, na 11 oktyabrya 1905 g. (1906) Kiev: Kievskoe dvorianskoe deputatskoe sobranie.
43. SAMCHUK, T. (2016) *Stanovlennia universytetskoho prostoru v Kyevi (do istorii pershykh budynkyv Universytetu Sv. Volodymyra)*. *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii*. 27, 35–42.
44. TsDIAK Ukrainy, fond 1434, opys 1, sprava 84, arkush 3.

45. SHEMETA, Yu. (2009) Dokumenty z istorii pochatkovoho oblashtuvannia Universytetu Sv. Volodymyra: opys likarni ta yii maina (1834). *Sotsialna istoriia: Naukovy zbirnyk*. 5, 130–135.

46. SHEMETA, Yu. (2010) Prymishchennia Universytetu Sv. Volodymyra na pochatu joho isnuvannia: opys budynku Z. S. Samoilovycha (1837 r.). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. 101, 52–55.

T. Samchuk, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

47. SHOSTIN, N. A. (1975) Ocherki istorii russkoj metrologii. XI – nachalo XX veka. Moskva: Izdatelstvo standartov.

48. SHCHITKIVSKYI, I. (1930) Do istorii zabuduvannia m. Kyieva na pochatu XIX stolittia. *Kyivski zbirnyky istorii i arkeolohii, pobutu i mystetstva*. 1, 319–343.

Надійшла до редколегії 20.11.16

THE FORMATION OF THE UNIVERSITY SPACE IN KYIV (THE HISTORY OF THE FIRST FACILITIES OF THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR)

This paper focuses on history of the St. Volodymyr University's first facilities in context of the formation of a special university space. We highlighted peculiarities in construction of these first buildings, their situation within the city space of Kyiv based on many archive and cartographical sources. The unknown archived documents were used in the article. We addressed to Samoilovich's, Achte's, Gudum-Levkovich's, Buchteev's houses; Begichev's yard and manege for horse riding. We analyzed details of lease contracts of St. Volodymyr University's buildings. The article indicates which collections and departments were located in each of the leased buildings. The main conclusions show that university space covered big yards not only buildings. The facilities of university were concentrated in prestigious and aristocratic city's districts – Lyvky and Pechersk. The history of other university buildings are to be described in papers to follow.

Keywords: university space, Kyiv, University of St. Volodymyr.

УДК: 94(477.41): 004.922 "1684"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.16>

Г. Філіпова, асп.

Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПІК, Київ, Україна,
М. Колибенко, асп.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди,
Переяслав-Хмельницький, Україна

РЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ПЕРЕЯСЛАВА ЗА РОЗПИСНИМ СПИСКОМ 1684 РОКУ

Ідеться про перспективи дослідження та реконструкції історичної топографії Переяслава кінця XVII ст. за розписним списком міста, датованим 1684 р. Розглянуто значення нововиявленого документу в контексті вивчення та введення до наукового обігу подібних джерел, а також його основний інформативний потенціал. Подано стислий перелік споруд, зазначених у розписному списку, із короткими їхніми характеристиками. Містить практичну частину, що окреслює технічні можливості графічного 3D-реконструювання за даними, наведеними в розглянутому джерелі, а також можливості доповнити їх за допомогою аналогій, беручи за основу вже існуючі розробки дослідників питання.

Ключові слова: Переяслав, розписний список, історична топографія, архітектура, 3D-реконструкція.

Переяслав середини XVII – початку XVIII ст. був однією з найважливіших українських міст-фортець наряду з Києвом, Ніжином, Черніговом. Він відігравав значну роль як прикордонна твердиня, яка мала захищати московське Лівобережжя від польської агресії, претензій Порту та періодичних спустошливих набігів Орди.

На жаль, історична топографія Переяслава ранньомодерної доби вивчена відносно мало – передусім, через брак відповідних джерел. Те ж саме можна сказати і про практичну частину вивчення давно зниклих містобудівних комплексів, а саме – їхнє реконструювання та відтворення за допомогою сучасних технологій. Питаннями, пов'язаними з архітектурою та топографічними особливостями Переяслава доби пізнього Середньовіччя й раннього Нового часу займалися та займаються такі дослідники, як В. О. Харламов, Л. М. Набок, О. В. Юрченко. [9; 8] Останньому дослідникові належить двовимірну графічну реконструкцію Переяслава середини XVII ст. [11, с. 238] Тривимірних реконструкцій чи то усього міста, чи то окремих його частин або споруд наразі не існує. До того ж, дослідженнями вищезгаданих учених майже не охоплено період від 60-х рр. XVII до 10-х р. XVIII ст., який і зараз є свого роду білою плямою в історії Переяслава.

Основними джерелами знань про історичну топографію тогочасних міст є, окрім карт і планів, розписні списки, кошториси та звіти про діяльність інженерів-фортифікаторів. Вони виникали доволі регулярно, адже їхнє створення зазвичай пов'язувалося з такими подіями в міському житті, як зміна на посту воевод, початок чи завершення чергових етапів будівництва фортифікацій, інженерні роботи з "городової справи", звіти про які вимагали у столиці. Докладність розписних спи-

сків дуже залежала від сумлінності укладачів. Проте, так чи інакше всі вони містили перелік наявних у місті споруд, певну інформацію щодо їхнього стану та перспектив розбудови, задавали планувальну специфіку міста. У різний час у наукових виданнях з'являлися публікації списків таких українських міст, як Київ, Чернігів, Чигирин. [3; 6, с. 27–82; 4, с. 162] Найвідомішим з опублікованих розписних списків Переяслава є список 1701 р., досліджений В. О. Харламовим [9, с. 105–106].

Серед документів, що зберігаються в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, нами було виявлено раніше невідомий розписний список Переяслава, датований 1684 р.¹ Він ніколи раніше не видавався, навіть фрагментарно. Утім, це – надзвичайно інформативне й об'ємне джерело, що включає в себе розпис власне 1684 р., фрагменти з попередніх розписів, кошториси на будівництво й ремонт міських споруд, інформацію про міську торгівлю, забезпечення гарнізону, іменні списки полків, які перебували у складі переяславської залоги тощо. Порівнюючи цей розписний список Переяслава з іншими аналогічними джерелами кінця XVII – початку XVIII ст., уведеними до наукового обігу та подекуди виданими, можна стверджувати, що він є одним із найповніших і надає різнопланову й дуже важливу інформацію для вивчення міського життя Переяслава доби бароко. До того ж, він проливає світло на відрізок історії міста, який є вивченим чи не найменше. Розписний список, оброблений В. О. Харламовим, є набагато коротшим і більш уза-

¹Автори висловлюють вдячність канд. іст. наук, проф. О. В. Колибенку та канд. іст. наук О. В. Юрченку за поради щодо роботи з джерелом і наукові консультації.

гальненим [9, с. 105–106]. За докладністю та повнотою з досліджуваним документом можна порівняти розписний список Києва від 1695 р., опублікований у додатку до роботи В. О. Харламова та Г. В. Алфєрової "Київ во второй половине XVII века" [3, арк. 135–157].

Виявлений авторами список було складено згідно наказу царівни Софії Олексіївни та царів Петра й Іоана Олексійовичів, надісланого до Приказної ізби Переяслава у вересні 1683 р. Московський уряд звелів тодішньому воеводі Василю Даниловичу Мясново зібрати та передати до Малоросійського приказу відомості про суми казенного доходу з міста, стан хлібних запасів, заготівлю сіна для коней, квартири, заробітну плату й іменні списки московських ратних людей. Особливу увагу потрібно було приділити боездатності Переяслава як важливої для Москви фортеці – мали бути перераховані гармати, пищалі та фузеї, які містилися у переяславському Замку, снаряди та боеприпаси до них, "зелейные", себто порохові запаси, "свинцовые казны". [1, арк. 2–2 зв.]

Із погляду пам'яткознавства особливий інтерес являє докладний опис Верхнього міста (власне, розписний список стосується лише цієї частини Переяслава, посад, що перебував під полковою протекцією, цікавив росіян менше), із його фортифікаційною системою, внутрішньою топографією в межах річок Трубежу й Альти (у джерелі – Ільтиці), згадками сакральної архітектури, розміщення та внутрішнього розпланування великих міських садиб, адміністративних осередків і господарських ділянок.

Найдетальніше складено опис переяславських укріплень. Ця особливість є цілком зрозумілою, адже Москва цікавилась передусім станом уфортифікованості та боездатністю ряду твердинь, до яких входив Переяслав. Відтак, розгляданий розписний список подає інформацію щодо міських укріплень у кількох площинах – конфігурація, топографічні прив'язки, проміри, короткі, проте емкі довідки відносно технологій побудови чи ремонтування тих чи інших частин укріплених дистанцій. Місцями у зв'язку з необхідністю подано свого роду перспективні плани на наступний рік, аналогічно підкріплені певною описовістю.

У системі оборони тогочасного переяславського замку згадано (за порядком подання у списку) такі складові:

Пречистенські проїзні ворота, що вели до Великого міста. Вони були увінчані восьмигранною вежею з покрівлею з дратви. Зверху розташовувався чотирикутний шатер із перилами (очевидно, із круговим гульбищем). Саму вежу увінчував дерев'яний двоголовий орел, якого було відремонтовано перед складанням списку. Цікаво, що у проміжку між 1682 і 1687 рр. про такого самого орла згадується і в Чернігові. [2, арк. 395] Через рів було перекинуто великий міст із перилами – такі мости були біля кожної з міських веж. Поряд із цим міським проїздом розташовувався при Думному дворі будинок воеводи Мясново. [1, арк. 2–3 зв.]

Єфимівський вивід. Виходив до "загородної сторони" в бік Трубежу. Вивід мав власну караульню.

Допросна (Розпросна) вежа була шестигранною. На момент складання опису ще не мала дахового покриття. До цієї вежі було підведено земляний вал Нижнього міста, і, на жаль, розписний список 1684 р. не подає жодних відомостей про переяславський посад, і тому говорити щось конкретне про цю частину укріплень важко. Біля цієї вежі, як і неподалік наступних, була караульня ("поставлено четыре столба покрыта тесом и ошичена тросником"). [1, арк. 4 зв.–6 зв.]

Вежа Циганка за розмірами поступалася попередній, і була зрублена в чотири стіни. Вона не мала покриття. Міст, що йшов від цієї вежі, був старим.

Вежа Селіванівка (Сіліванівка), як і Циганка, була чотиригранною.

Далі слідували **Михайлівські ворота** з вежею. Над проїздом було встановлено образ Спаса Нерукотворного. Проїзна вежа була рублена в шість граней, мала старий міст, була непокритою. У цій вежі також було два "бої".

Вежа Голодуха теж не мала даху. Вона була шестигранною, із двома "боями" – верхнім і нижнім. [1, арк. 28 зв.]

Вежі Дубовка та Завітанка були ідентичними, без покрівлі.

Вежа Брянка була шестигранною, зі старим мостом, без покрівлі, з двома "боями". До неї вздовж русла ріки Альти також було підведено вал Нижнього міста. [1, арк. 8–13 зв.]

Черговими **воротами** були **Спаські**. У документі їх іменовано "глухими", тобто, вони мали засипаний проїзд. Над місцем, де він був, також висіла ікона Спаса, що відповідало назві башти. Спаська вежа була покрита дратвою, мала верхній і нижній "бій", на її вершині був восьмикутний "шатрик" із таким само дахом. Перед цією вежею, зліва, існував **вивід**, зрублений "в тараси" (тобто зі стінами, які складаються клітей, зрубаних із колод і набитих землею й камінням). На час складання опису він знаходився в аварійному стані, тому щодо нього значилася необхідність ремонту в наступному 1685 р. Із правого боку від виводу в середині 1680-х заклали підлаз, який закривався стулками. У підлази проклали жолоб, що мав вести до міста "для істоченія дождевых вод чтоб подошве городовые стены от дождевых вод порчи никакой небыло". [1, арк. 13 зв.–14, 28 зв.]

Окремо виділялися так звані **Нова і Стара городові стіни**. Нову стіну було зведено за кілька років до створення розпису, Стара ж, можливо, мала ще середньовічне походження. Згадка цієї стіни в цьому писемному джерелі може бути корисною для дослідження однієї з проблем стосовно переяславської фортифікації. Адже, можливо, мається на увазі загадковий вал, відмічений на плані де Боскета в 1740 р. як дуже давній і напівзруйнований. Цей вал не згадано більше ніде, що робить його походження дуже туманним. [11, с. 233] Дві городові стіни сходилися під кутом, де на відстані було зроблено **розкат**. Він мав два мости для виводу гармат на батареї. На мосту стояла караульня, така само, як біля кожної міської вежі. Розкат тягнувся всередині міста до **Пречистенських воріт**. [1, арк. 14 зв.–15]

Побіжно згадується в розписному списку і **вежа Веселуха**. У переліку артилерії сказано, що на озброєнні цієї вежі стояли дві пищалі, але їх перенесли на розкат Нової міської стіни. Серед діючих веж, задіяних в оборонній системі міста, Веселуха станом на 1684 р. не числиться, тому є резон припустити, що її було розібрано, або ж вона зазнала якогось іншого руйнування. [1, арк. 31]

Окрім основних складових частин міського оборонного поясу, розписний список надає докладні проміри валів, ровів, куртин, боїв тощо. Згадано про ремонти, які проводилися на тих чи інших ділянках за допомогою дернування в один або кілька шарів, насипання землею в тараси чи поверх валу, зведення частоколів.

Усього на озброєнні переяславського Замку перебувала 21 гармата. Ще 21 зберігалася в артилерійській коморі, частина з цих гармат була небоездатною (сюди належали й розірвані під час пострілу знаряддя, і такі, які були небезпечними в користуванні через над-

ломлені запали чи інші причини). 13 гармат до артилерійського парку Переяслава привезли з Севська. [1, арк. 27 зв.–34 зв.]

У характеристиці гармат трапляються варті уваги деталі. Окрім довжини жерла та приблизного калібру (за розмірами ядра), відносно деяких з них відмічалися й інші особливості. Наприклад, маркування гербовими зображеннями, написами чи іменами майстрів-ливарів (серед них трапляються імена Івана Тимофеева, Петра Воеводіна, Кашніра, Якова, Григорія). Наведемо задля прикладу кілька описів гербів: "У казны в дву местех письмо латынское выше письма герб в нем крест на кресте птица ворте держит перстень сверх каруна на ней птица держит перстень", "лев да индрок [індрик, єдино-ріг. – авт.] около их крест выше крест", "вылита личина козлиная да волчья голова подле слова латынские". На одній гарматі як герб була відлита литовська "Погоня". Окрім латини траплялися й написи німецькою. Деякі з гармат мали вибиті дати – 1654 р., 1565 р. поряд з іменем царя Івана Васильовича. [1, арк. 27 зв.–32 зв.]

Інформація стосовно світської та сакральної архітектури Переяслава є менш однорідною. Зважаючи на об'єм роботи, виконаної укладачами списку, можна припустити, що обмірами й описами міських будівель займалися різні люди, і цим пояснюється неоднаковий ступінь докладності. Та, попри ці особливості, дані, наявні в цій частині розписного списку, усе одно є цінними для дослідження.

Серед церков згадуються такі:

Церква Успіння Пресвятої Богородиці. Вона розташовувалася в межах цитаделі, тобто Верхнього міста, на площі. Храм був дерев'яним і мав преділи Архистратига Михаїла, Іоана Предтечі, Воздвиження Чесного хреста та апостолів Петра й Павла. Біля церкви була дерев'яна дзвіниця, де на майдані стояв піщаний годинник [1, арк. 149 зв.].

Біля Михайлівських воріт була однойменна церква, також дерев'яна, із так само дерев'яною дзвіницею [1, арк. 16 зв.–17]. Біля **Михайлівської церкви** стояли дві школи [1, арк. 25 зв.].

Стосовно світської архітектури, до опису внесено адміністративні будівлі, садиби, харчевні й шинки, житниці, конюшні, погребі, кузні, полкові ізби, де проживали стрільці та солдати.

Першою описано **Приказну ізбу**. Вона мала зрубну конструкцію та складалася з кімнати, сіней і "чулану", критих під один дах дратвою. Поряд з ізбою був льох із тварином (підземним ходом), яке вело безпосередньо до будинку. Тварило було обкладене колодами та покрите земляним насипом. Інший вихід із льоху вів до садибного двору. Він закривався дверима з двома решітками, дерев'яною й залізною, на залізних крюках, із навісними замками.

В основній клітці був намощений "мост", тобто дерев'яна підлога на лагах, дещо піднята над рівнем землі чи поверху. По периметру приміщення було покладено дерев'яні лавки, а стіни були оббиті червоним сукном біля столу, де воеводи та дяки проводили наради або приймали відвідувачів. У світлиці було велике вікно з віконницею ("окончиною"). У передній розміщувалася піч із трубою, і теж було намощено підлогу з лавками. У стінах були прорізані вікна зі скляними віконницями. [1, арк. 17]

У районі Приказного двору перебували **зелейні льохи**, де зберігалася порохова та свинцева казни. Усього їх було три, й один із них тісно примикав до приказної ізби. Із вулиці до нього вели стулчасті двері, що додатково замикалися з допомогою решіток. Інші двері виходили до садиби й також були заґрачені (з гаками,

заковами, скобами та пробоями). Усі льохи оточував частокіл [1, арк. 18].

Біля Приказної ізби існувала й **казенна комора**. Це була каркасно-стовпова конструкція ("на столбах кругом забран дошками"), вкрита тесом. Усередині комори та біля неї були намощені "полаті". До верхніх "полатей" вела драбина. Казенна комора виконувала роль артилерійського парку – тут зберігали припасні полкові гармати, які з тих чи інших причин зняли з оборонних споруд або передали до зберігання через поганий стан [1, арк. 18 зв.].

Воеводський двір являв собою доволі велику садибу, на території якої знаходилися будівлі різного призначення. До садибного комплексу входили: караульня, три старі комори, поварня, двірня, лазня, конюшня. Всі ці споруди були криті дратвою чи соломом. На воеводському дворі перебував один із двох у Верхньому місті скляних ліхтарів. Другий світив "наплицевом карауле", тобто, швидше за все, на соборному майдані перед Успенською церквою [1, арк. 149 зв.].

На дворі, традиційно – у його центрі, стояли **хорони** з льохом, кімнатою-світлицею й горницею. Також у хорах були сіни з окремим горницем. Це горниця ("подволока облая") було і над горницею, з чого робимо висновок, що сіни були "верхніми". До них із часом прибудували три "чулани", збиті з дощок. Усередині жилих клітей, вочевидь, у головній кімнаті, перебувала біла кахляна піч з трубою. Горниця мала мостову підлогу та розташовані попід стінами лавки. Над лавками було сім віконець з залізними заскленними віконницями, які замикалися за допомогою ставень з залізними гаками. Тут теж була піч з трубою, обкладена муравлиними кахлями. Горницю було вкрито тесом, вона мала щось на зразок балкону-гульбища ("кругом горницы зделаны перилы точеные"). У гульбища був тесовий дашок, а також двері на залізних гаках [1, арк. 19 зв.].

До хором періодично робили нові прибудови – раз і назавжди визначеного плану у формуванні садибної забудови не існувало. Так, із Нижнього міста до воеводського двору привезли "світелку" з невеликою кімнаткою, які там стояли у запустінні, покинуті господарями. Ще раніше цю зрубну конструкцію привезли до Переяслава стрільці, забравши з Канева. Світлиця з кімнаткою та сіньми з боковим виходом була вкрита дратвою та доповнила комплекс хоромної будівлі. У ній було сім заскленних вікон і двері на залізних гаках. З бокових сіней на двір вели сходи [1, арк. 20–20 зв.].

До воеводських хором примикала стара **двірня**, тобто помешкання для дворових слуг. Вона складалася з основного об'єму, верхніх і нижніх сіней, комори. Споруда двірні також мала "мост", в основній кімнаті було два великих вікна. Одне з них було закрите залізними ґратами. Там теж була зелена кахляна піч. Вихід із сіней був у вигляді "рундука" з перилами, тобто покритої площадки-ґанку. У сінях були сходи до основного приміщення двірні та два мости, один з яких, можливо, відносився до площадки сходів. Сходи проходили крізь верхні сіни, і були вкриті тесом на залізних гвіздках. Закінчувалися вони дверима до двірні, і, подібно до решти, замикалися залізними гаками. Комора двірні мала власний дах із дратви.

Неподалік хором розташовувався **льох із погребницею** (невеликою зрубною конструкцією безпосередньо над підземним об'ємом льоху). Погребниця була вкрита дратвою.

Лазня являла собою новобудову. У ній було три великі віконця за ставнями "на железном крепе" та скляними віконницями. Усередині були мостові підлоги та стелі, уздовж стін – лавки (вірогідно, мають на увазі

полоки). Двері до основної частини зрубу замикалися залізними гаками. У лазні були невеликі сіни з мостом, лавками та дверима на двір, оббитими залізом. У дверях було прорізано велике віконце зі склом [1, арк. 20].

Конюшню, яка, за традицією, мала розміщуватися скраю двору, було рублено зі старого лісу та вкрито очеретом. Вона була "прежнего строения". Незадовго до складання опису її дещо переставили навпроти хором та відремонтували – збили гнилу деревину біля вінець [1, арк. 19–19 зв.].

На двір вели стулчасті **ворота** з сосни. Їх було збудовано нещодавно, і в попередні часи воеводський двір чомусь існував без огорожі й воріт. Із метою його захисту й контролю за проїздом при дорозі, що вела до садиби, облаштували соснову **караульню**. Це була ізба з перилами для закріплення вогнепальної зброї. Дах із дратви покривав і караульню, і перила. Зі встановленням проїзних воріт караульню знесли, адже вона була холодною та гнилою, і знаходиться всередині на посту було вкрай некомфортно [1, арк. 20 зв.].

Без точної локалізації згадано й інші будівлі, що перебували в межах цитаделі. Звідси, наприклад, дізнаємося, що казенна **кузня**, набрана з дощок, перебувала в занехаяному стані. Вона була старою, її покрівля зогнила та сповзла [1, арк. 20 зв.]. Вірогідно, що кузня стояла десь на краю Верхнього міста як технічне вогнебезпечне приміщення.

На території Верхнього міста в 1680-х рр. перебувало вісімнадцять **полкових ізб**, тобто помешкань для гарнізонних солдат і стрільців. П'ять з них мали у висоту сім вінців, і були збудовані найраніше [1, арк. 21].

Важливою частиною забудови Верхнього міста були **житниці та комори**. Найбільших житниць було п'ять, одна з них – подвійна. Комори розташовувалися біля житниць, вони були "прежнего строения". У цих коморах зберігали сіль і полкові запаси.

Окрім казенної комори, що стояла біля приказного двору, у Переяславі було ще кілька аналогічних споруд. Одна з них розташовувалася з правого боку від Спаських воріт. Якщо артилерійська комора мала каркасно-стовпову конструкцію, то ця мала три стіни, зрублені в обло, та одну, передню, дощату. Комора мала "полаті", драбину стулчасті двері та дах, мощений дратвою [1, арк. 19].

Окремо варто розглянути вулицю, де було сконцентровано будівлі, пов'язані з **Кружечним і Медовим дворами** Верхнього міста Переяслава. Можна встановити її приблизну локалізацію – вона йшла від соборної церкви Успіння Богородиці повз церкву Архістрати́га Михаїла до Михайлівських воріт. Прив'язка до Успенської церкви мала вагу, адже саме цей храм з моменту розміщення в Переяславі російського гарнізону задовольняв духовні потреби московських військових [7, с. 139].

Садиба Кружечного двору також являла собою комплекс із численних споруд. В основній ізбі було прорізано одне велике вікно і три малих, усі вони мали скляні віконниці. Велике вікно було в головній кімнаті. Перед ізбою стояли чотирикутні зрубні сіни, винесені вперед і вкриті дратвою. До сіней виходив льох, обставлений із соснових колод. Він мав і ще один вихід із дверима та ґратами. Двері були "разверсты́е с белыми рамками" [1, арк. 22]. Медовий двір теж складався з багатьох приміщень різноманітного призначення. Стара "поземная светлица" (мабуть, така, що не мала нижньої господарської кліті) із підволокою була центром садиби. У світлиці було два великих вікна з рамками на залізних гаках і заскляними віконницями. Одне вікно було малим. Усі двері у світлиці замикалися гаками з пробійниками. Од-

ні з них вели до сіней, інші – до кімнати. Навпроти старої світлиці стояла ізба з сосни. У ній було четверо вікон – два великих і два малих. В ізбі були сіни і льох із виходом. Його двері були стулчастими, із залізним замком на трьох пробоях, і з навісним замком. Над льохом було облаштовано трубу з залізною решіткою. Вихід із льоху орієнтувався на сіни ізби з соснового лісу. Вихід був закритим – із двома стінами та підволокою, тобто невеликим горищем. Аналогічно навпроти старої світлиці знаходилася комора. Там само був льодовик із соснових колод, заглиблений у землю, з трубою та дверима з пробійником і навісним замком. Від льодовика рубане й крите дратвою тварило йшло до вищезгаданого льоху [1, арк. 22 зв.–23 зв.].

У районі навколо Кружечного двору розміщувалися **харчевні**, приписані власне до цього закладу. Розписний список надає відносно точну їхню локалізацію: харчевень можна було дістатися, ідучи від соборної Успенської церкви до Михайлівських воріт та оминувши Кружечний двір. Харчевенна ізба так само виднілася з правого боку вулиці. Це був зруб, проте, до нього примикали плетені сіни, криті з основним приміщенням під один дах із дратви. Збоку від них був "шелаш", обставлений дратвою – вочевидь, якесь відкрите приміщення для розміщення відвідувачів харчевні. "Шелаш" мав очеретяну стріху, яка якимось чином торкалася і сіней. На подвір'ї харчевні був також погріб із тварилом, над яким перебував ще один не покритий "шелаш" із плетеними стінами.

Із лівого боку розгляданої вулиці був третій "шелаш", теж плетений і з очеретяною стріхою. До цього "шелаша" було прибудовано "приносок", тобто приміщення, призначене для принесення та виставлення харчів і випивки.

Там само, зліва за ходом вулиці, стояв **Харчевенний двір**. Із хором на цьому дворі була ізба з кімнатою. Всередині було розміщено сіни. Була й інша ізба з кімнатою та сіньми, крита з ними під один дах дратвою. Ця остання ізба не була придатною до користування – її стіни погнили та почали руйнуватися, і через це обвалилася підволока. Майже в такому само стані знаходилися й перші хороми.

Незадовго до складання остаточного варіанту розписного списку "шелаш з приносом" знесли, і на його місці побудували дві харчевенні ізби з сосни. До ізб приєднали сіни, набрані також із соснових колод [1, арк. 23 зв.–24 зв.].

Окрім воеводського двору, у списку згадуються й інші **великі садиби**, що належали членам воеводської адміністрації міста і військовим. Так, описується двір стольника і полковника Володимира Полукетова. На дворі зберігалися полкові припаси, а також стояла гармата. "На том дворе построена горница с комнотою". Другий багатий двір належав полковнику Вільяму Фанзалену. Третій – стольнику та напівполковнику Василю Очкасову. На цьому дворі також були розставлені гармати. На четвертому дворі жив напівполковник Василь Обельников. П'ятий двір займав стрілецький капітан Василь Реткін. По одній садибі належало у Верхньому місті протопопу Успенського собору, попу Григорію того ж само приходу, попу та поповичу Михайлівської церкви, якомусь російському піхотному капітанові, рейтарському прапорщику [1, арк. 25 зв.].

Деякі двори характеризуються в розписному списку більш докладно. Так, щодо садиби дяка Осипа Паліцина вказано, що вона стояла на тій само вулиці, де й Медовий, Кружечний і Харчевенний двори. Помешкання Паліцина перебувало у безпосередній близькості від

Медового двору. На дворі була світлиця з сіними [1, арк. 22 зв., 25 зв.–26].

Особливо цікавим видається опис двору дяка Івана Волкова, який теж проживав на тій само вулиці. Світлиця Волкова описується як "кирпичная и облая". У зв'язку з цим можна висунути припущення про те, що хороми дяка Волкова були єдиним зразком тогочасної світської архітектури Верхнього міста Переяслава, який мав муровані елементи (очевидно, цегляним був перший поверх чи підкліть, або ж навіть тільки його частина, а верхній поверх будівлі мав конструкцію зрубу в обло). Підтверджує цю думку і згадка про те, що двір Волкова був особливим за своєю розкішшю. Його будували за рахунок царської казни силами переяславських жилих солдат і стрільців [1, арк. 26].

На території садиби знаходилася поварня з сіними, вкрита очеретом. Усередині поварні було встановлено чорну піч. Біля її сіней стояла плетена конюшня, також під очеретяною стріхою. На невеликій відстані від воріт була комора з сушилами, що замикалася дверима на гаках, оббитими залізом у три стрічки, та була вкрита дратвою. При коморі стояли два плетені сараї з очеретяними дахами. Окрім цього, на дворі був льох з виходом, складеним "пластинами", рублений в обло з соснових колод [1, арк. 22 зв., 26–26 зв.].

На території цитаделі 28 дворів належало черкасам, тобто козакам, 7 дворів – гулящим людям з черкас, хоча зазначалося, що останнім часом козацтво почало масово покидати Верхнє місто та вимушено поступилося нерухомістю росіянам (рейтарам, солдатам, стрільцям, пушкарям та їх вдовам). Із цього часу 21 двір належав рейтарам, 2 – пушкарям, 37 – солдатам, 44 – стрільцям, 12 – вдовам [1, арк. 25 зв.].

Отже, оброблений авторами статті розписний список Переяслава від 1684 р. цілком може зробити цінне доповнення до вже існуючих знань про історичну топографію міста, а також пролити світло на проблемні та дискусійні питання у відношенні архітектурної спадщини міста. Використовуючи докладні описи інтер'єрів будівель, внутрішньої конфігурації та планування садибних комплексів, технологій побудови й матеріалу тих чи інших споруд, можна значно звужити коло приблизних аналогій і припущень відносно містобудівної картини ранньомодерного Переяслава. Для підкріплення тих чи інших тверджень і висновків автори планують провести порівняльно-аналітичну роботу на основі вже виявлених описових джерел, а також джерел картографічного характеру.

Більше того, на основі нових даних стає можливо створити тривимірну реконструкцію переяславської цитаделі, застосовувавши для цього вже існуючу графічну 2D-реконструкцію зі внесеними до неї корективами, а також подібні роботи ряду дослідників. Найближчим прикладом таких реконструкцій можна назвати проект 3D-візуалізації зовнішнього вигляду Верхнього Замку Чернігівської фортеці авторства І. М. Ігнатенка та А. Б. Дедова. [5, с. 121–128] Корисними для відтворення фортифікаційної системи міста можуть бути й розробки В. О. Харламова та П. Г. Юрченка стосовно передусім Києва, а також Переяслава, Чернігова, із урахуванням ряду уточнень, внесених відповідно до нових студій і джерел [3, с. 80–83; 10, с. 91–92]. Деяку кількість планувальних сегментів можна прив'язати як до більш пізніх планів і мап міста, так і до реконструктивних побудов на основі топографічних особливостей давньоруського Переяслава.

Потреба в появі тривимірної реконструкції хоча б Верхнього міста Переяслава є очевидною. Із появою

принципово нових даних відносно інтер'єрів та внутрішнього планування ряду міських споруд, які до цього моменту відтворювалися лише за приблизними аналогіями, виникає можливість повніше продемонструвати архітектурні особливості переяславської забудови. Зробити це можна, враховуючи технічні характеристики (розміри, обміри, кількість вінець у зрубах), подані в розписному списку відносно майже кожної описаної споруди. Звісно, не всі з них було обміряно достатньо старанно для того, щоб обрахувати точні розміри. Утім, фортифікаційна система переяславської цитаделі в розписному списку 1684 р. описана достатньо детально, щоб цей опис зміг стати базою для подальшого всебічного реконструювання.

Втілення у життя проектів із реконструкції архітектури міст ранньомодерної України за допомогою графічних редакторів і 3D-моделювання має й широкий освітньо-популяризаційний потенціал. Наочність і атрактивність таких реконструкцій дозволяє застосовувати їх не лише у спеціалізованих колах дослідників, а й представляти широкому загалу. Остаточний результат роботи авторів заплановано представити увазі спеціалістів і відвідувачів у Національному історико-етнографічному заповіднику "Переяслав".

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ, ф. II, спр. 4102, 158 арк.
2. Там само, ф. VIII, спр. 233/96, 892 арк.
3. Алферова Г. В. Киев во второй половине XVII века / Г. В. Алферова, В. А. Харламов. – К. : Наук. думка, 1982.
4. Гордон П. Дневник 1677 – 1678. / П. Гордон. – М. : Наука, 2005.
5. Ігнатенко І. М. Обґрунтування віртуальної 3D реконструкції Верхнього замку в Чернігові на зламі XVII–XVIII ст. / М. І. Ігнатенко. // Ніжинська старовина. – 2012. – № 14 (17). – С. 121–128.
6. Лебединцев П. Г. Росписной список г. Киева 1700 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1892. – Кн. VI. – Отд. III. – С. 27–82.
7. Набок Л. Н. Церковне будівництво Переяслава за Гетьманських часів / Л. Н. Набок, О. В. Юрченко // Матеріали науково-практичної конференції "Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття". – Ніжин: Вид. "Аспект-Поліграф", 2006. – С. 136–141.
8. Набок Л. Містобудівна структура та населення Переяслава з XVII по XX століття / Л. Набок // Переяслав у віках / Авт.-упоряд. В. Коцур, О. Колибенко. – К. : ТОВ "Світ успіху", 2007.
9. Харламов В. А. Расписной список Переяслава 1701 г. / В. О. Харламов // Тези всеукр. наук. конф. "Переяславська земля та її місце у розвитку української нації, державності й культури". – Переяслав-Хмельницький : [б. в.]. – 1992. – С. 105–106.
10. Харламов В. О. Розписний список Чернігова 1701 р. / В. О. Харламов. // Словяно-руські старожитності північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 91–92.
11. Юрченко О. В. Переяславська фортеця XVII ст. / О. В. Юрченко // Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ПП Буяницький О. А., 2016. – С. 229–239.

References

1. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo, fond II, sprava 4102, 158 arkushy.
2. Ibid, fond VIII, sprava 233/96, 892 arkushy.
3. ALFEROVA, H. V., KHARLAMOV, V. A. (1982) *Kiev vo vtoroj polovine XVII veka*. Kiev: Naukova dumka.
4. GORDON, P. (2005) *Dnevnik 1677–1678*. Moscow: Nauka.
5. IHNATENKO, I. M. (2012) *Obgruntuvannia virtualnoi 3D rekonstruktsii Verkhnoho zamku v Chernihovi na zlami XVII-XVIII st. Nyzhyn'ska starovyna*. 14 (17), 121–128.
6. LEBEDINTSEV, P. G. (1892) *Raspysnoi spysok g. Kyeva 1700 g. Chteniia v istoricheskoi obshchestve Nestora Letopystsa*. VI, 27–82.
7. NABOK, L. N., YURCHENKO, O. V. (2006) *Tserkovne budivnytstvo Pereiaslava za Hetmanskykh chasiv*. In: *Proceedings of "Kulturno-relihiinyi rozvytok Hetmanshchyny kintsia XVII – pochatku XVIII stolittia" conference*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, pp. 136–141.
8. NABOK, L. N. (2007) *Mistobudivna struktura ta naselennia Pereiaslava z XVII po XX stolittia*. In: V. Kotsur, O. Kolybenko (eds.) *Pereiaslav u vikakh*. Kyiv: TOV "Svit Uspihu".

9. HARLAMOV, V. A. (1992) Raspysnoi spysok Pereyaslava 1701 g. In: *Proceedings of "Pereiaslavska zemlia ta yii mistse u rozvytku ukrainskoi natsii, derzhavnosti y kultury" all-Ukraine conference, Pereyaslav-Khmelnitskyi, 1992*. Pereyaslav-Khmelnitskyi: [s. n.], pp. 105–106.

10 HARLAMOV, V. A. (1995) Rozpysnyi spysok Chernihova 1701 r. In: *Proceedings of "Sloviano-ruski starozhytnosti pivnichnoho Livoberezhzhia"*

historical-archeological seminar, Chernihiv, 1995. Chernihiv: Siverianska dumka, pp. 91–92.

11. YURCHENKO, O.V. (2016) Pereyaslavska fortetsia XVII st. In: O. O. Zarembo (ed.) *Proceedings of "Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy", international conference, Kamianets-Podilskyi, 2016*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., pp. 229–239.

Надійшла до редколегії 28.11.16

H. Filipova, PhD student

Center of monumentology NAS of Ukraine

and the Ukrainian Society for Protection of Monuments of History and Culture, Kyiv, Ukraine,

M. Kolybenko, PhD student

Pereyaslav-Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University,

Pereyaslav-Khmelnitskyi, Ukraine

RECONSTRUCTION OF THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF PEREYASLAV BASED ON THE CITY LIST FROM 1684

This article deals with the prospects of research and reconstruction of historical topography of the late XVII century Pereyaslav, based on the city list dated 1684. It considers the value of the first detected document in the context of the study and introduction into scientific circulation of such sources, as well as its main informative potential. In the main part, the compressed transfer facilities mentioned in the list supplied with a brief description. The article has a practical part, which describes the technical capabilities of the graphic 3D-reconstruction according to data cited in this source, as well as the opportunity to complete them with the help of analogies, based on existing works of researches. This practice may have educational value. In addition, it can call attention of society to monumentological research on the architectural heritage of the Ukrainian early modern cities.

Keywords: Pereyaslav, city list, historical topography, architecture, 3D-reconstruction.

УДК 378.4(430)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.17>

Є. Хан, канд. іст. наук, мол. наук. співроб.,

А. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ УКРАЇНА – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: НА ПРИКЛАДІ СПІВПРАЦІ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Представлені та проаналізовані основні документи й угоди, підписані Україною, що стосуються міжнародного співробітництва, взаємного визнання й участі України у створенні єдиного європейського освітнього простору. А також участь українських університетів у європейських програмах, що забезпечують ефективну реалізацію академічної мобільності студентів і викладачів, поліпшують співпрацю в галузі вищої освіти та поширюють європейські освітні принципи і традиції в українській вищій школі. Наведено приклади міжнародної співпраці України та Європи у сфері освіти й науки, зокрема, участі України у європейських освітніх програмах і проектах, які призначені для забезпечення ефективності міжнародного співробітництва, міжнародного визнання, академічних обмінів і покращення академічної мобільності. Проаналізовано й охарактеризовано процес інтеграції української вищої освіти до загальноєвропейського освітнього простору на прикладі двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угод, які підписала наша держава (Угода про партнерство та співробітництво, Лісабонська конвенція, Болонська декларація) та участі у міжнародних освітніх програмах, зокрема таких як Темпус, Еразмус Мундус, Жан Моне, Еразмус + та ін. Матеріали статті можуть бути використані в дослідженнях міжнародних освітніх і культурних зв'язків і для інформування й популяризації європейських освітніх програм серед академічної спільноти, українських студентів і викладачів. Крім того, у статті наведено конкретні приклади участі України в таких європейських освітніх програмах і проектах.

Ключові слова: Європейський Союз, Болонський процес, вища освіта, європейська інтеграція.

Важливою складовою євроінтеграційних прагнень України була й залишається інтеграція та поглиблення співпраці з Європою у сфері вищої освіти. Наша держава протягом багатьох років важливим стратегічним партнером Для Європи. Із початку здобуття Україною незалежності влада нашої держави постійно декларує прагнення до запровадження європейських принципів в усіх сферах суспільного життя. Не є виключенням і сфера освіти й науки. У 2005 р. Україна підписала Болонську декларацію, тим самим офіційно приєднавшись до Болонського процесу, узявши на себе зобов'язання брати участь у реформуванні системи вищої освіти та запроваджувати європейські освітні стандарти в системі вищої освіти.

Джерельною базою в дослідженні цієї теми є Закони України й урядові документи, накази, постанови та розпорядження Міністерства освіти та науки України, міжнародні угоди та виступи й заяви офіційних державних осіб, а також офіційні представництва та інтернет-сайти європейських освітніх програм.

Проблематику реформи освітньої сфери та участі України в Болонському процесі висвітлено зокрема у працях В. Кременя, М. Степка, Я. Балюбаши, Ю. Суха-

рнікова, О. Литвина, у яких проаналізовано стан та основні проблеми української освітньої сфери протягом 1990–2000-х рр., а також спроби реформування. У працях М. Згуровського, В. Андрущенка, В. Вікторова, М. Данилишина, Г. Калінічевої досліджувався процес становлення й реформування сучасної європейської системи вищої освіти, Болонський процес та участь України у формуванні єдиного європейського освітнього простору, зокрема питання академічної мобільності й міжнародної співпраці у сфері вищої освіти.

Методологічною основою дослідження є принципи узагальнення, аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

Мета статті полягає в аналізі основних угод, наукових проектів та освітніх програм, які сприяють співпраці України та Європи у сфері освіти й науки, забезпечують взаємне визнання, покращують міжнародну співпрацю й академічну мобільність, сприяють євроінтеграційним прагненням нашої держави.

Європейський Союз та Україна почали будувати свої відносини одразу після того як Україна здобула незалежність у 1991 р. Нині Україна є пріоритетним партнером Європейського союзу в межах Європейської політики сусідства (ЄПС) і Східного партнерства. Упер-

© Хан Є., Слюсаренко А., 2016

ше ЄС та Україна встановили договірні відносини 1994 р. шляхом підписання Угод про партнерство та співробітництво (УПС), яка набрала чинності 1998 р. [1]. На основі цієї Угоди в лютому 2005 р. було схвалено План дій ЄС – Україна, який визначав програму політичних та економічних реформ і пріоритети на найближчу та середню перспективу. Україна, як молода незалежна держава, була зацікавлена в міжнародній співпраці та міжнародному визнанні. Саме тому співпраця у сфері освіти й науки була дуже важливою та пріоритетною.

Сучасна європейська система вищої освіти сформувалась протягом 1990–2000-х рр. Вона пройшла тривалий шлях змін і реформ. Європейський Союз визнає, що освіта та професійне навчання є життєво важливими для розвитку сучасного суспільства й економіки. Стратегія розвитку Європейського Союзу наголошує на необхідності налагодження співпраці між усіма країнами в цьому напрямі, а також обміну знаннями між ними. Освіта є пріоритетним напрямом для урядів усіх країн-членів ЄС, утім, системи освіти в цих країнах відрізняються. На європейському рівні освіта не регулюється "єдиною європейською політикою": відповідальність за зміст та організацію навчального процесу несуть самі країни-члени ЄС, а Європейська Комісія відіграє лише допоміжну роль: надання освіти загальноєвропейського масштабу, сприяння підвищенню якості освіти і розвитку системи безперервного навчання.

У 1997 р. під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО було розроблено й ухвалено Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій [3], що належить до вищої освіти Європи. Цю конвенцію підписали 43 країни (у тому числі й Україна) [4], більшість із яких сформулювали згодом принципи Болонської декларації. Лісабонська конвенція декларує наявність і цінність різноманітних освітніх систем і ставить за мету створення умов, за яких більша кількість людей, скориставшись усіма цінностями і здобутками національних систем освіти й науки, може бути мобільною на європейському ринку праці.

25 травня 1998 р. міністри освіти Франції, Італії, Великої Британії й Німеччини підписали Сорбонську декларацію "Про гармонізацію європейської системи вищої освіти" [5], завдання якої – створення відкритого європейського простору вищої освіти, який має стати більш конкурентоспроможним на світовому ринку освітніх послуг. Основна ідея цих документів – двоступенева структура вищої освіти, використання системи накопичення та трансферу кредитів (ECTS), міжнародне визнання бакалавра фахівцем із вищою освітою, що надає особі кваліфікацію і право продовжувати навчання за програмами магістра.

19 червня 1999 р. міністри освіти 29 європейських країн підписали Болонську декларацію [6], яка започаткувала "Болонський процес", який на тепер охопив майже всю Європу. Стратегічною метою Болонського процесу є створення європейського простору вищої освіти, конкурентоспроможного та привабливого як для самих європейців, так і для студентів з усіх куточків світу. Європейський простір вищої освіти має забезпечити широкий доступ до якісної вищої освіти, яка базується на принципах демократії й незалежності університетів, їхньої наукової й дослідницької самостійності, активізувати академічну мобільність студентів і науково-педагогічних кадрів, підготувати молодь до активного життя в демократичному суспільстві, закласти підвалини для професійної кар'єри й особистого розвитку. Україна підписала Болонську декларацію у травні 2005 р. у м. Берген, тим самим приєднавшись до Болонського процесу та взявши на себе зобов'язання до-

тримуватися його основних принципів і брати участь у побудові єдиного європейського простору вищої освіти.

Також наша держава бере активну участь у найрізноманітніших європейських програмах щодо ефективного співробітництва у сфері освіти та науки. Доцільно буде охарактеризувати основні з них.

Програма Темпус (Tempus-Trans-European Mobility Programme for University Studies) сприяє налагодженню та зміцненню співпраці у сфері вищої освіти між країнами-членами ЄС і країнами-партнерами. Програма Темпус (Транс'європейська програма мобільності для навчання в університетах) – освітня програма, яка підтримує модернізацію системи вищої освіти і створює простір для співпраці в країнах-партнерах ЄС. Програма Темпус, заснована 1990 р. для максимально збалансованої співпраці і вдосконалення систем вищої освіти в країнах-партнерах ЄС, охоплює нині 27 країн на Заході Балканах, у Східній Європі, Центральній Азії, Північній Африці і на Близькому Сході. Програма Темпус фінансує співпрацю між ВНЗ у таких сферах, як розробка навчальних програм, управління університетами, взаємодія науковців і громадянського суспільства, партнерство освіти і бізнесу, а також структурні реформи в системі вищої освіти. Програма Темпус є найтривалішою, її реалізація почалася в 1990 р. і відбувалася поетапно: Темпус I – 1990–1994; Темпус II – 1994–1998; Темпус II bis – 1998–2000; Темпус III – 2000–2006. Із 2007 р. функціонував новий етап програми. До 2009 р. програма Темпус координувалася Директоратами Європейської Комісії з питань освіти й культури, розширення зовнішньої допомоги. Починаючи з другого конкурсу четвертого етапу програми Темпус, цю функцію здійснює Виконавче агентство з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури, яке має мандат від Європейської Комісії на управління та координацію проектів програми [7].

Україна приєдналася до програми Темпус у 1993 р. На той час програма націлювалася на вдосконалення управління вищими навчальними закладами, розробку навчальних програм і підвищення кваліфікації викладачів, особливо таких дисциплін, як економіка, сучасні європейські мови, суспільні науки, європейські студії і право. На третьому етапі програми Темпус (2000–2006) відбувся перехід до нових пріоритетів і нової предметної сфери. Участь України у програмі Темпус III припала на період її приєднання до Болонського процесу та входження до Європейського простору вищої освіти, що відповідно позначалося на цілеспрямованості проектів. До пріоритетних напрямів, крім економіки й бізнес-менеджменту, було включено сільське господарство, інформаційно-комунікаційні технології та екологію.

Починаючи з 2000 р., до проектів Темпус, крім університетів і вищих навчальних закладів, долучаються інші партнери – підприємства, неурядові організації, органи влади. Так, учасниками проектів Темпус в Україні стали Секретаріат Кабінету Міністрів України, міністерства освіти і науки, охорони довкілля, аграрної політики, обласні державні адміністрації та міські ради, спілки промисловців, аграрні підприємства, порти, слухачки об'єднання й науково-дослідні інституції. Пріоритети й напрями реалізації програми Темпус IV в Україні пов'язані, насамперед, із розвитком Болонського процесу. Серед пріоритетів Спільних проектів третього конкурсу рекомендувалися такі: модернізація навчальних програм або запровадження нових, з огляду на введення триступеневої системи, відповідно до Європейської системи накопичення та трансферу кредитів (ECTS) і визнання дипломів за напрямками: педагогіка, технології і машинобудування, інформаційні технології, право,

сільське господарство, дрвкільля, туризм і послуги, міське та регіональне планування; реформа системи врядування у вищих навчальних закладах: застосування механізмів забезпечення якості; вища освіта й суспільство, а саме – розвиток партнерства вищих навчальних закладів із бізнесом, підприємництвом; тренінги для державних службовців; "трикутник знань" (освітні інновації-дослідження); рамка кваліфікацій. У межах програми Темпус із 1993 р. було профінансовано 347 проектів за участю України, у тому числі 101 спільний проект, 31 проект структурних заходів, надано 214 грантів індивідуальної мобільності. За період 2000–2009 рр. Україна отримала 46 млн євро з бюджету програми. Проекти Темпус запроваджуються майже в усіх областях України, понад 120 вищих навчальних закладів долучилися до реалізації проектів.

У межах програми Темпус IV запроваджуються 23 проекти: 5 – національних, 18 – багатонаціональних, із яких 20 – спільні і 3 – структурні заходи. Проекти спрямовані на розроблення й запровадження навчальних програм у галузях суспільної роботи, інтелектуальної власності, космічних технологій, екологічного менеджменту відповідно до вимог Болонського процесу; на розвиток освіти у сфері туризму, соціального партнерства, управління земельними ресурсами, екології; на створення освітніх центрів сучасних технологій; розвиток педагогічної мережі, співпраці університетів і бізнесу; підвищення якості управління університетами тощо. Також у березні 2009 р. в Україні відкрився Національний Темпус-офіс, покликаний сприяти Європейській Комісії, вищим навчальним закладам і національним органам влади в реалізації програми Темпус та інших програм, які фінансуються з бюджету ЄС і спрямовані на модернізацію й реформування вищої освіти в Україні. Національний Темпус-офіс в Україні координує взаємодію між Представництвом Європейського Союзу в Україні, Міністерством освіти й науки України, Європейським виконавчим агентством із питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури, відповідальним за впровадження програми Темпус, Генеральним Директоратом Європейської Комісії з питань освіти й культури, вищими навчальними закладами, іншими зацікавленими сторонами, що залучені до реформування сфери вищої освіти в Україні, пропагування та реалізації принципів Болонського процесу, поширення інноваційних підходів в організації навчального процесу в системі вищої освіти. Національний Темпус-офіс в Україні, поряд з іншими заходами, проводить інформаційні дні європейських освітніх програм, консулює вищі навчальні заклади щодо написання й подання проектних заявок, проводить моніторинг і надає консультації в межах діючих проектів, координує та підтримує діяльність Національної команди експертів реформування вищої освіти. Національну команду експертів реформування вищої освіти створено у 2009 р. за рекомендаціями Міністерства освіти і науки України з метою забезпечення експертної підтримки й інформування вищих навчальних закладів щодо запровадження положень Болонського процесу [8, с. 12–15].

Програма ЄС Темпус і проекти в межах програми TACIS (Taxis Programme, аббревіатура від англ. Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States) – програма ЄС на допомогу новим незалежним державам Східної Європи й Центральної Азії (колишні республіки Радянського Союзу, крім країн Балтії) у перехідний період [9] були ключовими елементами у процесі співробітництва у сфері освіти та навчання. Із 1998 до 2004 р. у межах програми Темпус витрачено 22, 5 млн євро й реалізовано 43 проекти співробітництва

ва (TEMPUSII, TEMPUSIII). Осередком освітніх і наукових процесів у контексті євроінтеграції був Науково-технічний центр в Україні – міжурядова неприбуткова організація, діяльність якої спрямована на запобігання розповсюдження ядерної зброї. Центр координує зусилля багатьох країн, міжнародних організацій і приватного сектору задля надання можливостей ученим з України, Азербайджану, Грузії й Узбекистану спрямовувати свої таланти та здібності на мирні наукові розробки [10, с. 32].

Програма Еразмус Мундус започаткована Європейським Союзом у 2004 р. для країн, які не входять до ЄС. Студенти старших курсів і науковці з різних країн, у тому числі й з України. Мають змогу отримувати стипендії від ЄС для продовження навчання або проведення наукових досліджень у країнах ЄС.

Із початку реалізації програми у 2004 р. до 2009 р., стипендії програми Еразмус Мундус отримали 130 українських студентів та 27 викладачів. Ці студенти отримали стипендії в розмірі 21 000 євро за один академічний рік. Викладачі, які стали учасниками Програми, отримали стипендії в розмірі 13 000 євро. У 2009 р. для України проектом передбачалося виділити 98 грантів мобільності для студентів, аспірантів, докторантів, викладачів з українських ВНЗ. У 2010 р. за проектом передбачалося ще 100 грантів на академічну мобільність. Українськими учасниками консорціуму були: Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця, Дніпропетровський національний університет, Харківська національна академія міського господарства, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. У 2011 р. у межах компоненту "Партнерство Еразмус Мундус" переможцями конкурсу стали чотири проекти. У межах першого проекту до партнерства приєдналося 6 українських університетів. У рамках другого партнерства ще 4 українські ВНЗ. У межах третього партнерства учасниками проекту стали сім провідних українських ВНЗ. А в межах четвертого партнерства учасниками проекту стали ще чотири українські ВНЗ. Детальнішу інформацію про участь українських університетів у вищезгаданих проектах можна знайти на офіційних інтернет-сайтах кожного з ВНЗ. У межах конкурсу 2012 р. Програми Еразмус Мундус за компонентом "Партнерство" переможцями стали дев'ять консорціумів за участю 17 українських ВНЗ. Із 2012 до 2016 рр. учасниками програми академічної мобільності із загальним обсягом фінансування 35 104 475 євро повинні були стати студенти, викладачі й адміністративний персонал університетів Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України. Вони мали змогу навчатися та працювати в університетах Великої Британії, Ірландії, Іспанії, Португалії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини, Франції, Швеції [7].

Програма Жана Моне – це одна з освітніх програм Європейського Союзу, мета якої полягає у підвищенні рівня знань та поінформованості суспільства в ЄС і за його межами про європейську інтеграцію через заохочення викладацької й дослідницької діяльності з цього питання, зокрема у сфері стосунків ЄС з іншими країнами та міжкультурного діалогу. Починаючи з 2007 р., програму Жана Моне інтегровано в більш загальну Програму навчання впродовж життя (Lifelong Learning Programme) нарівні з такими освітніми програмами, як Еразмус Мундус. У межах програми Жана Моне Європейська Комісія виділяє кошти університетам на запо-

чаткування викладання дисциплін, пов'язаних із тематикою європейської інтеграції й розвитку наукової діяльності у зазначеній сфері. Дисципліни загалом стосуються розбудови європейської спільноти, європейського права, європейської економіки, політики, історії європейської інтеграції [7].

Уперше українські університети й експерти взяли участь у програмі Жана Моне в 2001 р. Вони розробили чотири модулі програми Жана Моне, два з яких "Основи європейського права" (2001), "Результати і перспективи європейської та науково-технологічної інтеграції" (2002) – викладаються в Донецькому національному університеті; один – "Розширення ЄС та Європейська політика сусідства" (2005) – в Ужгородському національному університеті і один – "Європейська економічна інтеграція" (2006) – у Донецькому державному університеті управління. Ще один модуль – "Європейська соціальна політика та моделі соціального партнерства" – розробляється з 2009 р. Також реалізовано два проекти за напрямом "Підтримка інформаційної та дослідницької діяльності": один – "Українська та Європейська синергія: Прозорість і розбудова спроможності у сфері студій Європейської інтеграції в Україні" (2008) – за участі Всеукраїнської громадської організації "Українська асоціація європейських студій", другий – "Архітектура залучення Європейської безпеки: Інтеграція, співпраця чи конфронтація" (2008) – Донецьким державним університетом управління [8, с. 20].

Покращенню академічної мобільності та співпраці між українськими і європейськими ВНЗ забезпечує програма Європейського Союзу Еразмус +, яка розрахована на період з 2014 до 2020 р. Офіційна назва цієї програми і України – "Національний Еразмус+ Офіс в Україні" (НЕО). У тісній співпраці з Представництвом ЄС в Україні ця програма забезпечує допомогу та підтримку Виконавчому агентству з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури щодо запровадження в Україні Програми Темпус, Еразмус+ у сфері вищої освіти. НЕО досліджує розвиток вищої освіти в Україні [11].

На тепер наша держава бере участь у Програмі Еразмус+ як партнер ("Partner country"). Такий формат співпраці знайомий українським учасникам, які брали участь у попередньому циклі (2007–2013) програм ЄС, таких як "Темпус", "Еразмус Мундус" і "Молодь в дії". Для країн партнерів ЄС автоматично поширюється доступ до ряду компонентів програми Еразмус+ у сферах освіти й молодіжної політики. Зокрема, доступними для України в освітній сфері є такі напрями: магістратура, перед і післядипломне стажування/навчання (Joint MastersDegrees); стажування для підвищення практичних навичок (Credit Mobility); реалізація потенціалу й обмін досвідом у межах відповідних проектів зі співробітництва (Capacity building/ cooperation projects); участь викладацького складу й академічних кіл у дослідницьких проектах, що раніше охоплювалися окремими компонентами програми "Жан Моне" (Jean Monnet Activities); участь в ініціативі "Альянс знань", що спрямована на розвиток стратегічного партнерства й розбудову секторальної співпраці за специфічними освітніми напрямами і є предметом окремих домовленостей (Knowledge Alliance, Strategic Partnerships and Sector Skills' Alliances). У сфері молодіжної політики взаємодія зосереджена на молодіжних обмінах (Youthexchanges), участі у заходах мережі європейської волонтерської служби (European Voluntary Service), навчанні працівників з роботи з молоддю (Training of youth workers), реалізації

проектів за участю молодіжних організацій (capacity building projects for youth organizations).

Інший спосіб участі України у Програмі Еразмус+ передбачає статус повноправного учасника програми ("Programme country"). Регламентом ЄС (статтею 24 Регламенту Ради ЄС щодо запровадження програми "Еразмус+") передбачена можливість надання країнам-учасницям "Східного партнерства", у тому числі Україні, статусу повноцінного учасника ("Programme country"); аналогічний статус наразі мають усі країни-члени Євросоюзу. Цей статус надає можливість країні, що не є членом ЄС, залучатися до участі в різноманітних заходах програми й отримувати конкретні переваги від членства в ній і взаємодії з іншими учасниками програми з держав-членів ЄС. Разом із тим повноцінна участь держави передбачає виконання ряду вимог, що доцільно врахувати в разі намірів України приєднатися до цього формату співпраці. Конкретні переваги у разі оформлення участі Україною статусу "Programme country" полягають у доступі учасників до участі в навчальних візитах і проектах із загальної шкільної та професійно-технічної освіти, у галузі спорту та фізичного виховання. Повноцінна участь також уможливорює отримання підтримки на реалізацію реформ у сфері освіти та навчання, грантів і стипендій для студентів і викладацького складу для навчання в іноземних ВНЗ, залучення до нових проектів специфічного секторального спрямування в межах європейської ініціативи "Альянс знань". Українські учасники матимуть змогу бути не лише партнерами проекту, але й виконувати функції координатора проектів, що ініціюватимуться замовниками. Повноцінна участь України у програмі "Еразмус+" буде виправданою лише в разі усвідомлення усіма зацікавленими учасниками переваг для досягнення кінцевих результатів від її впровадження, успішного використання досвіду європейських партнерів і раціонального використання людського потенціалу та фінансових ресурсів програми.

Загальний бюджет програми "Еразмус +" на період до 2020 р. складає 14,7 млрд євро; для країн-учасниць ініціативи ЄС "Східне партнерство" бюджет програми складатиме 1, 75 млрд євро, який виділятиметься в межах Європейського інструменту сусідства (European Neighborhood instrument).

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України одночасно з Європейським парламентом ратифікували угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. У Главі 23 цієї угоди йдеться про співпрацю між Україною та ЄС у сфері освіти, зокрема сторони зобов'язувалися активізувати співробітництво у сфері вищої освіти, а саме: реформувати та модернізувати систему вищої освіти України; сприяти зближенню у сфері освіти в межах Болонського процесу; підвищувати якість вищої освіти; поглиблювати співробітництво між вищими навчальними закладами України та ЄС; розширювати можливості вищих навчальних закладів; активізувати мобільність студентів і викладачів [12].

Таким чином, унаслідок проведеного дослідження було вивчено, проаналізовано й охарактеризовано процес інтеграції української вищої освіти до загальноєвропейського освітнього простору, на прикладі двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угод. Протягом багатьох років Україна бере активну участь у міжнародній співпраці у сфері освіти й науки. Наша держава підписала ряд міжнародних угод і домовленостей, які стосуються співпраці, взаємного визнання й інтеграції у сфері освіти та науки. Серед них можна назвати такі ключові документи як: Угода про партнерство та спів-

робітництво (УПС), 1994 р., Лісабонська конвенція, (1997) Болонська декларація (2005, а також Україна бере участь у різноманітних наукових та освітніх програмах і проектах Європейського Союзу, зокрема таких як: Темпус, Еразмус Мундус, Жан Моне, Еразмус+ та ін. Саме тому, очевидним є той факт, що наша держава цілеспрямовано та послідовно запроваджує європейські освітні стандарти в системі вищої освіти, неухильно виконує обов'язки, узяті на себе перед європейською спільнотою й бере участь у різноманітних проектах, програмах та ініціативах Європейського Союзу. Однак, не варто забувати, що в системі освіти України, загалом, і в системі вищої освіти зокрема, є ряд невирішених проблем і недоліків, що, у першу чергу пов'язані з низьким рівнем фінансування освіти й науки, особливо за останні роки та в період фінансової й економічної кризи. Україна незмінно та послідовно декларує свої євроінтеграційні прагнення і сфера освіти та науки має стати важливою складовою євроінтеграції. Саме тому участь України в різноманітних міжнародних, у першу чергу європейських освітніх програмах, наукових проектах має важливе та пріоритетне значення.

Список використаних джерел

1. Угода про партнерство та співробітництво. 16 червня 1994 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Представництва України при Європейському Союзі та європейському співтоваристві з атомної енергії. – Режим доступу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/page/open/id/2906>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] // Верховна рада України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
3. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні. Лісабон, 11 квітня 1997 року [Електронний ресурс] // Верховна рада України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_308. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
4. Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні: Закон України від 03.12.1999 № 1273-XIV [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/1273-14>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
5. Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти чотирьох міністрів, що представляли Францію, Німеччину, Італію, Велику Британію. Париж, Сорбона, 25 травня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lpehea.in.ua/sites/default/files/documents/2016/05/23/sorbonska_deklaraciya_1998.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
6. Спільна декларація міністрів освіти Європи "Європейський простір у сфері вищої освіти". Болонья, 19 червня 1999 року. [Електронний ресурс] // Верховна рада України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_525. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

7. Національний Темпус / Еразмус +: Офіс в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tempus.org.ua>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

8. Європейський Союз – Україна: співробітництво у сфері вищої освіти. – К.: Представництво Європейського Союзу в Україні, 2010.

9. Програма ТАСІС та її результати в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eufunds.in.ua/istoriya-tehnichnoji-dopomohy/prohrama-tasis-ta-jiji-rezultaty-v-ukrajini>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

10. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб.; за ред. В. Г. Кременя. – К.: Освіта, 2004.

11. Проект Європейського Союзу "Національний Еразмус+. Офіс в Україні" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://erasmusplus.org.ua>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

12. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

References

1. *Ugoda pro partnerstvo ta spivrobitnyctvo*. 16 June 1994. [Online] Available from: <http://ukraineu.mfa.gov.ua/page/open/id/2906>. [Accessed: 19.10.2016].
2. *Ugoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnii storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavam-chlenamy, z inshoi storony*. [Online] Available from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page. [Accessed: 19 October 2016].
3. *Konventsiia pro vyznannia kvalifikatsii z vyshchoi osvity v Yevropeiskomu regionii*. Lisabon, 11 April 1997. [Online] Available from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_308. [Accessed: 19 October 2016].
4. *Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro vyznannia kvalifikatsii z vyshchoi osvity v Yevropeiskomu regionii*: Zakon Ukrainy, № 1273-XIV [1999]. [Online] Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/1273-14>. [Accessed: 19 October 2016].
5. *Spilna deklaratsiia pro harmonizatsiiu arkhitektury yevropeiskoi systemy vyshchoi osvity chotyrokh ministriv, shcho predstavlialy Frantsiiu, Nimechynu, Italiu, Velyku Brytaniyu*. Paris, Sorbona, 25 May 1998. [Online] Available from: http://lpehea.in.ua/sites/default/files/documents/2016/05/23/sorbonska_deklaraciya_1998.pdf. [Accessed: 19 October 2016].
6. *Spilna deklaratsiia ministriv osvity Yevropy "Yevropeiskyi prostir u sferi vyshchoi osvity"*. Bolonia, 19 June 1999 [Online] Available from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_525. [Accessed: 19 October 2016].
7. *Natsionalnyi Tempus / Erasmus +: Ofis v Ukraini*. [Online] Available from: <https://www.tempus.org.ua/uk/tempus.html>. [Accessed: 19 October 2016].
8. *Yevropeiskyi Soiuz – Ukrainina: spivrobitnytstvo u sferi vyshchoi osvity*. (2010). Kyiv: Predstavnytstvo Yevropeiskoho Soiuzu v Ukraini.
9. *Prohrama TASIS ta yii rezultaty v Ukraini*. [Online] Available from: <http://www.eufunds.in.ua/istoriya-tehnichnoji-dopomohy/prohrama-tasis-ta-jiji-rezultaty-v-ukrajini>. [Accessed: 19 October 2016].
10. KREMEN, V. H. (ed.) (2004) *Vyshcha osvita Ukrainy i Bolonskyi protses*: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Osita.
11. *Proekt Yevropeiskoho Soiuzu "Natsionalnyi Erasmus+. Ofis v Ukraini"*. [Online] Available from: <http://erasmusplus.org.ua>. [Accessed: 19 October 2016].
12. *Pro vyshchu osvitu*: Zakon Ukrainy, № 1556-VII [2014]. [Online] Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. [Accessed: 19 October 2016].

Надійшла до редколегії 21.11.16

E. Khan, PhD in History, Junior Research Fellow,
A. Sliusarenko, Dr. habil.(History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION: AN EXAMPLE OF COOPERATION IN HIGHER EDUCATION

The paper analyses the key documents and agreements signed by Ukraine concerning international cooperation, mutual recognition and participation of Ukraine in the creation of a single European educational space. In addition, we examined the part of Ukrainian universities in European programs to ensure the effective implementation of academic mobility of students and teachers, improve cooperation in higher education and disseminate European educational principles and traditions in Ukrainian high school. We listed and analysed several examples of international cooperation between Ukraine and Europe in the field of education and science, including Ukraine's participation in European educational programs and projects intended to ensure the effectiveness of international cooperation, international recognition, academic exchanges and enhance academic mobility. It was also important to characterize the integration of Ukrainian higher education into the European educational space, the example of bilateral and multilateral agreements signed our country (Agreement on partnership and cooperation, the Lisbon Convention, Bologna Declaration) and participation in international educational programs, including such as Tempus, Erasmus Mundus and Jean Monnet, Erasmus +, and others. Results of our research can be used while examining international educational and cultural relations and to promote European educational programs among Ukrainian students, teachers and academics. In addition, the article gives particular examples of Ukraine's participation in European educational programs and projects.

Keywords: The European Union, Bologna process, higher education and European integration.

УДК 902.2:903'1

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.18>

П. Шидловський, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПАМ'ЯТКИ ПЕРВІСНОСТІ: СУСПІЛЬНА КОРИСТЬ ЧИ ГАЛЬМО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ?

Аналізується сучасний стан охорони археологічних пам'яток доби первісності в Україні й аргументується необхідність їхнього збереження як культурної спадщини всього людства. Використовуючи міжнародні засади охорони нерухомої спадщини, розглядаються загальнолюдський, національний виміри та вимір економічної ефективності пам'яток археології в сучасному суспільстві. Первісні пам'ятки найразливіші від техногенного впливу з огляду на стан збереженості та нехтування з боку адміністративних структур. Натомість, первісна археологія викликає живе зацікавлення з боку міжнародної громадськості: вона несе інформацію про зародження й розвиток культури, появу трудової діяльності, формування специфіки людської поведінки, пояснює витоки цивілізаційної історії та демонструє адаптивні можливості людського виду взагалі. Взаємодія науки та суспільства може реалізуватися на базі об'єктів археологічної спадщини, які можуть стати не тільки предметом вивчення наук про культурне і природне різноманіття, але й засобом комунікації, навчання, дозвілля, збагачення власного культурного досвіду. Виходом із ситуації незадовільного забезпечення охорони пам'яток вбачається у збільшенні презентації наукових досліджень для громадськості та у створенні механізму актуалізації культурної спадщини на державному рівні, основним компонентом якого має стати обов'язкова наукова експертиза територій з урахуванням потенційної суспільної користі від конкретної археологічної пам'ятки.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятки, первісна археологія, пам'яткоохоронне законодавство, наукова експертиза.

В умовах кризових явищ в економіці й політиці сучасної України, питання збереження найдавнішої спадщини людства опинилось поза увагою як державних інституцій, так і науки, яка перебуває у стані постійної стагнації. Під гаслами "спрощення системи приватизації землі" і "створення сприятливого інвестиційного клімату" відбувається навмисне здешевлення вартості землі й будівництва за рахунок ігнорування пам'яткоохоронного й екологічного законодавств і значного звуження функцій пам'яткоохоронних структур. Чергові "хвилі приватизації", бурхливий розвиток будівництва та прогресуючий техногенний тиск на ландшафт ставлять пам'ятки археології вкрай несприятливу позицію, у супереч міжнародним зобов'язанням країни та власним законодавчим актам. Незважаючи на досить тривалі зміни законодавства, приєднання до європейських і світових хартій з охорони природного та культурного середовища, раз у раз постає питання про доцільність збереження об'єктів, які, на перший погляд не мають жодної цінності з погляду так званого "побутового мислення". Таке враження, що величезна кількість заходів, починаючи від світового законодавчого процесу, різноманітних організаційних форм і юридичних норм, закінчуючи спеціалізованими виданнями й конференціями – усе це відбувається лише в силу традиції, що склалась, коли початкова причина в необхідності збереження пам'яток давно вже забута, а мотивація пам'яткоохоронного процесу пояснюється тим, що "так роблять цивілізовані країни", чи "необхідністю узгодження вітчизняного законодавства з європейськими нормами" – немов би це неприємна але необхідна складова для узгодження вітчизняної практики з європейськими устремліннями. Логічним наслідком такого нерозуміння є декларативність вітчизняного законодавства і повна його невідповідність життєвим реаліям [5, с. 123–124]. Таке "забуття" в кінцевому результаті ставить питання забезпечення культури, науки та освіти на одну з найнижчих за рейтингом галузей з "залишковим" принципом фінансування. З цієї причини необхідно постійно нагадувати суспільству і безпосередньо представникам організацій, покликаних забезпечити охорону об'єктів культурної спадщини, навіщо й чому це необхідно робити, а тим самим переформатувати і свої відносини як із бізнесом, так і з державною владою.

В особливо критичному стані опиняються пам'ятки кам'яного віку в зв'язку з специфікою умов виявлення,

фіксації та державної реєстрації останніх. Ці об'єкти зазнали перетворень і зрушень унаслідок ландшафтних змін, пошкодження прийдешніми поколіннями мешканців та індустріальними процесами [9, с. 567–570; 10, с. 545–546; 11, с. 587–590].

У багатьох випадках пам'ятки доби каменю знаходяться на значній глибині, що не дозволяє встановити точні межі об'єктів. Специфіка культурного шару проявляється в тому, що він часто представлений виключно кам'яними виробами та в рідкісних випадках – органічними рештками. Тому планомірний пошук і детальна фіксація цих об'єктів є доволі проблематичними, навіть при виявленні зовнішніх ознак присутності пам'ятки – підйомного матеріалу. Наявність решток життєдіяльності первісних людей може визначити виключно спеціаліст, що має відповідний рівень кваліфікації й досвід. При встановленні меж охоронюваних археологічних територій і при проведенні рятівних експедицій, пам'яткам кам'яного віку надається найменша увага, із причини відсутності чітких меж об'єктів, їхнього розташування нижче так званого "материка", малої інформативності з погляду археологів-непервісників кам'яних артефактів чи фауністичних решток.

Такі особливості пам'яток кам'яної доби спричинили їхнє випадіння із процесу реєстрації, відсутність, у більшості випадків, у регіональних і державних списках об'єктів культурної спадщини та на археологічних картах регіонів. За умов не обов'язковості наукової експертизи при проведенні будівельних та інших робіт, пам'ятки найдавніших епох стають найуразливішими від будь-яких змін ландшафту. Оскільки вони перебувають у "не проявленому" стані, значна частина цих об'єктів виявлена саме під час будівельних, шляхових, меліоративних та інших робіт – тобто вже зазнали руйнівних дій. Серед цих пам'яток варто зазначити об'єкти, що становлять особливу цінність для вітчизняної та світової науки: одна з найдавніших стратифікованих пам'яток Європи – багатошарова стоянка Королеве у Закарпатті (кар'єр), стоянка мисливців на мамонтів Межиріч на Черкащині (господарське будівництво), стоянка граветської культури Збитенка на Рівненщині (кар'єр) та ін. Не виключенням є і нововиявлені палеолітичні об'єкти. Так, під час розвідкових робіт у Середньому Подніпров'ї в 2016 р., рештки палеолітичної фауни та знаряддя праці виявлено у пунктах Кулябівка поблизу Яготина на Київщині (будівництво колодязя), Безпальче Дравівсь-

кого р-ну (прокладка дороги), пос. Сахнівське Корсунь-Шевченківського р-ну (господарська діяльність) і Вел. Яблунівка Смілянського р-ну (кар'єр) на Черкащині (див. Лизун О. М., у цій збірці). Ще перед проведенням необхідних дій із фіксації та постановки на державний облік, ці пам'ятки вже опинились у сфері активної господарської діяльності, припинення якої вимагає значних зусиль із боку пам'яткоохоронців із метою доведення до суспільства та до конкретних організацій необхідності збереження, консервації або рятівних досліджень.

Відповідь на питання про важливість збереження надбань первісної доби може включати три складових: 1. загальнолюдську – антропологічний вимір; 2. державницьку або національний вимір і 3. вимір ефективності та відповідності сучасним економічним умовам.

1. Розуміння культурної спадщини як сукупності матеріальних і нематеріальних витворів людини, що є універсальною цінністю з погляду історії, естетики, етнології чи антропології – характерне для більшості міжнародних документів, які регулюють питання охорони культурної спадщини. Людина постулює своє буття в першу чергу через колективну пам'ять. Як для первісного світогляду структурування всесвіту відбувалось через обхід тотемних святинь – людина олюднювала, антропоморфізувала простір через специфічні "мітки" – місця, прив'язані до історії життя групи, так і в сучасному світі, кожен індивідуум визначає своє місце в суспільстві, належність до певної цивілізації, конфесії, етнічної чи соціальної групи через структурування навколишнього оточення за допомогою певних "сакральних" точок. Така символічна поведінка багато в чому вирізняє людину з-поміж інших представників біосфери Землі. Для людства загалом, такими "мітками" виступають історичні об'єкти: ашельські рубила – наскельний живопис – піраміди – Стоунхендж – Колізей тощо. Саме ці "мітки" є точками відліку для структурування історії, без якого втрачається весь сенс людського буття. Історія просто необхідна людині задля ствердження себе в часі і просторі: "ми були (пережили) – значить маємо і далі бути"; намагання відшукати закономірності власного розвитку для того, щоб надати векторність, спрямованість (яка, можливо, взагалі відсутня) своєму існуванню; при зустрічі з невідомим явищем (напр. катастрофою) завжди є можливість апелювання до колективного досвіду попередніх епох.

Хоч археологія і має справу переважно з масовим матеріалом, більшість якого виготовлена за стандартами, характерними для кожної епохи чи культури, все-ж таки, у будь-якому черепку ми маємо справу як з намаганням відтворити певний "ідеальний тип", так і індивідуальні особливості привнесені конкретним майстром. Втрачений черепок – втрачена можливість пізнання колективного / індивідуального в людській практиці. Археологічна спадщина – має особливий статус через крихкість і не відновлюваність носіїв інформації з одного боку, і через відсутність достатньої прогнозованості результатів з іншого боку: кожне археологічне дослідження – це зустріч із невідомим, яке може значним чином вплинути на наше розуміння багатоманітності людської поведінки в її антропологічній єдності.

Знищення ж історичної пам'яті безумовно призведе до втрати культурної (людської, мотивованої) поведінки і вивільненню зграйних інстинктів, що неодноразово підтверджується історичними прикладами. Будь-який завойовник починає свою діяльність на окупованих територіях зі знищення історичних чи культових пам'яток як матеріалізованих свідчень суспільної пам'яті підкореного етносу. Таким чином, культура, як суто людська форма діяльності, на 99 % складається з до-

свіду попередніх поколінь (1 % залишаємо на творчість, яка ніколи не виникає на порожньому місці, а завжди оперує попередніми досягненнями). Втрата навіть незначної частини культурного надбання призводить урешті-решт до звуження варіативних можливостей людської поведінки та творчих можливостей. "Одноставно визнано, що знання витоків та розвитку людських суспільств має істотне значення для усього людства, дозволяючи йому усвідомлювати своє культурне та соціальне коріння." [4, с. 86].

Пам'ятки, що належать до найдавніших етапів розвитку людини і суспільства мають важливе значення й безумовно підлягають найсуворішим вимогам охорони. По-перше, тому, що ці археологічні об'єкти належать до загальної спадщини людства й несуть у собі інформацію про розвиток нашого біологічного виду та його культури загалом. По-друге, за відсутності писемних джерел, археологічні дані є єдиними прямими свідченнями існування первісних суспільств. За руйнації пам'ятки або її частини, інформація, що могла б вилучитися з "археологічного літопису", практично втрачається назавжди. По-третє, дослідження, що проводяться на пам'ятках кам'яної доби не обмежуються виключно археологічними методами, а залучають широке коло взаємопов'язаних палеоекологічних субдисциплін, що мають на меті розкрити характер взаємодії природи та суспільства в значні за тривалістю проміжки часу. Виявлення закономірностей взаємодії довкілля й людини особливо актуальне на тлі помітних кліматичних змін, що відбуваються на Земній кулі просто зараз.

Найдавніші пам'ятки не несуть у собі даних, що безпосередньо стосуються формуванню сучасних етнічних груп чи держав, тож існує значний ризик нехтування цими об'єктами з боку адміністративних структур і державної політики загалом. Відношення до пам'яток первісності, які позбавлені етнічного чи національного навантаження, є "лакмусовим папірцем", тестом на цивілізованість, яка виражається в толерантності та повазі до "інших" культур. Безвідповідальне ставлення державних органів до первісних пам'яток свідчить про загальну неосвіченість та обмеженість вітчизняної "еліти", у супереч тому, що археологія первісної доби викликає жваве зацікавлення з боку міжнародної громадськості: вона розкриває інформацію про зародження й розвитку культури, появу трудової діяльності, формування специфіки людської поведінки, пояснює витoki цивілізаційної історії та демонструє адаптивні можливості людського виду взагалі.

2. Будь-який суспільний інститут задля своєї легітимізації завжди звертатиметься до історії – чи це буде етнос, чи конкретне державне утворення. Будь-яка влада стверджує своє право на існування через апеляцію до "сивої давнини". Значна частина історичної науки взагалі не є вивченням історії з об'єктивного погляду, а є доведенням правомірності буття того чи іншого сучасного суспільно-політичного явища. Так, незважаючи на реальний час утворення конкретного етносу, нації, державного утворення, витoki цих інститутів відшукують у значно віддаленіших епохах (Українська держава – у Київській Русі, скіфській культурі, Трипіллі тощо). Саме тому, державний апарат має в першу чергу бути зацікавленим у збереженні й дослідженні культурної спадщини. Отже, викликає здивування, що держава, яка в повній мірі використовує історичні кліше для власного ствердження, так мало уваги приділяє її матеріальному підґрунтя – пам'яткам історії й культури. Це виникає з причини того, що владі потрібні саме кліше, ідеологічні мантри, а не об'єктивне висвітлення діалектики історичного розвитку. Повагою серед державних діячів часто користуються переважно ненаукові "альте-

рнативні" теорії, які не мають нічого спільного з історичним дослідженням.

Приписуючи витвори минулих епох до власної історії, держава тим самим привласнює право авторства чи володіння на витвори загальнолюдського значення. Хоча насправді навпаки – держава повинна брати на себе відповідальність за збереження культурної спадщини людства. "Кожна держава ... визнає, що **зобов'язання** забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію й передачу майбутнім поколінням культурної і природної спадщини, ... яка перебуває на її території, **покладається насамперед на неї**." [2, с. 11]. Із правового й морально-етичного поглядів, як уряд Єгипту не має права розпоряджатися давньоєгипетськими старожитностями на власний розсуд, так і державні органи України не мають права на вирішення долі стародавніх поселень, руйнуючи які, скоює злочин проти інтересів людства. Однак для нашої країни стало цілком звичним явищем, коли політична влада (далеко не вічна) керуючись фінансовими чи-то лобістськими (нинішніми) інтересами вирішує питання доцільності існування тієї чи іншої пам'ятки старовини на власний розсуд, не беручи до уваги жодні офіційно взяті на себе зобов'язання.

З іншого боку, "будь-яка культура є сукупністю неповторних і незамінних цінностей, оскільки через свої традиції та форми вираження кожен народ заявляє про себе на цілий світ" [1, с. 78]. Не економіка, не політичний лад чи ідеологічні засади є виразником самобутності будь-якого етносу. Ця самобутність, особливості серед багатоманітності проявів людської поведінки виражається в першу чергу через культурне надбання, неодмінною складовою якого є нерухомі пам'ятки культурної спадщини. Збереження культурного та природного середовища, традиційних форм вираження національної культури (а не політичний чи економічний ізоляціонізм або ідеологія національної виключності) у першу чергу протистоять культурній уніфікації в сучасному світі. Цілком логічним є твердження про те, що "сучасна цивілізація та її майбутня еволюція ґрунтуються на культурних традиціях народів і творчих силах усього людства, так само, як і на їхньому соціальному та економічному розвитку... Культурні цінності є продуктом і свідченням різних традицій і духовних досягнень минулих, і таким чином є одним з основних елементів, що визначають своєрідність народів" [7, с. 40].

Незадовільний стан у сфері охорони пам'яток минулих і нехтування з боку адміністративних структур призводить до складання чи не на державному рівні уявлення про відсутність запиту на археологів як науковців для держави та суспільства. Це, поза сумнівом, позначається як на суспільній свідомості, так і на державній політиці у сфері фінансування наукових досліджень у цій галузі. Економічна та фінансова кризи в першу чергу негативно відбиваються на найбільш "неприбуткових" галузях – культурі, освіті й науці. Особливо це стосується сфери гуманітарного знання, адже інвестиції в ці дисципліни не передбачають швидкого повернення вкладених коштів. Такий стан речей виявляється в постійному скороченні штатів академічних установ, зменшенні державного замовлення для вищих навчальних закладів, у погіршенні становища регіональних наукових установ тощо. Досить цинічним є те, що ці процеси відбуваються на тлі активної пропаганди "патріотичного виховання", "національної свідомості" тощо.

3. Ще одне питання – **вимір економічної ефективності** – можливості функціонування пам'яток археології в сучасній системі як вітчизняної ринкової економіки, так і в умовах глобалізованого капіталу. На перший

погляд, складається враження, що об'єкти культурної спадщини, немовби випадають із системи ринкових відносин, що керуються алгоритмом "максимум вигоди при мінімумі затрат". Особливо це стосується археологічних пам'яток з огляду на їхній "непроявлений стан", невідому значимість інформації, яка може бути вилучена при дослідженні. З огляду на це, дуже важко довести необхідність наукового обстеження, що вимагає значних часових, фінансових і людських витрат, при тому, що результат ніколи не буде відомий заздалегідь. Проведення наукової археологічної й екологічної експертизи безумовно збільшує вартість робіт, що не є вигідним із погляду будівельних корпорацій і замовників.

Спробуємо відповісти на це запитання з погляду політекономії. Людина, як істота соціальна, окрім інстинктивних потреб, має ще потреби культурні, які задовольняються нехарчовим виробництвом. Виробництво нематеріальних цінностей покладається на ряд закладів освіти, науки й культури, що поставляють свої продукти суспільству, і які необхідні йому в тій же мірі як їжа, вода, повітря. Якщо ж не задовольняти культурні потреби вчасно і якісним продуктом, суспільство починає споживати сурогат – ідеологічну схему, що позбавляє можливості мислити самостійно. Це призводить до загальної дегуманізації населення, яке починає керуватися переважно ірраціональними мотивами і для якого партійний лідер чи церковник стають джерелами істини в останній інстанції. Таке суспільство дуже швидко стає пасивним, агресивним і не життєздатним.

Тому суспільство, що приймає правила здорової конкуренції в сучасному світі, має бути зацікавленим в тому, щоб "культурний продукт" (як і будь-який інший) був якісним, у широкому асортименті, вчасно поставлявся і доступним. Пам'ятки культурної спадщини, як не що інше відповідають цим критеріям, з огляду на освітню, наукову, естетичну, антропологічну та інші цінності. Якщо ми аналізуємо те чи інше суспільство за рівнем якості життя, то безумовно, питання забезпеченості естетичних, культурних, наукових та освітніх потреб людини є одним зі складників визначення рівня добробуту населення. Чим вищий рівень освіченості суспільства, тим більшим буде його запит на культурний продукт.

Досить часто зустрічаєш думку про те, що вкладати кошти в розвиток культурної спадщини – справа марна і безперспективна, з огляду на те, що віддача від культурних цінностей незначна і відчувається не одразу. Цей недалекоглядний міф спростовується багатьма прикладами з розвитку пам'ятоохоронної справи в різних державах. Справа не в низькому комерційному потенціалі пам'яток, а як показує практика справа в низькому потенціалі корумпованих органів влади й бізнесу, побудованому на сьогоденній вигоді. Туристична привабливість, яку надають тим чи іншим місцевостям об'єкти культурної спадщини, беззаперечно доведена світовою практикою, майже не береться до уваги в Україні. Хоча наша держава має колосальний потенціал для розвитку цієї галузі.

Безумовно, що процес виготовлення та функціонування культурного продукту має забезпечуватися хорошим маркетингом – довести необхідність для цивілізованої людини споживання культурних цінностей. Ця функція і покладається на науковців, які в сучасному світі повинні стати не лише якісними дослідниками спадщини, але й хорошими менеджерами, які вміють подати свій продукт, зацікавити потенційних споживачів, популяризувати отриманий науковий результат. Для цього повинні відбутися значні зміни і в самому науковому середовищі,

що має позбутися академічної елітарності, ізоляваності, активно відповідати на запити суспільства.

Взаємозв'язок "наука – суспільство" в повній мірі може бути реалізований на базі об'єктів археологічної спадщини, які можуть стати не лише предметом вивчення науки про культурне і природне різноманіття, але й засобом комунікації, навчання, дозвілля, збагачення власного культурного досвіду. Активне впровадження у вітчизняну практику археологічних парків, скансенів, експериментальних проєктів, зеленого туризму має надавати інтерактивності науковим дослідженням, реальною участю особистості в процесі наукового пошуку та залучати місцеві громади в систему збереження культурного надбання [8, с. 127–132].

Однак популяризація наукових знань – це тільки один вектор розвитку пам'яткоохоронної справи. Цілком зрозуміло, що власними силами, при сучасному рівні спроможності вітчизняної науки, поставленої на межу виживання, популяризація неможлива без зовнішньої підтримки, пошуки якої стають актуальнішими для сучасної наукової спільноти. І в цьому питанні найочікуванішою виглядатиме підтримка з боку держави, яка має бути зацікавлена в добробуті своїх громадян.

Просити гроші в державного апарату – справа марна. Однак ми повинні **вимагати** від державних органів створення механізмів актуалізації функціонування об'єктів культурної спадщини у суспільстві. Серед таких механізмів має стати обов'язкова оцінка ризиків із погляду суспільної користі при відведенні земель і плануванні будь-якої зміни історичного ландшафту. Так, за рекомендацією ООН, прийнятою Генеральною конференцією ЮНЕСКО в Парижі 11 грудня 1962 р. "Наукові дослідження та заходи щодо охорони ландшафтів і пам'яток мають поширюватись на всю територію держави і не повинні обмежуватись окремими визначеними ландшафтами та місцями" [6, с. 36]. Пам'яткоохоронна та природоохоронна експертизи будуть покликані прораховувати можливі втрати чи вигоди (у фінансовому вимірі) при виконанні того чи іншого проєкту зі зміни довкілля.

При проведенні приватизації чи робіт зі зміни ландшафту не враховується методика грошової оцінки пам'яток археології, що затверджена Постановою Кабміну № 1447 від 26 вересня 2002 р., за якою вартість пам'ятки (в тому числі щойно виявленого об'єкту), складається з суми: вартості археологічних досліджень, помножену на відповідні коефіцієнти разом із вартістю рухомих предметів і ринкової вартості землі. При проведенні наукової експертизи, вартість багатьох земель і будівельних робіт на них зростає у разі, якщо керуватись цією методикою. Найдавніші пам'ятки археології, за цією методикою, є найціннішими, відповідно до коефіцієнтів, що враховують належність до певної хронологічної групи (коефіцієнт 1,7–1,8), культурну цінність пам'ятки (коефіцієнт 2), і розмір площі (коефіцієнт 2–2,3) [3, с. 573–577, 584–586]. При врахуванні такої методики оцінки археологічних об'єктів і розумінні реальної вартості та потенціалу конкретної території, створення проєктів зі зміни ландшафту повинно стати більш відповідальним і з обов'язковим залученням фахівців у галузі первісного минулого.

У такому випадку, питання ефективності та відповідності пам'яток культурної і природної спадщини економічним умовам розглядатиметься з погляду можливої суспільної користі та прямої фінансової, культурної, наукової вигоди для суспільства загалом чи конкретної громади, а не з погляду гальмування технічного прогресу й інвестиційного процесу.

Якщо ж розглядати питання збереження культурної спадщини з погляду суспільної етики та моралі, то треба зрозуміти основну річ: культурне і природне середовище, яке ми успадкували є недоторканою цінністю й не може повністю належати ні окремій особі, бізнес структурі чи політичній владі; а тому його використання чи зміна можливі лише при широкому публічному схваленні та проведенні наукової експертизи. Дії, що несуть знищення, втрату частини спадщини без проходження складних дозвільних процедур – є злочином, скоєним не лише проти добробуту сучасного населення, а насамперед проти прийдешніх поколінь – проти наших дітей.

Список використаних джерел

1. Декларація Мехіко про політику в галузі культури // *Культура*. – 1984. – № 3. – С. 77–84.
2. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Генеральна конференція ООН, Париж, 16 листопада 1972 р.) // *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини: збірник міжнародних нормативних документів*. – К.: Фенікс, 2008. – С. 10–18.
3. Методика грошової оцінки пам'яток // *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. – Чернівці: Деснянська правда, 2011. – С. 573–588.
4. Міжнародна хартія про управління археологічною спадщиною (Генеральна Асамблея ІКОМОС, Лозанна, 1990 р.) // *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини: збірник міжнародних нормативних документів*. – К.: Фенікс, 2008. – С. 86–89.
5. Парацій В. М. Понятійний комплекс національного пам'яткоохоронного законодавства: фактори терміно-етимологічної невідповідності / В. М. Парацій // *Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України*. – К.: Стилюс, 2002. – С. 119–124.
6. Рекомендація щодо охорони краси та характеру ландшафтів і місць (Генеральна конференція ЮНЕСКО, Париж, 1962) // *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини: збірник міжнародних нормативних документів*. – К.: Фенікс, 2008. – С. 35–39.
7. Рекомендація щодо забезпечення культурних цінностей, яким загрожують суспільні або приватні роботи (Генеральна конференція ЮНЕСКО, Париж, 1968) // *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини: збірник міжнародних нормативних документів*. – К.: Фенікс, 2008. – С. 40–46.
8. Хартія про інтерпретацію та презентацію визначних місць культурної спадщини (Генеральна асамблея ІКОМОС, Квебек, 2008 р.) // *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини: збірник міжнародних нормативних документів*. – К.: Фенікс, 2008. – С. 127–132.
9. Шидловський П. С. Дослідження та проблеми збереження Межирицького поселення мисливців на мамонтів / П. С. Шидловський // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. – 2013. – Вип. 8. – С. 567–581.
10. Шидловський П. С. Проблеми дослідження та охорони археологічного комплексу пам'яток "Великий Дивлин" / П. С. Шидловський, М. О. Хоптинець // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. – 2011. – Вип. 6. – С. 537–547.
11. Шидловський П. С. Проблеми збереження пам'яток археології лівобережжя Нижнього Подесіння / П. С. Шидловський // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. – 2012. – Вип. 7. – С. 587–599.

References

1. Deklaratsiia Mekhiko pro polityku v haluzi kultury. (1984) *Kultura*. 3, 77–84.
2. Konventsia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny. (2008) In: *Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kulturnoi spadshchyny: zbirnyk mizhnarodnykh normatyvnykh dokumentiv*. Kyiv: Fenix, pp. 10–18.
3. Metodyka hroshovoi otsinky pamiatok. (2011) In: *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny*. Chernihiv: Desnianska Pravda, pp. 573–588.
4. Mizhnarodna khartiia pro upravlinnia arkhheologichnoi spadshchynoi. (2008) In: *Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kulturnoi spadshchyny: zbirnyk mizhnarodnykh normatyvnykh dokumentiv*. Kyiv: Fenix, pp. 86–89.
5. PARATSII, V. M. (2002) Poniatiinyi kompleks natsionalnoho pamiatkookhoronnoho zakonodavstva: factory termino-etymologichnoi nevidpovidnosti. *Mizhnarodnyi dosvid okhorony kulturnoi spadshchyny ta pamiatkookhoronne zakonodavstvo Ukrainy*. Kyiv: Stylos, pp. 119–124.
6. Rekomendatsia schodo okhorony krasu ta kharakteru landshaftiv i mist. (2008) In: *Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kulturnoi spadshchyny: zbirnyk mizhnarodnykh normatyvnykh dokumentiv*. Kyiv: Fenix, pp. 35–39.
7. Rekomendatsia schodo ubezpechennia kulturnykh tsinnosti, yakym zagrozhuut' suspil'ni abo pryvatni roboty. (2008) In: *Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kulturnoi spadshchyny: zbirnyk mizhnarodnykh normatyvnykh dokumentiv*. Kyiv: Fenix, pp. 40–46.

8. Khartia pro interpretatsiiu ta prezentatsiiu vyznachnykh mist's kul'turnoi spadshchyny. (2008) In: *Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kul'turnoi spadshchyny: zbirnyk mizhnarodnykh normatyvnykh dokumentiv*. Kyiv: Fenix, pp. 127–132.

9. SHYDLOVSKYI, P. S. (2013) Doslidzhennia ta problemy zberezhennia Mezhyrit's'koho poselennia myslivtsiv na mamontiv. *Pratsi Naukovo-doslidnogo instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*. 8, 567–581.

10. SHYDLOVSKYI, P. S., KHOPTYNETS, M. O. (2011) Problemy doslidzhennia ta okhorony arkhеologichnogo kompleksu pamiatok "Velykyi Dyvlyn". *Pratsi Naukovo-doslidnogo instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*. 6, 537–547.

11. SHYDLOVSKYI, P. S. (2012) Problemy zberezhennia pamiatok archeologii livoberezhzhia Nyzhnioho Podesinnia. *Pratsi Naukovo-doslidnogo instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*. 7, 587–599.

Надійшла до редколегії 28.11.16

P. Shydlovskyi, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PREHISTORIC SITES: A PUBLIC BENEFIT OR A WASTE OF INVESTMENTS?

The article examines the current state of protection of archaeological sites of prehistoric epoch in Ukraine and discusses the need for their conservation as a cultural heritage of all humankind. Using the principles of international protection of immovable heritage, we considered the human, national and economic dimensions of archaeological sites in the modern society. Prehistoric sites are the most vulnerable to anthropogenic influence in terms of preservation and neglecting by the administrative structures. Instead, prehistoric archeology raises lively interest from the international community: it carries information about the origins and development of culture, the emergence of labor, the formation of the specifics of human behavior, explains the origins of civilizational history, demonstrates the adaptive capacity of the human species in general. The interaction of science and society can be realized on the basis of archaeological heritage objects which can be not only a subject of study of sciences of cultural and natural diversity, but also the means of communication, education, entertainment, enriching the cultural experience. The way out from the situation of inadequate protection of monuments can be found in presentation of scientific research to the public and in creation of a mechanism of promotion of cultural heritage at a national level. An obligatory scientific expertise of the areas with the considering of the potential public benefit of particular archaeological sites are necessary to keep public interested in national cultural heritage preservation.

Keywords: cultural heritage, monuments, prehistoric archeology, monument protection legislation, scientific expertise.

УДК [902.2:343.37] (477)"1925/1929"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.19>

А. Яненко, канд. іст. наук
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ, Україна,
Ю. Зиновіва, учений секретар
Національний художній музей України, Київ, Україна

"НЕОБХІДНА РІШУЧА БОРОТЬБА ЗІ СКАРБОШУКАННЯМ": НАУКОВА СПІЛЬНОТА УСРР VS СКАРБОШУКАЧІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

Висвітлено практики взаємодії з шукачами скарбів, випрацювані представниками наукового співтовариства, насамперед співробітниками й дійсними членами ВУАК та кваліфікованими музейниками, протягом другої половини 1920-х рр.: роз'яснення законодавства й відповідальності, напоумлення щодо неприпустимості самовільного дослідження пам'яток, визначення монополії "учених-фахівців археологів" на експедиційні роботи, фіксація інформації щодо перспективних місць дослідження, звернення до органів НКВС із проханням якнайширше використовувати практику письмового зобов'язання/підписки про нездійснення самовільних розкопок тощо. Вперше до наукового обігу вводиться знаковий документ щодо принципів протидії самовільному хижацькому скарбошукацтву здебільшого напівграмотними й фанатичними любителями пригод протягом 1920-х рр. – висновок археологічного відділу ВУАК з приводу шукання скарбів за підписом С. С. Гамченка.

Ключові слова: запобігання шуканню скарбів, регламентація археологічних досліджень, Всеукраїнський археологічний комітет, музей, 1920-ті рр., УСРР.

Реалізація превентивних заходів щодо припинення самовільного пошуку скарбів виступає важливою складовою ефективною системою охорони археологічної культурної спадщини. Ці заходи тісно переплітаються з чинними принципами регламентації археологічних досліджень, інструкціями щодо вже виявлених випадкових знахідок і скарбів історико-культурного значення, діями в разі виявлення пам'яток під час будівництва, запровадження різних форм відповідальності за самочинні дії, наслідком яких є часткове чи повне знищення пам'яток. В українській історіографії чимало уваги приділено законодавчим (формальним) аспектам пам'яткоохоронної справи, історії формування та функціонування пам'яткоохоронних інституцій міжвоєнного періоду, створенню й діяльності органів управління в цій галузі [5–10; 13; 14; 16–19], однак імплементація юридичних норм у повсякденній роботі науковців 1920-х рр., зокрема у царині запобігання скарбошукацтву, зазвичай висвітлюється лише побіжно.

Формування законодавчого забезпечення охорони культурної спадщини протягом 1920-х рр. в УСРР відбувалося з урахуванням тих механізмів і реальних дій, що практикувалися в інтелектуальному співтоваристві – співробітниками академічних і музейних інституцій.

Провідною установою, що координувала археологічні дослідження з 1924 р. став Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який упродовж 1919–1924 рр. перебував у стані становлення й структурних реорганізацій. Протягом другої половини 1924 – першої половини 1925 р. саме ця установа видавала дозвіл на проведення досліджень – посвідчення, наукове доручення, мандат або відкритий лист [15, с. 70]. Дозвіл надсилався досліднику, і після проведення археологічних робіт разом із науковим звітом повертався до канцелярії ВУАК [3, арк. 100] (рис. 1). Утім, академічній структурі не вдалося зберегти владні повноваження – монополію на видачу дозвільної документації та притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності. Ці функції делегувалися новоутвореній 1926 р. структурі НКО УСРР – Інспектурі охорони пам'яток культури при Укрнауці. Відповідно до "Інструкції про порядок відання та розподіл робіт між Інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук" ВУАК став виконувати лише науково-консультаційні функції: "не провадив безпосередньої адміністративної роботи охорони пам'яток культури, виконуючи в цих справах лише вищі науково-консультаційні функції <...> всі дозволи чи заборони"

ни на право археологічних розкопів, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури [починає видавати] НКО по Укрнауці за науковим висновком ВУАКу" [12]. Проте позбавлення адміністративних фун-

кцій суттєво не вплинуло на статус ВУАК як інтелектуального центру, співробітники якого визначали кваліфікацію/належність того, хто просив дозвіл до спільноти "фахівців-учених археологів".

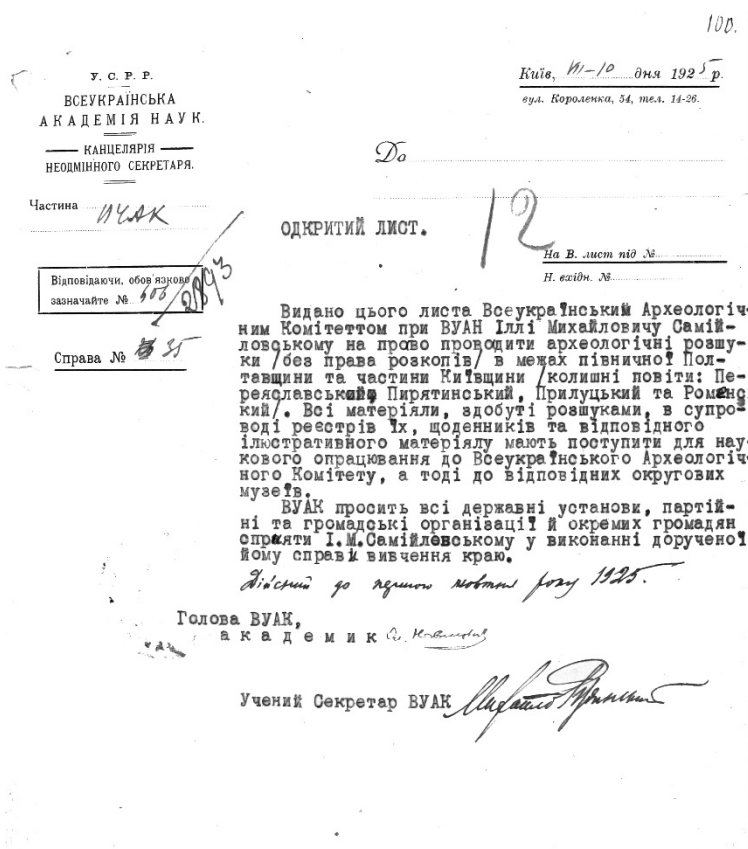

Рис. 1. Довільний документ "Одкритий лист" І. М. Самойловського на право проводити археологічні розшуки (без права розкопів), виданий ВУАК, за підписами О. П. Новицького та М. Я. Рудинського, 1925 р.

Із формального погляду, постава ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. "Про пам'ятки культури й природи" забороняла проведення будь-яких самовільних досліджень без погоджень з органами влади. У контексті пошуку скарбів, важливою стала інструкція про скарби, затверджена НКО, НКВС і НКФ УСРР у лютому 1928 р. [11, с. 6]. Згідно з цим документом випадково знайдені скарби матеріального, археологічного чи мистецького значення – "всі цінні з матеріального чи наукового боку речі, закопані в землю, замуrowані в стіну, або у інший спосіб заховані", – визнавалися власністю держави; навмисне "скарбошування" на території історичних місцевостей (городищ, могил, монастирів), без дозволу НКО УСРР, заборонялося й "спричинялося до відповідальності встановленим чином"; громадянин, що випадково виявляв скарби, мав "в містах та селищах міського типу негайно здати його до відповідного району міліції, а в селах, де міліції немає – до сільради" тощо.

Однак іноді, у супереччю чинному законодавству, музейні інституції могли цілком толерантно ставитися до шукачів скарбів і надсилати їм власні рекомендації для опису знахідок. Наприклад, 19 квітня 1928 р. до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка в Києві (ВІМ) звернувся мешканець с. Горбулів на Волині Антон Остапович Дітковський з питанням щодо власних знахідок і розкопок односельцем однієї з могил: "У нас маєця по с. Горбуліву деякі якісь історичні вироби, які нам

нам заріз не відомі якто 1) Такі вироби якісь наподоби од воза бухи не тільки в середині менша дірка і крепка, но ни залізна 2) там же у тому місці знаходяться другі вироби на зразок кругленькі з дирочкою як у рахівниці но дуже гарно зроблено. 3) маюця якісь стари ероші як бронза. и 4) На північно-західній стороні села маєця до десяти Моги́л і більши і менши, то ідну дядько начав копати то викопав кістки і більш нихто их і ни чпає. писав-би ще но низнаю, чи музей цікавця такою старовиною чині. Коли тільки для музею цікаво, то прошу написати чим цікавця музей то я буду збирати всякі стари речі і так все що треба буде для музею" [2, арк. 11–113в.] (рис. 2). 3 травня 1928 р. з ВІМ за підписом директора Р. Р. Заклинського та секретаря О. Павлика Антону Дітковському надіслана відповідь із проханням стати "кореспондентом музею": "Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка у Києві дякує Вам, що Ви повідомили його про знахідки старовинних речей у Вашому селі. Музей просить Вас стати його кореспондентом по с. Горбуліву та околиці й повідомляти про всі знахідки старовинних речей. Просимо надіслати знайдені речі до музею (Київ, вул. Революції ч. 29). Ваші витрати на це Музей радо поверне Вам; напишіть скільки витрачено. Як що відомо, де ту чи иншу річ знайдено, то треба написати про кожну річ окремо: хто, коли і де її знайшов. Місце, де знайдено речі треба точно описати: чи це рівне місце, горбок, могила, болото, беріг річки т. ин. Що кажуть старі люди: чи те місце, де знайдено річ здавна було таке саме, чи може там хто копав, або, коли це пісок, то може вітри здули частину піску

¹ Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням орфографічних і стилістичних особливостей тексту.

т. ин. Що є біля того місця, болото, річка, гора, беріг
т. ин. Як ґлибоко в землі знайдено річ. Ці відповіді
треба прикріпити до кожної речі (можна скласти папір

з відповіддю і разом з річчю завернути в окремий па-
пір). Музей просить Вас повідомити його, що Ви хо-
чете в цій справі зробити [...] [2, арк. 12–12зв.].

4.55- "3" 1928р. 64
Вх. № 542
Торкив Київ. Історичний Музей
с. Торкив Київської області
Району На Волині.
Дітковський Антон Осипович
У нас маюся по с. Торкиву деякі
якісь історичні вироби які нам
жаріж не відомі якто. 1) такі вироби
якісь наподібіє од воли бучини по ти-
лько в середині менши дірка і кривка
но ти залізна 2) там те у тому ж м-
сті знаходять другі вироби на зразок
пругленокі джурного як у раківщині
но дуже гарно зроблено. 3) маюся отісь
отісь урости як бронза. и 4)
Не пі виписувати з архівної сторони села
Маюся до десяти Моги і Билиши
і менши. то іду дядько Начевкопач
то викопав кісткі і Билиши нічого
ні і нічого. писав би це по муз-
ею чи музей цікавить такого
спривого чині

Рис. 2. Лист. А. О. Дітковського до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка в Києві, 1928 р.

Водночас, збережені документи засвідчують, що про-
тягом 1920-х рр. поширеними були так звані практики "на
випередження", спрямовані на запобігання можливим не-
професійним розкопкам і нищенню пам'яток. Скарбошука-
чі, через ряд різних причин (імовірно, і через острах бути
покараними НКВС, зокрема ДПУ, і через заборону про-
водити розкопки місцевими органами влади), зверталися до
різних інстанцій із проханням про надання дозволу чи до-
даткових роз'яснень для здійснення розкопок на "тільки їм
відомому" місці, де заховані цінності. Серед таких інстан-
цій – редакції місцевих і республіканських газет, районні
виконавчі комітети (РВК), Укрнаука НКО УСРР, місцеві
музеї, академічні структури тощо.

Так, наприклад, один із шукачів скарбів, мешканець
с. Тарасівки (нині Звенигородський р-н Черкаської обл.),
Дмитро Демченко 12 травня 1925 р. звернувся до Київ-
ської Губнаросвіти з проханням дозволити продовжува-
ти розкопки-пошуки скарбів через заборону Звениго-
родського РВК навесні 1925 р. здійснювати цю діяль-
ність, і детально описав у своєму зверненні всю бага-
торічну історію власного скарбошукацтва: "До Київської

Губнаросвіти громадянина с. Тарасівки Звенигородсь-
кого району на Київщині Дмитра Касимовича Демчен-
ка. Ще за гайдамаччини, років 140 тому назад отряд
гайдамаків жив у "Безводному Байраці", що знахо-
диться в 2х верстах на північ од с. Юрківки Звениго-
родського району і в 4х верстах од Стецівки того ж
району, в віддаленні ½ верстви від дороги, що йде від
Звенигородки на Юрківку. Років 60 тому гр. м. Звени-
городки т. Дебіжа мав плани розположення льохів, в
яких переховували гайдамаки свої скарби в усім "Без-
воднім Байраці" і робив розкопки того байраку, але в
ту весну пішли дощі, байрак наповнився водою й про-
довжувати розкопки було неможливо. Через недовгий
час т. Дебіжа захворів і помер. Після нього zostалися
плани й описи скарбів, що заховані в льохах. Плани ці
попали до рук його сусіди, який їх не використав, бо
скоропостижно вмер, а жінка чи діти плани й описи
спалили у печі. Про це мені розповідав весною цього
року мешканець м. Звенигородки т. Слинько Яків, який
знав про ці скарби від свого батька, бо його батько
був спільником т. Дебіжа по розкопці. Ще років

40 тому я взяв про ці скарби від свого дядька, який пробував продовжувати розкопки після смерті Дебіжи. По розказам мого дядька, який вже помер, в цій "безводній Байраці" є три льохи. В 1-му лівому льоху закат для возів, склад зброї і т.п. У другому середньому захована скарбниця і багато міді. В правому льоху кладова, а що в ній – невідомо, бо й опису не згадувалось. Це саме підтвердив і т. Слинько Яків. З 1915 року я, Демченко, з дев'ятьма товаришами, мешканцями селі Тарасівки Звенигородського району заручився дозволом на розкопки від власника того участка землі і почав розкопки. Під кінець війни 1914–1917 рр. ми припинили розкопки, а з весни 1924 р. почали знов продовжувати ці розкопки з метою знайти ці льохи. Але весною 1925 року Звенигородський райвиконком заборонив проводити надалі розкопки, а тому я прохаю Губнаросвіту дати дозвіл на продовження розкопок, при цьому обіцяю – все, що буде знайдене – зберегти в цілості, не побити і не псувати, а передати до Районової Влади чи то тій установі, яку вка-

же Губнаросвіта. При цьому добавляю, що нас цікавить скарбниця гайдамацька (золото та срібло), яке там мусить бути заховане і то лише в ½ ному розмірі за нашу довгочасну працю. Нами з січня 1925 року й до весни пророблена така робота. З точки ч. 1 на глибині двох сажень від верха прокопано тунель на схід 8 сажень все углубляясь до т. ч. 2, а цієї точки на глибині коло 8 сажнів повернули на південь і прорили тунеля в 23 саж. завдовжки. Хотілось би продовжити тунель на південь ще на 10 сажень. У 1915 році прокопали тунеля з точки ч. 4 до точки ч. 5 в південному напрямкові на 33 сажня. Роботу свою провадимо на глибині до 8 сажнів через те, щоб не псувати людських посівів. На далі гадаємо прорити де-кілька тунелів у різних напрямках з метою зустріти будь-який льох по якому можна буде орієнтуватися. Прохаю дати дозвіл на право проведення розкопок у цій "Безводній Байраці" на протязі 1925, 26, 27 і 28 років. При цьому прикладаю схематичний план цього байрака[...]" [1, арк. 42, 42зв, 43] (рис. 3).

Рис. 3 Схематичний план Безводного байрака, надісланий Д. К. Демченком до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка в Києві, 1925 р.

Подібні заяви "по належності" врешті-решт надходили до ВУАК із супровідним листуванням. Співробітники ВУАК, передовсім археологи С. С. Гамченко, М. Я. Ру-

динський, В. Є. Козловська, листовно повідомляли скарбошукачам, за яких умов можливо проводити теренові археологічні дослідження в УСРР (рис. 4).

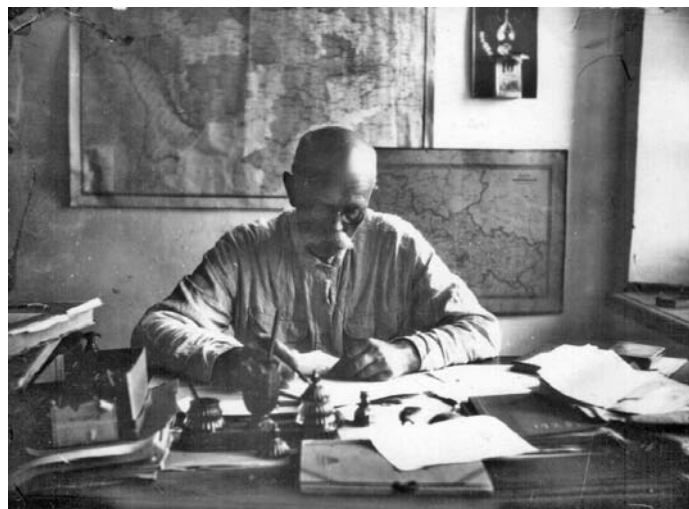

Рис. 4. Сергій Свиридович Гамченко (1859–1934)

Розглянемо приклади подібних звернень шукачів і відповідну реакцію представників наукового співтовариства на ці "прохання".

30 грудня 1927 р. до ВУАК надійшов лист від директора Ржищівського педтехнікуму Бровченка з проханням ознайомитися із "замітками, що їх дали ...студенти", "виявити наскільки вони цінні і що можна зробити". На думку директора, повідомлення студентів могли бути правдивими, "бо хлопці ці свідомі, на видумку не здатні" [4, арк. 2–23в.]. Лист директора супроводжувався "докладною запискою" студента Ржищівського педтехнікуму на Київщині Федора Трохимовича Пасічного, який, звертаючись до Академії наук, повідомляв: "Маю цікаві археологічні відомості в чому зацікавлений сам і хочу повідомити вас як вищу наукову силу, що може дати допомогу, або хоть пораду в цьому відношенні. Коли перебував я в с. Шандрі Миронівського району на Білоцерківщині, довелося мені говорити з старшим дідом, що на той час був сторожем на баштані. Розговорившись з ним про старину та різні розкопки й винаходи, він нехотя розповів мені про один цікавий факт, який я зараз хочу описати й вам. Цей дід, коли служив на військовій службі ("в москалях") то довелося йому бувати в Польщі. Ненароком в одному польському місті, в одній невеличкій крамниці, розговорився він з крамарем, дуже старим дідом. При балачці, виявилось, що цей старий крамар, колись в свій час теж воював і блукав по Україні й знає Українські міста. Під кінець виявилось, що старий крамар знає місцевість біля Каніва і яруги та гори, що його оточують. Далі поступово виявив, що знає Крулик (відоме гайдамацьке місто, що лежить біля с. Берестягіє) та річку, що на ній тепер стоїть Шандра. Довго дід той, по розказах, нічого не хотів говорити, але під кінець виявив, що колись він був гайдамакою. Гурт гайдамак був їх чималий, але коли їх розбили десь біля Каніва, то не далеко від того міста де стоїть тепер с. Шандра і де було їхнє кубло, – покинули чимало своїх здобутків, зброю, а сами звідси тікали [...] Розказує про цю схованку, той дід ось як: Від дороги, що йде з Каніва через яр Шандри й на Корсунь, ліворуч йшла глуха дорога, що переходила цей яр обіч Шандри. В тому місті, де переходить шлях через яр і річку, з боку й була печера, що в ній часами перебували гайдамаки бо місто це було мало кому відоме, а до того було в кущах і нетрях. Коли гайдамакам прийшлося тікати, то на швидку, вони забитий човен зі зброєю впустили під воду біля палі містка. Від того човна й до печери пустили цеп по-під землею глибиною ½ аршина. В печері покинули живу жінку з дитиною (кухарку), щоб та опісля нікому нічого не розказала, й там же залишили все своє майно, що на той час в них було. Через прорізану дірку в дверях, цепом притягли під двері тяжку бочку і все разом прикидали землею. От коротенький зміст відомостей, що довелося мені виявити. Гадаю, що дід, який про це говорить мені, говорив правду. Брехати він не міг собі дозволити бо на неї дивився з призирством, а до того сам він сектант-бабтист і дуже вірив в бога [...] При балачці з т. Трастовським Леонідом виявилось, що й він чув, але другим шляхом про це місто. В довадок він дає факт і другого міста про яке я не чув, але воно поблизу від першого [...] [4, арк. 3–4].

12 січня 1928 р. від ВУАК до Бровченка (за підписами голови О. П. Новицького, в. о. вченого секретаря С. С. Гамченка та керівника справ Д. А. Маламужа) надіслали відповідь: "ВУАК при УАН дякує Вам за надіслані відомості про скарби на Канівщині біля с. Шандри. Про такі скарби ВУАК дістає повідомлення мало не щодня з різних місць України, не вже ж такі величезні скарби приховані у такій кількості. ВУАК ласкаво

просить Вас повідомляти його і на далі про будь-які перекази та додаткові відомості про цей скарб, а також і про різні знахідки старовини взагалі. При нагоді в наступному літньому сезоні хтось із співробітників ВУАКу огляне задане місце" [4, арк. 5].

27 грудня 1927 р. до Херсонського історико-археологічного музею звернувся "член партії ВКПб" Я. Н. Великий, стверджуючи, що "в районі города Херсона по моему предположению имеется место в котором должен быть клад исторических предметов (вещей) об это я знал уже несколько лет, но не мог сообщить властям ввиду малолетнего возраста до 1914 года с 14 г. до 1922 года служил в Армии тоже не мог сообщить 1922 г. я ждал подаяния науки. В настоящее время когда наука с каждым днем идет вперед то дальше не могу молчать и считаю своим долгом поставить в известность властей Археологической науки" [4, арк. 9]. Я. Н. Великий просив музей клопотатися перед "органом науки" про надання дозвільної документації для проведення розкопок [4, арк. 93в.]. Т. в. о. завідувача музею Ю. (Г). П. Крисін 7 січня 1928 р. переадресував заяву Я. Н. Великого до ВУАК, охарактеризувавши "гр. Великого за шукача невідомого кладу" і запропонувавши надати йому "дозвіл на розкоп "кладу" в м. Херсон" лише за умови нагляду й участі співробітників музею [4, арк. 6].

12 січня 1928 р. свого листа-прохання до Харківського музею надіслав Філімон Григорович Шистов. Цей лист написаний російською з безліччю орфографічних і стилістичних помилок: "Екатеринославской губернии Зановевского округа Знаминского района с, Знаминка. Прозба вторичная от Артели любительской состоящей из пяти чиловек. Просим Харьковскій исторический музей ходатайства перед центром о разрешения раскопки исторической вещей в Чирнолеском лису [...] А також просим исторический музей выслать нам правила раскопки каким родом оно должно вистис [...] [4, арк. 7–73в.].

До ВУАК цього листа переадресував О. С. Федоровський, директор Харківського археологічного музею, дійсний член ВУАК, інспектор Українського комітету охорони пам'яток природи і культури при Укрнауці. У свою чергу, 20 лютого 1928 р. С. С. Гамченко сформулював відповідь ВУАК для Ф. Г. Шистова: "Архвідділ УАК-а розглянувши Вашого листа з 12/1 р. 28 ухвалив: запитати Вас про те скільки часу потрібно на відшукування чи розкопи відомого Вам скарбу і яка найближча до місця скарбу залізнична станція" [4, арк. 13].

У лютому 1928 р. Кирил Харченко (писати не умів, лист написаний на його прохання Петренком) із с. Нехворощ (нині Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл.) звернувся до місцевого РВК із клопотанням дати йому дозвіл на здійснення розкопок у селі, де "можна знайти багато старовинних речей та цінностей" [4, арк. 22]. 13 лютого РВК переадресував листа до НКО УСРР [4, арк. 21], а 2 березня він опинився у археологічному відділі ВУАК [4, арк. 20]. На запит науковців щодо необхідного часу на розшуки скарбів, 25 березня К. Харченко повідомляв, що "для розшукування скарбу потрібно часу не менше 6 місяців і що найближча станція залізниці це буде ст. "Таганча" або "Корсунь" від першої буде до села Нехворощі 9 верст, а останньої 16 верст" [4, арк. 26]. Листом від 4 квітня ВУАК укотре нагадав шукачеві, що археологічні дослідження без дозволу Укрнауки здійснювати "де б то не було не можна" [4, арк. 27]. Утім К. Харченко не втрачав надії і 4 червня адресував ВУАК чергового листа: "Археологічний комітет відношенням своїм [...] повідомив мене що розкопів скарбу провадити без дозволу Укрнауки провадити де б то не було не можливо, а самого-то дозволу до цього часу не дочекаю, а тому вдруге про-

хаю Археологічний комітет надати мені дозвіл на розкопку скарбів, в районі Корсунському, Стеблівському, Шевченківської округи, та Богуславському Білоцерківському округи. В крайнім разі повідомить мене чому такий дозвіл не буде вислан" [4, арк. 44–44зв.].

10 лютого 1928 р. до ВУАК надійшов лист від Євгена Юрійовича Іванівського з с. Новоіванівки Нікопольського р-ну на Криворіжжі. Він повідомляв, що відповідно до переказів "старіх козаків" під час руйнування Покровської і Томаківської січей було "де що цікаве зарито в могили". Є. Ю. Іванівський наголошував, що його цікавить "старовинна церковна утварь" й зазначав: "не маючи дозволу на археологічні розкопки та й не відаю де то дістать. Запитую Вас, чи не мона дістать у Вас або коли немона то може б виїхав би від Вас довірений на розкопкі, а коли коштів немає то ми розрили його любителями "прикљочок"..." [4, арк. 10]. Розглянувши цього листа ВУАК ухвалив "терміново запитати [...] скільки часу потрібно на відшукування [...] скарбу і яка найближча до місця скарбу залізнична станція" [4, арк. 17]. Відповідь Є. Ю. Іванівського виявилася досить розлогою. Він наголошував, що відповісти "легкодумно" не може, через те, що не знає як краще шукати ("чи шахтою стволем з просіканням і проходками? Чи откритим розрізом, чи тунелью?") і не має шупа. Утім, добре знав, що "дуже хорошо було б зробити розшук за свій страх і ризик і не боявся б ніяких відповідальностей", для цього просив надіслати "2 кінці складного шупа" та дозвіл на право розшуку і розкопок, знайдені речі обіцяв надіслати до ВУАН, претендуючи лише на певний відсоток від виявленого. Щодо розташування пам'ятки, шукач зауважував: "стоїть люта зима точного плану надіслати не можу бо коней не маю власних, а поїду велосипедом по тепло. Район її коло Чортотлицької могили в 12 верстах (не більше). Залізнична станція Катеринославської залізниці. 30 верст до мене і 42 до місця" [4, арк. 23–23зв.]. 16 березня з ВУАК відповіли, що дати право на розкопки не можуть, шупів не виготовляють і чекають відповіді щодо потрібного часу для розшукування скарбу [4, арк. 24]. Утім, ця відповідь аж ніяк не задовольнила Є. Ю. Іванівського: "Річ в тому, що все ж таки Ви не відповіли на мої питання цілком їх в мому листі було декілька як напр.: 1) відповідальність яка лягає за ненаходження. 2) Що ж з того що знайдете. 3) Як Ви шукаєте (розріз шахта чи інше) з мого огляду скарб цей найти можна в 10 день при 5 робочих, а той скоріш. Но не один мався він на меті хотілося зробити декілька розкопок легких і цінних, але без дозволу їх робити не можна це одне і робити їх будемо, хоч би із уповноваженням, від якого то не було органу але ж спасибо... за спасибо не хочемо теряти часу, він гроші в робочих руках і затрачений день не вернеш..." [4, арк. 29–29зв.].

17 квітня співробітники ВУАК знову надіслали листа Є. Ю. Іванівському: "Отсим ВУАК повідомляє Вас, що без дозволу Укрнауки (Харків) нікому розкопувати будь-яких могил не можна. Укрнаука ж дає дозволи на розкопки тільки фахівцям-ученим археологам. Отож, чекайте, коли такий археолог приїде до Вашого району, то тоді з'явиться до нього й з'ясуєте ті питання, що Вас цікавлять" [4, арк. 31].

У квітні 1928 р. до Етнографічної комісії звернувся П. Волошин із с. Баришівки (нині Баришівський р-н Київської обл.): "Маючи бажання розкопати могилу на своєму полі прохаю Етнографічну комісію при ВУАН дати мені пояснення: як це зробити? Чи треба куди звертатись за дозволом? Чи забере згадана [...] знайдені речі в могилі і як вона забере?" [4, арк. 28]. 3 Етнографічної комісії листа передали до ВУАК, де сформулювали й надіслали 17 квітня таку відповідь: "Листа Вашого з 6/IV–28 р. надісланого до Етнографічної

комісії УАН передано було ВУАК, до відання якого належить керування всіма розкопками на Україні. ВУАК повідомляє Вас, що без особливого дозволу від Укрнауки провадити будь-яких розкопів на терені України не можна. Отож, Ви маєте чекати поки у вашому районі буде переводити розкопи учений археолог з доручення ВУАК за дозволом Укрнауки і тоді, лише за його дорученням розкопати згадане місце, коли воно справді буде для науки цікаве" [4, арк. 30].

Детального листа про перспективність дослідження підземних ходів м. Бар до геологічного інституту адресував М. Щукін: "Місто Бар, як відомо з його історії, існує з давніх давен. Заснован він волею італійської королеви, якої і належав. Вона утворила тут свій замок і від нападу ворогів огородила фортецею. Фортеця хоч і не в цілому вигляді, але і зара ще є, що ж до замку, то його нема, але де він був відомо з книжки "Історія Бару", які маються в деяких гр. м. Бару. Але ні замок, ні стіни не цікаві, цікаво те, що все місто збудовано на підземних ходах, які до сього часу стоять закриті і ніким ще не розкопувались і не обслідувались. Ходи цікаві, як з історичного боку так і тим, що в них можуть ще і в даний мент маються різні речі з старих часів, які були в замкові та фортеці. З книжок відомо, що в фортеці було багато різної зброї, яка хоч не вся, а частина і зара є в ходах та складі, який знаходився в цих ходах. Крім зброї в ходах мабуть залишилися і другі речі, які і цікаві тим, що будуть цінним матеріалом для наших музеїв. Спроби розкопок й обслідувань робились вже не один раз, але за відсутності відповідних керівників, а також і приладів вони закінчилися тим, що побалакавши о розкопках на цьому і кінчили, а самих розкопок і до сього часу не зроблено [...] Звертаючись з цим листом я думаю і надіюсь, що ректор геологічного інституту відгукнеться і вживе відповідні заходи, що до робіт по розкопці та обслідуванню підземних ходів і що речі які будуть знайдені там в ходах, що зара ще пропадають без належного використання будуть забарні відти в музеї. Якщо інститут не зможе, або не знайде доцільним зробити цю роботу, то прошу дати відповідні вказівки відносно роботи, а також і відносно дозволу його можна отримати..." [4, арк. 32–33зв.].

Отримавши цього листа від інституту "по належності", співробітники ВУАК відповіли М. Щукіну, що "розкопки археологічного характеру мають право проводити лише фахівці-археологи, діставши на це дозвіл із НКО. Пекучої потреби розкопувати згадані у Вашому листі ходи в Барі немає. Отож Ваше повідомлення буде взято на увагу, і в свій час м. Бар огляне фахівець-археолог. До того ж ВУАК застерігає, що своєвольні хижачькі розкопки законом заборонено, і винуватці в цьому притягаються до відповідальності" [4, арк. 39].

4 березня 1928 р. мешканець с. Новокиївка Божедарівського району Покровської сільради Іван Пилипович Ківгіла звернувся до редакції газети "Радянське село" із повідомленням, що йому ще з 1883 р. відомо, де "залишений козаками скарб" і він шукає до кого звернутися, щоб відкрити таємницю й мати винагороду на "свою старість" [4, арк. 35]. Цього листа було переадресовано до НКО УСРР, до Одеського крайового інспектора з охорони пам'яток С. С. Дложевського й до ВУАК [4, арк. 34]. Наприкінці березня Укрнаука НКО УСРР листовно звернулася до відділу головміліції (копія до газети "Радянське село" і С. С. Дложевського) із проханням взяти з І. П. Ківгіли підписку, що без дозволу НКО УСРР "він сам копати не буде" [4, арк. 36].

Гриф "таємно" має листування пов'язане з пошуками "цінних речей" на Винничині. 30 липня 1928 р. до ВУАК надійшло повідомлення, що згідно із заявою одного з мешканців Вороновиці (нині Вінницький р-н Він-

ницької обл.) "в костьольному дворі за старих часів було закопано якісь цінні речі". Окрінспектура НКО УСРР вважала за необхідне провести там розкопки [4, арк. 48]. 21 серпня ВУАК повідомив, що вирішити цю справу без попереднього огляду місця дослідження не можливо, радив звернутися до співробітників місцевого музею для безпосереднього фахового огляду місцевості й повідомити про наслідки ВУАК [4, арк. 52].

Улітку 1928 р. своє бажання провести археологічні розкопки в районі Хаджибейського лиману листом до НКО УСРР ("відділу охорони пам'яток культурних і цінностей") висловив одесит Володимир Михайлович Шаров [4, арк. 50]. "По належності" лист вже 14 липня переадресували до ВУАК [4, арк. 49], співробітники якого підготували відповідь: "Листа Вашого писаного до НКО передано до ВУАК, під доглядом і з відомо якого переводяться всі розкопки на Україні. ВУАК повідомляє Вас, що всякі дослідження можуть переводити лише фахівці-учені археологи з дозволу на це Укрнауки. Розкопки на Хаджибейському лимані має перевести цього року д. чл. ВУАК М. Ф. Болтенко" [4, арк. 51].

У серпні 1928 р. до Укрнауки НКО УСРР звернувся уповноважений Люботинського осередку Спілки безвірників Іван Прокопенко із проханням надати дозвіл на проведення поверхневих розкопок в околицях сіл Огульці (нині Валківський р-н) та Одринка (нині Нововодолазький р-н Харківської обл.) на історичному місці "Городнище" [4, арк. 56]. Відповідаючи на переадресованого з Харкова листа [4, арк. 55], ВУАК повідомив, що дозвіл на проведення археологічних досліджень видається "лише на ім'я окремих осіб, відомих своїми науковими працями. Тому, якщо Люботинська спілка безвірників хоче перевести у себе археологічні розкопки вона повинна клопотатися перед ВУАК про видачу дозволу на переведення археологічних досліджень на ім'я окремої особи, додавши до ВУАК життєпис цієї особи та список її наукових праць" [4, арк. 61].

Цікавим прикладом напоумлення співробітниками ВУАК скарбшукачів є листування з Іваном Дорофійовичем Швецем. У своєму листі до НКО УСРР, пізніше переадресованому ВУАК [4, арк. 57], житель с. Дорожинка (нині Вільшанський р-н Кіровоградської обл.) повідомляв: "В свій час знайдені списки в яких значиться де заховані рясні речі та гроші старовинної доби. Я клопотав в першомайському ОВК про дозвіл на шукання та розкопки, мене направили до окружного музею (який досить бідний) там мені відповіли, що нема права мати дозвіл на розкопку а тому порадили зверну-

тися до Харкова. А тому прошу видати дозвіл на розкопки в списках значиться 15 міст помічені досить значною цінністю більшістю не як пам'ятки старовини, а переважно гроші. Списки забрано в міліцію за згодою, що їх округова влада розгляне і дасть дозвіл провадити розкопки не за дозволом направляють в Харків а тому прошу ознайомитись з цією справою та дати мені дозвіл на розкопки поки ще є змога знайти в натурі ті місця які значаться в списках себто назва тих місць в яких знаходяться речі (старовинна назва яку вже зараз в натурі з трудом приходиться встановити)" [4, арк. 54–54зв.].

Відповідаючи на цього листа, співробітники ВУАК запропонували І. Д. Швецю надіслати життєпис та список наукових праць [4, арк. 59]. Така відповідь до певної міри здивувала завідувача Окружного краєзнавчого музею Першомайщини П. В. Харламповича, який повідомив ВУАК, що до музею завжди звертаються селяни з проханням дозволити їм робити розкопки курганів та інших пам'яток, "по відомим їм прикметам з метою шукання скарбів". П. В. Харлампович наголошував, що музей пояснює охочим, що розкопки курганів невідомим особам і шукання скарбів заборонено, бере від деяких підписку про те що вони не чинитимуть таких дій. Щодо І. Д. Швеця завідувач музею вважав, що той "фантастично вірить в існування їх [скарбів]": "Він [Швець] добивається відповіді та дозволу від НКО та звернувся до УАК який, по словам Швеця вимагає від нього надіслати біографію. Будучи запевненим, що УАК не видасть гр-ну Швецю дозволу на розкопки я маю за обов'язок охарактеризувати його як типичного шукача скарбів у якого ГПУ вже відібрало підписку з забороненням: шукання скарбів" [4, арк. 58–58зв.].

Утім, І. Д. Швець надіслав до ВУАК листа із повідомленням: "наукових праць мною не проводилось позаяк не одержано на це дозволу від Вас а тому і книжка планів і знаходяться в ГПУ. А поцему прикладаю звірку сільради [...] та прошу вислати дозвіл на право розкопок" [4, арк. 62]. "Звірка", надіслана замість життєпису мала наступний зміст: "Дана ця гр. с. Дорожинка Швець Іванові Дорохтейовому в тім, що він по сільраді рахується бідняком та користується таким майном: хата, злів, пара свиней і наділом землі 6,5 десятин..." [4, арк. 60] (рис. 5). Відповідаючи на це листування, співробітники ВУАК повідомили шукача, що дозвіл на розкопки могил дається тільки "фахівцям-ученим археологам", а через те, що прохач до таких не належить, то дозволу на розкопки йому не можна видати [4, арк. 65].

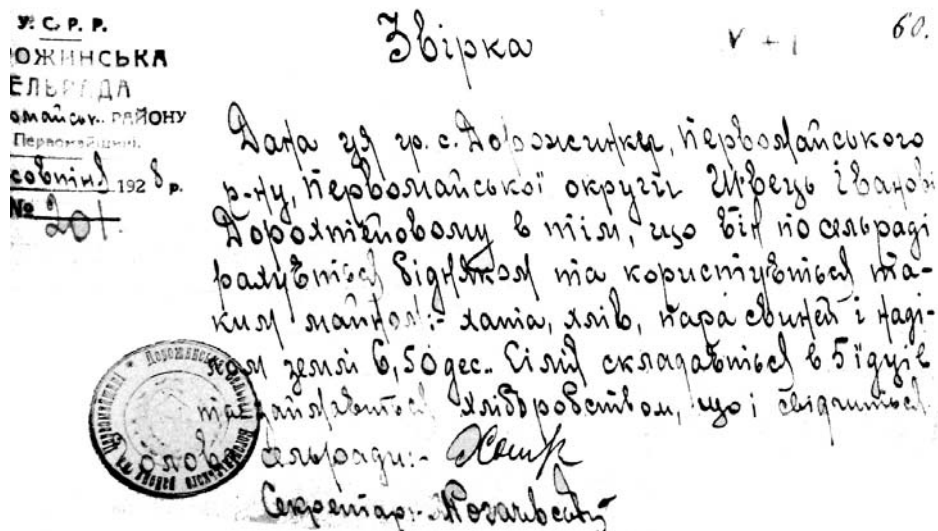

Рис. 5. Довідка ("Звірка"), видана І. Д. Швецю, 1928 р.

Таким чином, представники наукового співтовариства, насамперед співробітники й дійсні члени ВУАК і кваліфіковані музейники, протягом другої половини 1920-х рр. випрацювали певні практики взаємодії з шукачами скарбів. Ця робота полягала в роз'ясненні законодавства та відповідальності, напоумленні щодо неприпустимості самовільного дослідження пам'яток, визначенні монополії "учених-фахівців археологів" на експедиційні роботи, фіксації інформації щодо перспективних місць дослідження, зверненні до органів НКВС із проханням якнайширше використовувати практику письмового зобов'язання/підписки про нездійснення самовільних розкопок тощо. Той факт, що самовільні хижацькі дії здебільшого напівграмотних та фанатичних шукачів скарбів, насамперед, "старовинних цінностей" залишених козаками й гайдамаками, протягом 1920-х рр. перетворилася на гостру проблему тогочасного суспільства, засвідчує висновок археологічного відділу ВУАК з приводу шукання скарбів, який в дечому не втратив своєї актуальності й сьогодні:

"Часто-густо до УАКу звертаються ті чи інші особи та об'єднання і навіть установи з проханням на видачу дозволу, чи відкритого листа, чи надсилку керівника відшукати особисто відомого їм чомусь скарбу. Протягом літа такі заяви надходять частіше, а взимку – рідше. Заяви звичайно одноцільні, але іноді прикриті інтересом до науки. У змісті їх завжди користь-зиск-збагачення. Автори на 99 % темні, неосвічені люди, більше селяни, рідко городяни, а взагалі – скарбошукачі різних відтінків, і між іншим – маняки, інтересанти то що.

У всіх одноманітні підхохування: чутки, переказ, запис, невідомий план, примітка (камінь, дерево, льох, земля гуде то що), захожий чоловік та інші.

Місце таємне та завжди більш-менш старовинне: печера, могила, підземний хід, руїни будівлі, городище то що. А наслідком її – річка чи ями шкідликі пам'яток культури, що без наукового знання, без методів керівника з археологів псує рештки першоджерел пам'яток культури.

Тому необхідна рішуча боротьба із скарбошуканням. Відомо, що районні інспектори охорони пам'яток культури через сітку місцевих кореспондентів сфери своєї діяльності зірко стежать за видатними пам'ятками культури, беруть на облік скарбошукачів, притягають винних до суду, суд карає... Але всі ці заходи, хоча й мають до деякої міри позитивні наслідки – все ж паліятиви. На нашу думку, настав час вживати науку, а саме вживати археологічні дослідження, як науковий метод до виховання населення до охорони пам'яток культури. Тому дозволяти розшуки скарбошукачів з відкритим листом на представника УАКу. Для чого кожного разу, до вирішення справи, запитати скарбошукача: скільки часу йому потрібно на відшукання скарбу. А потім повідомити його: на археологічний нагляд потрібна така то сума (з розрахунку на переїзди, на добова, на непередбачені витрати то що). Коли буде його згода нехай надішле гроші. Тоді УАК, з огляду на мотиви заяви та наукові передбачення, чи призначити місцевого, йому відомого археологічного доглядача, чи відрядить археолога з Києва чи іншого міста.

У деяких випадках можливо провадити розшуки скарбу й на кошт держави за умови із скарбошукачем, закладом останнього, по окремому кошторису, що може бути, за згодою УАКу, виконано й місцевим Музеєм. На нашу думку, коли скарбу не відшукують, то це для місцевого населення, яке звичайно цікавиться археологічними дослідженнями й приймає і них гарячу участь, стане наявним прикладом того, що балачки

про скарби марні, і згодом скарбошукачів зменшиться. Світло науки – краща охорона пам'яток культури.

Голова Архвідділу УАК (С. Гамченко)" [4, арк. 1].

Список використаних джерел

1. Науковий архів Національного художнього музею України, оп. 1, од. зб. 38, 108 арк.
2. Там само, оп. 1, од. зб. 62, 36 арк.
3. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 63, 141 арк.
4. Там само, ф. ВУАК, спр. 211, 64 арк.
5. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990 / В. І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991.
6. Гордійчук І. І. Розвиток пам'яток охоронної діяльності в Донбасі в 1920–1930-ті роки / І. І. Гордійчук // Праці Центру пам'ятокознавства. – 2008. – Вип. 13. – С. 43–55.
7. Горькова А. О. Охорона археологічних пам'яток в радянському законодавстві (1926–1930 рр.) / А. О. Горькова // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 8–11.
8. Жуков Ю. Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг. / Ю. Н. Жуков. – М.: Наука, 1989.
9. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'ятокознавства / С. З. Заремба. – К.: ТОВ "Видавництво Аратта", 2002.
10. Заремба С. З. Українське пам'ятокознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К.: Логос, 1995.
11. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Відділ 2. – Харків: Укргопвліт друкарня ВУЦВКУ "Червоний друк", 1928. – Ч. 1. – С. 1–24.
12. Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // Охорона пам'яток культури на Україні. – 1927. – 36. 1. – С. 152–153.
13. Кот. С. І. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) / С. И. Кот // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 263–273.
14. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні / О. Нестуля. – К.; Полтава: б. в., 1994.
15. Нестуля С. І. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х рр.) / С. І. Нестуля. – Полтава: Археологія, 1997.
16. Присяжнюк О. М. Історія формування системи охорони пам'яток культурної спадщини в Одеській області (20–80-ті рр. XX ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Присяжнюк // Інтелегенція і влада. – 2008. – Вип. 13. – С. 136–148.
17. Чернікова І. В. Внесок громадськості у справу охорони та вивчення культурної спадщини Харківщини (1920-ті – початок 1930-х років) / І. В. Чернікова // Праці Центру пам'ятокознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 23–36.
18. Чернікова І. В. Діяльність громадських районних інспектур у справах охорони пам'яток культури на Харківщині (II половина 1920-х рр.) [Електронний ресурс] / І. В. Чернікова // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія". – 2008. – № 31. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_ist/2008_31/25.html. – Дата звернення: 19.10.2016.
19. Чернікова І. В. Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / І. В. Чернікова; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007.

References

1. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho khudozhnogo muzeiu Ukrainy, opys 1, odyncysa zberezheniya 38, 108 arkushiv.
2. Ibid, opys 1, odyncysa zberezheniya 62, 36 arkushiv.
3. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, fond VUAK, sprava 63, 141 arkush.
4. Ibid, fond VUAK, sprava 211, 64 arkushy.
5. AKULENKO, V. I. (1991) *Okhrona pamiatok kultury v Ukraini: 1917 – 1990*. Kyiv: Vyscha shkola.
6. HORDIICHUK, I. I. (2008) Rozvytok pamiatkookhoronnoi diialnosti v Donbasi v 1920–1930-ti roky. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 13, 43–55.
7. HORKOVA, A. O. (2013) *Okhrona arkeolohichnykh pamiatok v radiatskomu zakonodavstvi (1926–1930 rr.)*. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. 6, 8–11.
8. ZHUKOV, Yu. N. (1989) *Stanovlenie i deyatel'nost' sovet'skikh organov okhrany pamiatnikov istorii i kultury. 1917–1920 hh*. Moscow: Nauka.
9. ZAREMBA, S. Z. (2002) *Narysy z istorii ukrainskoho pamiatkoznavstva*. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo Aratta".
10. ZAREMBA, S. Z. (1995) *Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriia, teoriia, suchasnist*. Kyiv: Lohos.
11. Zbirnyk zakonov ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1928 rik. Viddil 2. Vol. 1. Kharkiv: Ukrholovlit drukarnia VUTSVKU "Chervonij druk", pp. 1–24.
12. Instruktiiia pro poriadok vidannia ta rozpodil robit mizh inspekturoiu okhrony pamiatok kultury Ukrnauky NKO ta Arkheolohichnym Komitetom

Ukrainskoi Akademii Nauk (1927). *Okhorona pamiatok kultury na Ukraini*. 1, 152–153.

13. Кот, С. И. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) / С. И. Кот // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 263–273.

13. KOT, S. I. (1991) Pervyj na Ukraine (K obrazovaniju Vseukrainskogo komiteta okhrany pamiatnykov iskusstva i stariny). In: *Istoricheskoe kraevedenie v SSSR. Voprosy teoryy u praktyky*. Kyiv: [s. n.], pp. 263–273.

14. NESTULIA, O. (1994) Bilia vytokiv derzhavnoi systemy okhorony pamiatok kultury v Ukraini. Kyiv; Poltava: [s. n.].

15. NESTULIA, S. I. (1997) *Stanovlennia Vseukrainskoho arkhеolohichnoho komitetu VUAN (seredyna 1920-x rr.)*. Poltava: Arkheolohiya.

16. PRYSIAZHNIUK, O. M. (2008) Istoriiia formuvannia systemy okhorony pamiatok kulturnoi spadshchyny v Odeskij oblasti (20–80-ti rr. XX st.). *Intelihenciya i vlada*. 13, pp. 136–148.

17. CHERNIKOVA, I. V. (2009) Vnesok hromadskosti u spravu okhorony ta vyvchennia kulturnoi spadshchyny Kharkivshchyny (1920-ti – pochatok 1930-x rokiv). *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 15, 23–36.

18. CHERNIKOVA, I. V. (2008) Diialnist hromadskykh raionnykh inspektur u spravakh okhorony pamiatok kultury na Kharkivshchyni (II polovyna 1920-x rr.) [Online]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. "Istoriya ta heohrafiya"*. 31. Available form: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_ist/2008_31/25.html [Accessed: 19 October 2016].

19. CHERNIKOVA, I. V. (2007) *Okhorona, vyvchennia i vykorystannia pamiatok istorii ta kultury na Kharkivshchyni (1920 – cherven 1941 rr.)*. Abstract of unpublished thesis (PhD). Kharkivskii natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina, Kharkiv.

Надійшла до редколегії 28.11.16

A. Yanenko, PhD in History

National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine,

Yu. Zynoviyiva, scientific secretary

National Art Museum of Ukraine, Kyiv, Ukraine

"A DECISIVE STRUGGLE AGAINST TREASURE HUNTING IS NEEDED": THE SCIENTIFIC COMMUNITY IN THE UkrSSR VS TREASURE HUNTERS IN THE SECOND HALF OF 1920s

This paper examines practical actions and mechanisms applied by the intellectual community in the UkrSSR (Academy fellows and Museum staff) in the second half of 1920s towards treasure hunters. We highlighted the measures aimed at the prevention and prohibiting of unprofessional excavation and destruction of cultural heritage. The paper refers to a number of examples of address of those who so desire to find valuables to different instances (editorial offices of local and republic newspapers, regional executive committees, the "Ukrnauka" committee of the Ministry of Education of UkrSSR, local museums, Academic institutions etc.) with requests for giving permit or additional explanations for archaeological excavations. The members of research community, substantially workers and fellows of All-Ukrainian Archaeological Committee and skilled museum staff, were forming certain practices for interaction with treasure hunters in the second half of 1920s. In this paper, we interpreted the heritage protection laws and responsibilities, making understandable unacceptability of unauthorized investigations of historical sites. The laws underlined the archaeologists' monopoly in scientific research including archaeological excavations, concentration of information about prospective archaeological research sites, address to Ministry of the Interior of UkrSSR with petitions to use making a signed statement not to carry out illegal excavations etc. One of the significant documents concerning principles of opposition unauthorized and uncontrolled treasure hunting by mainly half-educated and fanatic ventures in the 1920s – the conclusion of archaeological department of All-Ukrainian Archaeological Committee concerning treasure hunting (signed by Sergiy Gamchenko) – is introduced for scholarly use.

Keywords: prevention of treasure hunting, regulation of archaeological field research, All-Ukrainian Archaeological Committee, museum, 1920s, UkrSSR.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4(131)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,34. Наклад 300. Зам. № 217-8211.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-3.
Підписано до друку 26.12.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02